

891.5544

00 AUG 2010

4-17 01.

ՀԱՆԴԵՍ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

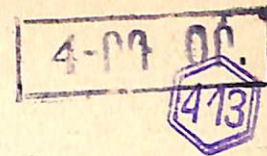

ՆՈՅՆՄԲԵՐ - ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ

Փ Ա Ր Ի Զ

1934

00 AUG 2010

“V E M,”

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE

Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳՐՕ. — Մի հատուած յուշերից	1
ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՐԵՂԵԱՆ. — Դոքայտի համալսարանը	15
ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՍՏԻԱԾԱՏՐԵԱՆ. — Արամը	23
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱԻՐԵԱՆ. — Թիֆլիսի բարբառի վնասարարները	36
ՍՏԵՓԱՆ ՔՈԶԱՐԵԱՆ. — Լեւոն Արաբեկեան իբրեւ քանաստեղծ	
Եւ մտածող	45
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՅՈՒ ՏԱՂԵՐԸ	60
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՍՈՐԵԱՆ. — Շիւսեյրուրգի հայ կալանաւորը	67
ՍԱՄՍՈՆ. — Հայաստանի անդր. դեսպանը Պարսկաստանում	73
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ. — Տիկին Եղիաքէր Զօրեան	96
Հին Թուրքեր. — Փիլոսի նամակները Ռոստոմին: — Յովհ.	
Թումանեանի նամակը Հայաստ. Կառավարութեան	101
ԱՆՅԵԱՆ. — Նիկ. Մառ. — Բահաթուր Բահաթրեան. — Վաղ.	
Տէր-Խաչատրեան. — Եր. Օտեան	108
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ. — Հայաստանի բնակավայրերի նոր ա-	
նունները. — Հերկ ու Յան, Գ. Միսիթարեան. — Ո՞վ	
է «Խորադիմայի» հեղինակը, Յ. Իրազեկ	115
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ. —	125
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ. — Ա. Սեւան, «Մասիս» Տարեգիրք, Ա. — Ե. Օտ-	
եան, «Ընկեր Փանջունի», Ա. Վ. — Յուսիկ արքեպ.	
Զոհրաբեան, «Հայոց Եկեղեցու պատմութ.», Յ. Զ.	128
ՅԱԼԵԼԻԱԾ. — Վ. Եղ. Մանկունի, Գեորգ Գ. Լ. իր ժամանակը	113-128

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝

տարեկան 70 ֆրանք

Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները,

տարեկան՝ 60 ֆրանք

Ռումանիա, Բուլղարիա, Յունաստան Սլովակիա, եւ

Պարսկաստան՝ , , 50 ֆրանք

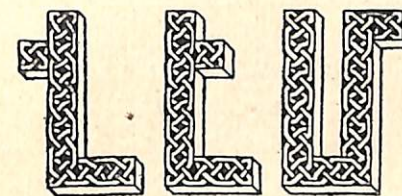
Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդածների եւ ուրիշ ամէն

տեսակ առաքումների համար. —

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imp. ARTISTIQUE, 42 Rue de la Jonquiére, PARIS (17e)

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Բ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 6

1934

ՆՈՅՆԵՐԵՐ — ԴԵԿՏԵՐԵՐ

ԴՐՕ

ՄԻ ՀԱՏԻԱԾ ՅՈՒՇԵՐԻՑ

ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԶԻ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ

Ընթերցողը յիշում է, երեւի,*) որ Նիկոլ-Դումանի կողմից ես ուղարկեւի էի կազմակերպելու եւ վարելու Ղըրխուրաղի շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործը: Հետզհետէ այս գործը դուրեւ կա- նոնաւոր հիմքերի վրա եւ իմ ներկայութիւնը այդ շրջանում այլեւս դարձաւ համարեա աւելորդ: Ես ամէն առիթից օգտուում էին յիշե- ցընելու Նիկոլին, որ ինձ աղաւթ խմրի ղեկավարութիւնից եւ ա- ւելի կենդանի ու գրաւիչ աշխատանք տայ:

Զպէտք է մոռնալ, թէ ի՞նչ օրեր էին այն օրերը: 1905 թւականըն էր: Ռուսաստանի առաջին յեղափոխութիւնը արագօրէն ծաւալ- ւում էր ամէն կողմ: Ժողովրդական յուզումների ալիքը հուժկու թափով զարնւում էր Կովկասեան լեռներին: Մտաւորականութիւնը, բանւորական զանգաւանները, երիտասարդութիւնը անօրինակ ոգեւո- րութեան ու եռ ու զեռի մէջ էին: Այսպիսի մի վայրկեանին զրեթէ անդործ նստել Կոտայքի գիւղերում — ի՞նչ ջիղ պէտք էր գիմանալու համար: Ես ամբողջ հոգով ձգտում էի դուրս գալ այդ բանտարկեալ վիճակից եւ միանալ յեղափոխական շարժումներին, մասնակցել քաղաքական գործունէութեան:

Արդէն բաւական մտերմացել էի Դումանի հետ: Նա արտակարգ ջերմութիւն եւ սիրալիւր վերաբերում էր ցոյց տալիս դէպի ինձ, բայց բոլոր գիմումներին կտրուկ ու վճռական մերժումով էր պա- տասխանում:

*) Տե՛ս «ՎԷՄ», 1934 թ. № 3:

1876

503-2001

– Եթէ ես ամէն զինուորի ու խմբապետի քէֆով շարժեմ եւ նըրանց անհատական ցանկութիւններին յարմարեմ, էլ ինչացո՞ւ է իմ այստեղ նստելն ու հրամաններ տալը, առարկում էր նա իմ թախանձանքներին: Եւ ոչնչով կարելի չեղաւ փոխել նրա կամքը:

Մի օր, նման մի խօսակցութիւնից յետոյ, նա իր սեղանի գլորոցից հանեց Կովկասեան զինուորական շտաբի քսան վերստանոց մի քարտէջ եւ նւիրեց ինձ: Միաժամանակ ցուցմունքներ տւեց քարտէջը կարդալու եւ դործածելու ձեւի մասին:

– Այսուհետեւ, ասաց նա, աւելի պատրաստեմ ձեռով պէտք է աշխատես վարել քեզ յանձնած դործը: Քեզ սլիտի տամ մի նոր, աւելի մարզած եւ ուժեղ խումբ: Պէտք է անցնես Նախիջևան եւ մասնակցես այնտեղի ինքնապաշտպանութեան դործին: Քարտէջի վրա հայ գիւղերը նշանակած են խաչերով. դու հեշտութեամբ կը հասկանաս, թէ ո՞ր հայ շրջանը կամ գիւղը ինչ թրքական գիւղերով է շրջապատւած: Քարտէջը զինուորականի աչքն է, մանաւանդ այն տեղերի համար, ուր նա անձամբ չի եղել եւ ծանօթ չէ աշխարհագրական առանձնապատկութիւններին:

Իմ ուզածը չէր, ի հարկէ, այս. բայց եւ այնպէս մի փոփոխութիւն էր այլեւս ձանձրալի դարձած դրութեան մէջ:

Որքան յիշում եմ, այս խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ 1905 թ. օգոստոս ամսի վերջերը: Ինձ յանձնուած նոր խումբը բաղկացած էր 14 հոգուց: Ամենքն ալ ձիաւոր եւ զինւած լաւագոյն հրացաններով: Տղաներից ոմանք էլ մարզած էին ռումբ նետելու դործում:

Հրահանգները ստանալուց յետոյ տղաներով մեկնեցի Դաւալու գիւղը՝ այստեղից Զնջրլիի ու Մալիշկայի վրայով Սուլթանբէկ գիւղը անցնելու համար:

Դարալագեաղում առաջին անգամ հանդիպեցի Կոտոյի Հաճուն, Չոփուր Արսէնին եւ Առիւծ Աւագին: Հաճին Տարօնի մեր լաւագոյն հայդուկներից էր, շրջանի ընդհանուր հրամանատարն էր եւ իր հրամանատարութեան տակ ունէր երկու ձիաւոր խումբ Առիւծ Աւագի եւ Չոփուր Արսէնի գլխավորութեամբ: Մինչեւ մեր Դարալագեաղ գալը Հաճին թուրքերի հետ ունեցել էր մի շարք ընդհարումներ: Մեր հասնելուց յետոյ էլ կռիւները շարունակեցին: Ուղում եմ այս տեղ նկարագրել իմ մասնակցութեամբ տեղի ունեցած մի կռիւ՝ ցոյց տալու համար Առիւծ Աւագի անօրինակ քաջութիւնը եւ հայդուկների մէջ տիրող հողերանութիւնը ու միմեանց հանդէպ ունեցած վերաբերումը:

Կոտոյի Հաճին Անդրանիկի զինուորներից էր եւ պաշտում էր նրան: Առիւծ Աւագը Սերոբ Աղբիւրի զինուորն էր. Սերոբից քաջ

եւ մեծ մարդ նրա համար զոյուլթիւն չունէր: Հաճին խելօք, չափազանց խորամանկ, խնդիրներին լրջօրէն մօտեցող, հեռատես ու փորձըւած խմբապետ էր. Առիւծ Աւագը՝ բնութեան բիրտ ու անտաշ զաւակը. խիստ յախուռն, կրքոտ ու զուսպ եւ միաժամանակ պարզ, մանկան պէս վճիտ հոգով: Նրա աչքին Հաճին նոյն իսկ «Քաջալ Անդրանիկի»*) զինուորներից էլ չէր, այլ «Փոլտաղով» գլուխը պահող ոչինչ մարդ: Արդ պատճառով, ուղղակի տանջուած էր, որ Հաճին իր հրամանատարն է:

– Հէյ – հէյ, աշխարհ, քեռ հիմ դնողին ի՞նչ ըսեմ, դանդաշտում էր նա. Սերոբ փաշի մահէն ետ Քաջալ Անդրանիկ ընոր փոխանորդ ի դառի, չնոր Փոլտաղչի զինուորն էլ հրամանատար ի դարձի իմ գլխին. վայ լըմըն բաւօ, էդ յուր հասանք... Քեռ տունն աւրի, աշխարհ...:

Հաճին, ըստ իր սովորութեան, մեղ շատ սիրալիւր ու քաղաքավարի ընդունելութիւն ցոյց տւեց: Իրրեւ տեղական պայմաններին ծանօթ մարդ՝ նա մանրամասնօրէն պարզեց, թէ ո՞ր գիւղերով պէտք է անցնէինք եւ ի՞նչ նախազգուշական միջոցների պէտք էր դիմել՝ Նախիջևանի Նորս եւ Գիւմրի գիւղերը հասնելու համար:

Իմ խմբի մէջ էին Անդրանիկի լաւագոյն զինուորներից Բերդակցի Օսկանը եւ Խլաթցի Գալօն: Հաճին, իմ ներկայութեամբ, մի կողմ կանչեց Օսկանին եւ խրատներ տալով՝ ասաց.

– Դիւ սար ու չուր կռիւներ տեսած մարդ իսկ – իսկ ինձ էլ չվրաւորելու համար աւելացրեց. – Դրօն լէ շատ քաջի, բայց լեռներու կռւի վարժ չի. կռւի վախտ Դրօն աչքաթող չընիս. չմոռնաս թէ քաջ Անդրանիկի զինուոր իս էդի...:

Առիւծ Աւագը լսում էր կէս – հեղնանքով ու կէս – արհամարհանքով. Սերոբ փաշի մօտ ի՞նչ էր այդ Քաջալ Անդրանիկը...:

Հաճիի միւս օգնական Չոփուր Արսէնն էլ հետաքրքրական դէմք էր: Նա Ղաջաղ էր եւ երկար ժամանակ Ղարաբաղի թուրք աւագակների հետ ասպատակութիւններ էր արել ու զբաղւել թալանով: Հայ – թրքական ընդհարումները նրան պոկեցին աւագակութիւնից եւ բերին մեր շարքերը: Քաջ, յանդուգն, լաւ դէնք բանեցնող տղամարդ էր: Նրա ասպատակութիւնների մասին ժողովուրդը երգեր էր յորինել:

Մի անգամ Արսէնը իր զաջաղ թուրք ընկերներով, Ղազախի շրջանում կաղակների խմբի է հանդիպում: Կաղակները շրջապատում են նրանց: Սկսում է տաք կռիւ: Ղաջաղները ամբանում են ժայռոտ

*) Այդպէս էիմ կոչում Սերոբ փաշայի զինուորները Անդրանիկիմ:

բարձունքներից մէկի վրա եւ յամառ դիմադրութիւն ցոյց տալիս: Կազակները բոլոր յորդորներն ու ջանքերը անցնում են ապարդիւն. Արսէնը մերժում է անձնատուր լինել: Այդ ժամանակ կազակները դիմում են հայ քահանայի միջնորդութեան. սա եւս խնդրում է, որ վերջ տան կռիւն եւ յանձնւին: Արսէնը կտրուկ կերպով մերժում է եւ կռուով ազատում իրեն ու ընկերներին: Այս կռուի մասին ժողովուրդը երգում էր. —

Գեալդի քէշիշ քիլիսադամ,

Զխմադի Զոփուր դադդամ:

Մեր Մալիշկայում եղած ժամանակ, Զոփուրը կրնկոխ հետեւում էր ինձ եւ տեղեկութիւններ խնդրում մեր կուսակցութեան, մեր մեծերի ու մեր նպատակների մասին: Յատկապէս հետաքրքրւում էր, թէ ովքե՞ր են մեր ամենամեծ և ամենախելօք ընկերները, որոնք նստած են Զւիցերիայում եւ որոնցից խորհուրդ առնելու է դնում նոյն իսկ Մանթաշովը: Ուզում էր իմանալ, թէ արդեօք Անդրանիկն էլ նրանց շարքերումն է: Հաճին, որ ժպիտը քթի տակ, հետեւում էր նրա հարցումներին, այս վերջին հարցի վրա նկատեց. —

— Զէ՛, Անդրանիկ լէ անոնց կը լսէ ու կենթարկւի:

Զոփուր Արսէնը անակնկալի եկաւ ու խորապէս յուզեց այս վերջին յայտնութիւնից:

— Հաճին Դաշնակցութեան փէշատած (կնքած) թուղթ ունի, շարունակեց նա. դու էլ ունես, անշուշտ. ես դեռ որքա՛ն պիտի կըռիւ անեմ, ինչքա՛ն դործ պիտի կատարեմ որ արժանանամ էդ թղթին: Դու պ. Դումանին մօտ ծանօթ ես, գրիր նրան՝ ինչ դործ ուզում է կանխմ, միայն թէ ինձ էլ փէշատած թղթից տայ:

Ու յետոյ խնդրեց, որ ցոյց տամ իմ կնքած թուղթը: Նա ուշադրութեամբ դիտեց, խորը հոգոց քաշեց ու նորից ասաց. —

— Ե՞րբ պիտի արժանանամ ես էլ էդ թղթին. իմ թուղթը Հաճին ու Մալիշկայի վարժապետն են տւել:

Եւ փաթաթելով ու համրուրելով՝ կրկին ու կրկին աղաչեց, որ միջնորդեմ շէր հարկն է՝ իրեն եւս կնքած թուղթ տալու համար:

— Ինչ որ ուզում ես կանեմ, որ տեսնես, թէ ես թասիրով հայ եմ ու լաւ դաշնակցական: Մի Հաճուն հարցրու, նա կասի քեզ, թէ ես ինչ մարդ եմ, ի՞նչ կռիւներ եմ արել թուրքերի հետ:

Եւ Հաճին էլ հաստատեց Զոփուրի քաջութիւնը.

— Ոսք չունեմ, քաջ ու համեստ մարդ է, ասաց նա:

Հաճին մեղ ճանապարհ դնելիս իրրեւ առաջնորդ տւեց Դումանի հին հայրուկներից Մալիշկայի Սարվազ Ուէջօին, որ բառի իսկա-

կան առումով իզիթ տղամարդ էր: Հաճու հրամանն ստանալուն պէս նա թռաւ իր կապոյտ նոյզի մէջքին եւ քառասմբակ սլացաւ քարաքարոտներով դէպի հանդիպակաց լեռը: Երբ հասաւ լեռան կատարին, յետ նայեց եւ մի առնական շարժումով նշան արաւ թէ ճանապարհը ազատ է եւ կարող ենք շարժւել: Այնքա՛ն սազում էին իրար՝ նա եւ իր ձին ու չէրքէսկան. կարծես այդ լեռների փոթորիկներից միասին ծնւած լինէին:

Մալիշկայից մենք գնացինք Սէյլան գիւղը, ուր մնացինք մի օր: Այնտեղից մեկնեցինք Սուլթանբէկ, որտեղից պիտի անցնէինք Նախիջեւանի լեռնային մասը՝ Նորա գիւղը:

Ումբը շարժւում էր դանդաղ ու զգուշութեամբ, որպէսզի ուսական զօրամասերի չհանդիպի: Լուսանալու մօտ էր, երբ հասանք Սուլթանբէկի սահմաններին: Յանկարծ մեր աղանջին հասան հրացանի համազարկի ձայներ: Սարվազ Ուէջօն, որ, իբրեւ տեղացի, հիանալի կերպով ծանօթ էր բոլոր գիւղերին ու լեռներին, ասաց.

— Կռիւր Սուլթանբէկի վրա է երեւում:

Արագացրինք ձիերը եւ երբ մօտեցանք Սուլթանբէկ գիւղին, մեր աչքերի առջեւ պարզեց հետեւեալ պատկերը. հիւսիս — արեւելեան կողմից բոլոր բարձունքները բռնւած էին թարաքեամա թուրքերով, որոնք իրենց քոչը լեռներից իջեցնելիս վճռել էին, երեւի, Սուլթանբէկի նախիրն էլ քշել — տանել: Իրենց գրաւած բարձունքներից նրանք կրակի տակ էին առել Սուլթանբէկ գիւղը, իսկ մի խումբ էլ իջել էր ձորը եւ աշխատում էր քշել գիւղի նախիրը: Սուլթանբէկից իրենց ունեցած հատուկտոր զէնքերով յամառ դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս, իսկ մի քանի խմբակներ՝ փորձում էին գիւղի տաւարի առաջն առնել եւ թոյլ չտալ, որ թուրքերը քշեն:

Մեր խումբը Մարտիրոս գիւղի 5-6 քնակիչների հետ, շտապով օգնութեան հասաւ այդ խմբակներին եւ կրակ բաց արաւ տաւարը քշել ուզող թուրքերի վրա: Բարձունքներում գտնուող թուրքերը իջան գիւղի մօտ եւ սկսեցին այրել մարադները: Ուէջօն, երբ նկատեց մարադների ծուխը գոչեց բարձրաձայն.

Վա՛յ, անօրէնները մտան գիւղը:

Մենք արագութեամբ թռանք ձիերը եւ սլացանք դէպի գիւղ. առանց մի րոպէ հաշիւ տալու մեզ, թէ ի՞նչ ենք անում: Ես ու Ուէջօն արշաւում էինք այնքան տաքացած, որ խմրի միւս տղաները մեզանից շատ յետ էին մնացել: Ծիշտն ասած՝ ես մրցում էի Ուէջօի հետ: Կատարեալ ձիարշաւ էր. ես աշխատում էի, որ նա ինձանից առաջ չանցնի:

Երբ, վերջապէս, խմրի միւս տղաներն էլ հասան, ես կարգադը-

րեցի, որ մօտենան ու զիրքեր բռնեն զիւղի արեւելեան բարձունքներում: Տղաներն անմիջապէս զրաւեցին ցոյց տրւած զիրքերը եւ իմ հրամանի համաձայն՝ սկսեցին կրակ թափել զիրքերում ամրացած թուրքերի գլխին: Այդ վայրկեանին, չգիտեմ ո՞ր զիւղից, կայծակի արագութեամբ օգնութեան հասաւ Առիւծ Աւագը՝ հեծած իր գեղեցիկ սպիտակ նժոյգը: Նրան հետեւում էր իր խումբը: Մեր հրացաններուն ձայնը լսելուն պէս՝ նա շտապել էր մեղ օգնութեան: Մեր զիրքերը զիւղելով եւ իմ զինուորական հրամանները լսելով՝ նա բղաւեց ամբողջ կոկորդով:

— Տօ՛ւ, ք... մռլի տղէք, էդա պրիցել ի՞նչ է: Ես տասնեակ տարիներ զինուորութիւն իմ էրի, չըմ խասկցի պրիցել ինչ է, վա՛ռէք, հա վառէք:

Ու դառնալով Գիւրդ Խէչօին, որ նրա խմբի մէջ էր եւ իմ մտերիմ ընկերն էր, հրամայեց.

— Տղա՛յ, Գրդօ՛ւ, քէ՛ւ՛ վրը թշնամուն վրէն:

Եւ իր ամենէն ձին՝ քառամբակ ուղղեց դէպի թուրքերի զիրքերը: Նրան հետեւեցին խմբի միւս զինուորները: Փոթորիկ էր, կարծես, որ տարերային թափով առաջ սլացաւ, ճանապարհին իր ամենէն ուժի տակ խորտակելով ամէն բան:

Ես ինձ չափազանց նւաստացած զգացի. ամօթից գետինն էի ուզում մտնել: Իսկոյն կարգադրեցի, որ ձիերը բերեն: Հեծանք ու շտապով հետեւեցինք Առիւծ Աւագին: Մեր խմբից չորս հոգի առաջ էինք ընկել. միւսներն էլ ճիգ էին անում հասնելու: Երբ մենք չորսով հասանք Առիւծ Աւագին, նրա խումբը արդէն զիրքերից հանել եւ հալածում էր թարաքամաներին: Առիւծ Աւագը հալածում էր, շարունակ կրակում ու բարձրագոյն հայհոյանքներով սպառնում փախչող թշնամուն:

Կռի ամենատաք վայրկեանին, Առիւծ Աւագը նկատեց, որ մի քանի թիւրքեր ձորի միջոցով քշում էին նախիրը: Կանգ առաւ ու գոռաց մեղ.

— Տղէ՛ք, Սերոբ փաշի զինուորի գլխին փափախ չկա՞յ, որ թուրքեր էդա նախիր տանին. խլէ՛ք էդ տաւար:

Մենք անմիջապէս յարձակեցինք տաւարը քշող թուրքերի վրա, փախցրինք եւ աւարը խլեցինք նրանց ձեռքից:

Թարաքամաներին հետապնդելիս, Առիւծ Աւագը նկատել է, որ մի թուրք վախից պահւել է փոքրիկ քարի տակ: Սկսել է կրակել վրան, բայց գնդակները վրիպել են: Եւ կատաղած ու բորբոքւած սկսել է գոռալ.

— Եա՛հ, էդա քոփակ օղլու լաճ թախմուկ է:

Ու ձիուց իջնելով՝ վախից ահաբեկւած թուրքի գլուխը ջախջախել է իր հրացանի կոթով: Հարւածը այնքան սաստիկ է եղել, որ հրացանի կոթը կոտրւել է:

Երբ թարաքամաներին քչեցինք ու հաւաքեցինք մի տեղ, Առիւծ Աւագն էլ եկաւ՝ հետը բերելով սպանւած թուրքերից առնւած մի քանի այնալու հրացաններ, ինչպէս եւ իր ջարդած կոթով հրացանը:

Բոլոր տղաների հաւաքելուց յետոյ, Առիւծ Աւագը նստաւ իր սիրուն ձին եւ խմբի գլուխն անցնելով՝ մեծ հանդիսաւորութեամբ շարժեց դէպի զիւղ: Ես էլ իմ խմբի հետ, ամօթխածութեամբ հետեւեցի նրա խմբին՝ միշտ մնալով պատկառելի տարածութեան վրա:

Առիւծ Աւագի խումբը զիւղ մտաւ Սերոբ փաշայի երգերը երգելով: Աւագը տղաներին արգելել էր Անդրանիկի երգերը երգել:

Գիւղում, ձիերը տեղաւորելուց յետոյ, ես շտապեցի Առիւծ Աւագի մօտ: Ներս որ մտայ՝ առջեւս բացւեց հետեւեալ տեսարանը. Առիւծ Աւագը նստած էր զիւղական օդայի մէջ տեղը փռւած գորգի վրա. նա պատկառազդու ձեւով խմում էր օղին եւ դիտում չրջապատի մարդկանց, որոնք ոտքի վրա կեցած էին՝ պատրաստ նրան ծառայելու: Ինձ տեսնելուն պէս, սկսեց բարձրաձայն խօսել.

— Մըր ամակ ջուր կիյնի. մըր քաջութիւն կը կորսուի: Հէհէ՛յ, Սերոբ փաշա, քեռ գերեզմանին մըռնիմ. քեռ զինուորներ քաջութիւն կէնին, իդա Փռլտաղ Կոտոյի Հաճին կը շահւի:

Ու դառնալով ինձ՝

— Դրօ՛ւ, էդա կոտորած թվանք կը տեսնա՞ս, էդա թվանք առնիմ՝ Կոտոյի Հաճի չուր էրէվան կը փախի: Էդա կռիւ զիւ տեսար, քեռ կեաթին ու քեռ, նամուսին կը թորկիմ: Քեռ տեսած գրէ պ. Դուրմանին. թէ չէ մենք կը կռւինք, քաջութիւն կէնինք, էդա քեօփակ օղլի Փռլտաղ Կոտոյի Հաճի թուղթ կը գրէ ու մըր քաջութիւն իրեն կը վերագրէ: Վա՛յ — լըմըն աշխարհ, քեռ հիմ դնողին ի՞նչ ըսիմ:

Ես խոստացայ զրել եւ գրեցի Դուրմանին, ինչ որ տեսել էի: Բայց Առիւծ Աւագը ուղեց, որ ցոյց տամ դրածո եւ կարգադրեց որ կարգամ: Ստիպւած եղայ կարգալու. ընդհանուր գծերով նկարագրել էի կռիւի գլխաւոր տեղերը, Առիւծ Աւագի գործած հերոսութիւնը եւ այլն: Առիւծ Աւագ դժգոհ մնա՛ց:

— Տօ՛ւ, տղայ, յո՞րի չիս գրէ, թէ չուր ո՞ր սար քչեցի թուրքեր, յո՞րի չիս գրէ, իմալ թվանքիս զոնդով թուրքի գլուխ ջարդեցի:

Այդ մասերն էլ աւելացրի նամակին, եւ Առիւծ Աւագը բաւարարեալ՝ հանգստացաւ:

Հետեւեալ օրը երբ պատրաստուեալ էինք մեկնելու Նախիջեւանի լեռնային շրջանը, Առիւծ Աւագը ջերմ բարեմաղթութիւններով ճանապարհ դրեց մեզ:

— Տղա՛յ, ասաց նա բաժանելիս, էս լեռներուն մէջ տեղ մը չկայ, որ վտանգ չլի եւ Առիւծ Աւագ թվանքի ձէն լսէ ու օգնութեան չխաանի: Գնա՛, կռիւ լէ ունենաս, քշի՛ր վըր թշնամուն, վառէ զըմէն. դու լէ կռիւ ընես՝ ղուշի թեւով քեզի կը հասնիմ. քեօ կռնակն իմ, քե օգնութեան կիւգամ. լա՛ւ գիտցիր:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՈՒՄ

Մեր ճամբորդութիւնը Դարալագեաղից Նախիջեւանի լեռնային շրջանը անցաւ առանց դէպքի: Երբ տեղ հասանք, իբրեւ կենտրոնավայրի ընտրեցինք Նորս գիւղը:

Մեր եկած շրջանի վիճակը բաւական տխուր էր. բացառութեամբ Գժաճոր եւ Գիւմրի գիւղերի, միւս բոլոր հայկական գիւղերը թալանեալ էին թուրքերի ձեռքով: Դռներն ու պատուհաններն անգամ տարւած էին: Բախտաւորութիւն էր դոնէ, որ թուրքերի յարձակման ժամանակ արտերը դեռ հասած չէին: Թալանից յետոյ, հայ գիւղացիները վերադարձել էին իրենց կիսաւեր ու բոլորովին ամայացած տները եւ հաւաքել արտերի բերքը: Այդ պատճառով, հացի կողմից ապահովւած էին, բայց տաւար կամ ուրիշ բան՝ ոչինչ չունէին:

Նորսի մեծ տներից մէկը — անդուռ եւ անպատուհան — դարձաւ մեր բանակատեղին եւ շտաբը: Իրապէս տուն էլ չէր, այլ մի ընդարձակ չարգալ, ուր անց էինք կացնում մեր ժամանակը: Սեղանի տեղ գործ էինք ածում մի կոտրած փէշխուն. անկողնի փոխարէն՝ խոտ ու մեր եամինջիները: Գիւղացիք իրենք էլ անկողին չունէին եւ մեզ պէս, խոտի կամ յարգի վրա էին պառկում: Մեր ամենօրեայ կերակուրը հացն էր: Մեզ համար էր ասուած՝ «զհաց մեր հանապազօր, տուր մեզ այսօր»: Ամէն օր հաց: Երբեմն էլ ունենում էինք դաւուրմա եւ ուրիշ ոչինչ: Այդ պատճառով չափազանց մեծ էր լինում գինւորների ուրախութիւնը, երբ որեւէ գործով ուղարկւում էին Գժաճոր կամ Գիւմրի, ուր կար ամէն բան: Տղաները նոյն իսկ հերթ էին պահում եւ երբ պէտք էր լինում ուղարկել, ասում էին.

—Պ. Դրօ՛, երէկ այսինչները գնացին, այսօր էլ մեր հերթն է, մենք գնանք:

Եւ ուղղակի երեխաների պէս ուրախանում էին, երբ իրենց էի նշանակում գնալու:

Պէտք է ասեմ այստեղ, որ տղաները, ընդհանուր առմամբ, անկեղծ յարգանքով էին վերաբերում ինձ: Խլաթցի Գալօն միայն արհամարհանքով էր ընդունել իմ խմբապետ նշանակւելը եւ իր վերաբերումը արտայայտել էր հետեւեալ պատմութեամբ Մովսէս իշխանների կեանքից:

— Տղա՛ք, մըր մովսէս իշխաններ կը ժողվին ու էրկար Ֆիքըր կընեն, թէ իրենց հարկ որո՞ւ ձեռքով ղրկեն Վանայ վալիին, որ քըրդեր չթալին ճամբին: Շատ Ֆիքըր կընեն, քիչ Ֆիքըր կընեն ու կորոշեն փողեր ժամկոչի աղուէսի*) վիզէն կապել որ տանէ, սաղսալամաթ տեղ հասցնէ: Հիմա մեր պարոն Դուման՝ մեզ կապեր է իղա աղուէսի վիզ...

Աղուէսը ես էի:

Նորսում սկսեցինք դրաղւել շրջանի ինքնապաշտպանութեան դործով: Նախ՝ կապ հաստատեցինք հայկական բոլոր գիւղերի միջեւ. ապա՝ վտանգւած վայրերում խմբապետներ նշանակեցին, կազմընեցին տեղական ինքնապաշտպանութեան խմբեր: Կազմակերպւեց հետախուզութեան դործը, որպէսզի օրը օրին տեղեակ լինէինք թշնամու շարժումների մասին: Գիւղացիութիւնը մեծ վստահութեամբ ընդ առաջ էր դնում մեր բոլոր առաջարկներին եւ սիրով կատարում էր կարգադրութիւնները:

Մեր վրա էր ընկած եւ շրջանի վարչական — դատաստանական դործը, որովհետեւ ռուս պաշտօնէութիւնը վախից ամբողջապէս հեռացել էր: Թէեւ կուսակցութեան կենտրոնի կարգադրութեամբ երկրի դատական — վարչական խնդիրների լուծումը վերապահւած էր տեղական կոմիտէներին, բայց նրանց վճիռներից դժգոհները յաճախ մեզ էին դիմում, եւ մենք ստիպւած էինք միջամտել:

Այս աշխատանքների ժամանակ մէկից աւելի անգամներ լուրեր հասան մեզ, թէ թուրքերը պատրաստուում են յարձակւելու Կոտտ Մաղրայի վրա, ուր խմբապետ էի նշանակել Կնեաղին: Մի օր էլ իսկապէս տեղեկութիւն եկաւ, թէ Մաղրան պաշարւած է թուրքերի կողմից: Մենք անմիջապէս ձի հեծանք ու շտապեցինք օգնութեան:

Գիւղից հաղիւ հաղար քայլի չափ հեռացել էինք, երբ շնչասպառ մեր ետեւից հասաւ Նորսի վալադը եւ լեղապատառ սկսեց աղաչել, որ վերադառնանք, որովհետեւ թուրքերն արդէն Նորս էին մտել:

Նորսը մեզ համար խիստ կարեւոր ռազմադիրտական վայր էր. նա միակ հանգուցային կենտրոնն էր, որով կապուած էինք Գժա-

*) Աղուէսը ժամկոչն էր:

ձորի ու Գիւմրիի եւ վերջիններս միջոցով՝ Զանգեզուրի հետ։ Նորսիւսը ձեռքից տալ՝ նշանակում էր կտրւել Զանգեզուրից, այդ պատճառով շտապեցինք ձիերի գլուխները դարձնել յետ։

Նորսի գիւղացիները բաւական զէնք էին ստացել Հ. Յ. Դաշնակցութիւնից, դիրքերը գրաւած դիմադրում էին թշնամուն եւ թոյլ չէին տալիս, որ դիւղ մտնէ. Թուրքերի քանակը շատ մեծ էր, բայց զինւած էին անկանոն զէնքերով, մեծ մասամբ՝ այնպիսի, զամառու եւ չախմախու հրացաններով։ Այն էլ, ինչպէս յետոյ պարզուեց, փոքր մասն էր զինւած. մեծ մասը անզէն էր եւ եկել էր թալան տանելու։

Մենք, ընդհակառակը, զինւած էինք շատ լաւ եւ անհամբեր կռւի առիթ էինք փնտրում, որպէսզի ցոյց տանք ժողովրդին, թէ եկել ենք նրա կեանքն ու գոյքը պաշտպանելու։ Առիւծ Աւագի ցոյց տւած քաջութիւնն ու հերոսական օրինակն էլ մեծ ազդեցութիւն էր թողել ամենքիս վրա։ Վերջապէս, մենք ուղարկւած էինք Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմից, որ, մանաւանդ այդ օրերին, հայ ժողովուրդի գոյութեան միակ յենարանն էր հանդիսանում. մենք պէտք է արդարացնէինք մեր վրա դրւած յոյսերը։ Մեզանից իւրաքանչիւրը համակւած էր վայրկեանի լքջութեան եւ պատասխանատւութեան գիտակցութեամբ։

Հէնց որ հասանք պաշտպանող գիւղացիներին, մենք էլ մտանք դիրքերը եւ սկսեցինք եռանդով կռւել։ Մեր մոսիւնների որոտից ահաբեկւած՝ թրքական ահագին բազմութիւնը խուճապի մատնւած՝ դիմեց փախուստի։ Մեզ էլ այդ էր պէտք. շտապեցինք օգտուել առիթից եւ բռն թափով ընկանք նահանջող թշնամու յետեւից։ Թուրքերն առանց կանգ առնելու փախչում էին. մենք հալածեցինք նրանց Նորսից մօտ երեք կիլոմետր հեռու եւ համարեա մտանք թրքական գիւղը։

Քանի մօտենում էինք գիւղին, այնքան թուրքերի դիմադրութիւնը սաստկանում էր եւ կռիւը աւելի տաքանում։ Թուրքերը յանդուգն դարձան մանաւանդ այն ժամանակ, երբ նրանց օգնութեան հասաւ Ղաջաղ թուփալ Մորթուղի խումբը։ Մենք զգուշութեան համար սկսեցինք յետ – յետ գնալ՝ դէպի Նորս. թուրքերը, երեւի, կարծեցին, թէ փախչում ենք եւ Մորթուղի դիւաւորութեամբ դիմեցին աւելի յախուռն յարձակման։ Բերդակցի Օսկօն երկու ընկերներով թռան ձիերից եւ մտան քարերի տակ։ Ես տղաներով աւելի առաջ էի. մենք էլ դարձանք ու դիրք բռնելով նրանց մօտ՝ մեր մոսիւնները ուղղեցինք թուրքերին։ Միաժամանակ լուր ուղարկեցինք գիւղ, որ կռուողները օգնութեան հասնին մեզ եւ շտապով գրաւեն

Նորսից Գիւմրի տանող ճանապարհի բարձունքը։

Դիրքային կարճ կռիւից յետոյ, ես հետս առի 4–5 զինուոր, որոնց թոււմ էր եւ Խլաթցի Գալօն, եւ մօտ երկու հարիւր քայլ առաջ անցնելով՝ նոր դիրք բռնեցի թշնամու ճիշտ դիմացը։ Կողքիս պառկած էր Գալօն եւ, հակառակ հրամանիս, անկանոն հրացանաձեղքութեամբ փամփուշտ էր փչացնում աննպատակ։ Երկու փամփուշտաշար արդէն վերջացրել էր եւ անխնայ կրակում էր, ա՛յն ժամանակ, երբ ամէն մէկ փամփուշտ մեզ համար մեծ դին ունէր։ Ես զայրացած՝ տեղիցս ցատկեցի – եւ մի երկու լաւ հարւած իջեցրի Գալօնի գլխին՝ բոռալով վրան։

– Տօ, յիմար, փամփուշտ փչացնելու ժամանակ ես գտել. վե՛րջ տուր...։

Գալօն իմ հարւածներից սաստիկ կտրել էր շրթունքը։ Այդ դէպքը յետոյ պատմութիւն դարձաւ։ Տղաները տեղի – անտեղի յիշում էին՝ Գալօնն ձեռք առնելու համար։

Օգնական ուժերի հասնելուց յետոյ, մենք ընդհանուր գրոհի դիմեցինք, թուրքերին դուրս հանեցինք իրենց դիրքերից եւ քշեցինք մինչեւ իրենց գիւղը։

Երբ յաղթական վերադարձանք Նորս, պարզուեց, որ կռւի թունդ վայրկեանին նորսեցիք գրաւել էին թուրքերի ամբողջ տաւարը եւ քշել – բերել էին իրենց գիւղը։ Գիւղացիներից ամէն մէկը ջոկել – տարել էր իրեն պատկանող անասունները, որ առաջ թալանել էին թուրքերը։ Մնացածը բաժանւել էր չքաւոր գիւղացիներին։ Մի քանի հատ էլ յատկացւել էր մեզ իրրեւ մսացու եւ կթելու համար։ Այնուհետեւ մեր տղաների կաթն ու մածուկն արագովւած էր։

Յաջորդ առաւօտեան կանուխ մի նամակ եկաւ Առինջ գիւղից։ Գրում էին Խէչօն եւ Սարգիս Օղաբաշեանը. յայտնում էին, թէ Քեռու հետ հասել են Առինջ, յոգնած են եւ խնդրում էին գալ իրենց մօտ եւ տեղեկութիւններ տալ չրջանի ինքնապաշտպանութան մասին։

Ես շատ ուրախացայ։ Կարօտել էի Խէչօնն եւ շատ էի ուզում տեսնել նրան։ Իմ բացակայութիւնը Նորսից վտանգաւոր չէր, որովհետեւ թուրքերը կերած ծեծից յետոյ մի առ ժամանակ չէին համարձակւի յարձակւելու։ Անհրաժեշտ կարգադրութիւններն արի եւ երեք ընկերներով շտապեցի դէպի Առինջ։ Գիւղացիների մի ստւար բազմութիւն հաւաքւել էր ինձ բարի ճանապարհ մաղթելու եւ շատ ուրախ էր երեւում։ Շատերը մեզ օրհնում ու կատակում էին.

– Աստուած Դաշնակցութեան ոյժ եւ ձեզ էլ կեանք ու արեւ տայ,

մի քիչ չունչ առանք ու ապահովեցինք: Տօ՛, գիւղից կովերի բու-
ցըն էլ էր կտրւել: Նորից մեր գիւղը չէնացաւ:

Իմ վարկը շատ բարձրացել էր նաեւ զինւորների աչքին: Խլաթցի
Գալօն ալլեւս հեզնական առակներ չէր պատմում: Ընդհակառակը,
նրա համար էլ ես արդէն կարգին խմբապետ էի: Ինչ խօսք, որ իմ
տրամադրութիւնն էլ շատ բարձր էր:

Առինջին մօտենալիս, ես հեռից նկատեցի, որ Խէչօն դուրս էր
եկել, կանգնած կտուրի վրա՝ ինձ էր սպասում: Երբ հասանք, նա
Ժպտալով մօտեցաւ ինձ ու համբուրելով՝ ասաց.

– Հը՞, խաթաքեար քաֆուրօղլի, դուման ես հանել շրջանում:

Ու գրկած՝ տարաւ ներկայացրեց Քեռուն եւ Սարգիս Օղաբաշ-
եանին, որոնք կանգնած էին մի երկյարկանի տան վերի պատշգամ-
բում:

Սարգսին ես տեսել էի, իսկ Քեռուն հանդիպում էի առաջին
անգամ:

Սարգիսը մտերմօրէն բռնեց ձեռքս եւ ասաց.

– Հը՞, մեր տղայ, առաջին միտրութիւնդ յաջող է անցել, բեր
մի համբուրեմ ճակատդ: Ու ցոյց տալով Քեռուն՝ շարունակեց.
Սա էլ մեր քեռին է՝ Անդրանիկի օգնականներէն:

Առջեւս կանգնած էր մի մարմնեղ, միջակից բարձր, ամուր կաղ-
մըւածքով, շիկադէմ, արծաթիթ ու սրաչեւայ մի մարդ: Ձեռք տւի
ու սկսեցի հետաքրքրութեամբ դնել նրան: Նա հարց ու փորձ ա-
րաւ: Ապա սկսեց ընդհանուր խօսակցութիւն, որի գլխաւոր նիւթը
ինքնապաշտպանութեան գործն էր:

Մեր խօսակցութեան յաջորդեց ճաշը: Գիւղացիք ոչխար էին
մորթել եւ առատ հաց ու գինի մէջտեղ հանել:

Ճաշից յետոյ, երբ ձիերը նստած՝ պատրաստուում էինք մեկնել
Նորս, գիւղացիք մօտեցան մեզ մի բարձած ջորով եւ մէկը ասաց.

– Պարոն Խաչատուր, էս էլ գինի է. նէջր ենք տալիս Նորսի
մեր զինւորներին:

Խէչօն զարմացած գիւղացիների այս առատաձեռնութիւնից՝
քմծիծաղով ասաց Սարգսին.

– Սարգիս, սրա տակը անպատճառ մի բան կայ. տեսնենք թէ
ի՞նչ փորացաւ ունին:

Ու դեռ Խէչօն խօսքը չվերջացրած՝ գիւղացին աւելացրեց.

– Պ. Խաչատուր, քեզ էլ մի խնդիր ունենք. լսել ենք՝ մեր Ֆէ-
դայիները տաւար են բերել Նորս. հիւանդի կաթ էլա չունենք մեր
գիւղում. խնդրում ենք՝ մեզ էլ բաժին հանէք:

Ես կանգնած էի Սարգսի կողքին: Նա իրեն յատուկ բարձր քրը-

ընչով սկսեց քա՛հ – քահ ծիծաղել, իսկ Քեռին Ժպտում էր մեղմօ-
րէն:

Խէչօն էլ չդիմացաւ եւ աղմուկով հրհռաց.

– Վա՛յ, ձեզ ինչ ասեմ. կովերի համար Խէչօն պ. Խաչատու՞ր
էլ դարձրթք: Լաւ, կը տեսնենք, մի բան կանենք:

Աւ շարժեցինք Նորսի ուղղութեամբ՝ մեզ հետ ասնելով նւիր-
ւած գինին եւ Խէչօի, Քեռու եւ Սարգսի հետ եկած երկու զինւոր-
ներին:

Նորսում Խէչօն ու Սարգիսը մեզ յանձնեցին իրենց լեցուն խուր-
ջիները: Նրանք բերել էին ծխախոտ, շաքար, դեղորայք եւ որիչ ան-
հրաժեշտ իրեր: Մեզ առանձնապէս աւրախացրեց շաքարը, որի պա-
կսից շատ էինք նեղւում: Քուսաստանի ներսերը սկսել էին դոր-
ձադուլներ. երկաթուղին կանգ էր առել, մթերքների փոխադրու-
թիւնն էլ համարեաւ դադարել էր: Մեզ մօտ, առաջին հերթին, հը-
րապարակից փերացն էր շաքարը. թէյը ստիպւած էինք խմել չա-
միչով: Մենք դեռ Դարալագեաղի եւ Զանգեզուրի հետ էլ կանոնա-
ւոր կապ չէինք ստեղծել, որ մեր կարիքները այնտեղից հոգայինք.
այնպէս որ Խէչօի եւ Սարգսի խուրջիները ճիշտ ժամանակին էին
հասնում:

Նորսում առաջին երեկոն նւիրեցինք աւելի ընկերական զրոյցի
ու կատակների: Յաջորդ օր առաւօտեան սկսեցինք լրջօրէն՝ քննու-
թեան առնել մեզ վերապահւած բոլոր խնդիրները: Նախ քան խոր-
հրդակցութիւնը Խէչօն ինձ մտերմօրէն առաջարկեց.

– Երթանք՝ մի քիչ ման գանք:

Եւ երբ դուրս էինք եկել, շատ զգուշութեամբ, սկսեց խօսել
Լեռնային Նախիջևանի կարեւորութեան մասին ինքնապաշտպանու-
թեան տեսակէտից. պէտք է միանանք Դարալագեաղի եւ Զանգեզուրի
հետ եւ այդ նպատակով հարկադրւած ենք մաքրել մի քանի թշնա-
մի գիւղեր. այս լուրջ գործը գլուխ բերելու համար անհրաժեշտ է
այս շրջանը յանձնել մի աւելի փորձեւած ու եփեւած խմբապետի:
Խէչօն յոյս էր յայտնում, որ ես ուրիշների նման խմբապետ մնալու
ցաւով բռնւած չեմ եւ իրրեւ կրթւած խմբապետ՝ կը հասկանամ իր
ասածի կարեւորութիւնը:

Ճիշտն ասած, Խէչօի խօսելու ձեւը մի քիչ տարօրինակ թւաց
ինձ. ի՞նչ դայի շարական էր կարդում գլխիս. որ պէտք է՝ պէտք
է. էլ ի՞նչ կարիք կայ երկար – բարակ խօսելու: Ես անմիջապէս
կտրեցի նրա խօսքը.

– Էլ ի՞նչ ես երկար ճառում. ես շատ ուրախ եմ եւ մեծ հաճոյ-
քով շրջանը կը յանձնեմ Քեռուն: Խէչօն անուշ աչքերով նայեց ե-
րեսիս, գրկեց ինձ եւ ասաց.

– Ա՛յ, իմ բոլոր բալիկներն ախպէս են. կեցցե՛ս: Դու՛մանին էլ այս մասին գրել են. նա էլ համաձայն է: Քեռին շատ փորձեալ, խիզախ, ազնիւ խմբապետ է. ինչպէս ինձ ես սիրում ու յարգում, այնպէս էլ նրան վերաբերւիր:

Ես կրկին ու կրկին հաւաստիացրի, թէ ուրախութեամբ կը յանձնեմ Քեռուն շրջանի հրամանատարութիւնը: Երբ տուն վերադարձանք, Խէչօն հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց Սարգսին.

– Ամէն ինչ կարգադրեալ է:

– Արդէն ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել. ես Դրօն ճանաչում եմ, պատասխանեց Սարգսիսը:

Մեր այս խօսակցութեան ժամանակ գոմից դուրս էին բերել իմ ձին: Քեռին հիացած դիտում էր նրան, ժպիտը դէմքին: Խէչօն հարցրեց:

– Քեռի ջան, ո՞նց ձի է:

– Լա՛ւ մալ է, պատասխանեց Քեռին:

– Քեռի՛, քեզ փէշքէշ, վրա բերի ես:

– Տիրոջը բռնաբարէք ըլլայ:

Քիչ յետոյ, ես անցայ տղաների մօտ եւ յայտարարեցի, թէ այսուհետեւ մեր ընդհանուր խմբապետը Քեռին է: Տղաները անտրտուն լսեցին յայտարարութիւնս, բացի Խլաթցի Գալօից եւ Կոփեցի Սարօից:

– Մենք մըր խմբապետէն դո՛հ ենք, յորի՞ ուրիշ խմբապետ կուտան մըղի, – դանդատւում էին նրանք:

Ես բարկացայ նրանց վրա, պահանջեցի որ լսեն եւ ենթարկւին եղած կարգադրութեան: Ապա գնացի Քեռու մօտ եւ անձամբ յայտնեցի ուրախութիւնս նրա ընդհանուր հրամանատար նշանակւելու առթիւ:

Քեռին ժպտերես լսեց ինձ եւ ասաց.

– Միասին կը վարենք գործը. դուն ալ կը մնաս քո խումբը կը վարես:

Ես, սակայն, առարկեցի եւ պնդեցի, թէ պէտք է լինեմ նրա հրամանատարութեան տակ:

Ու այնուհետեւ մի ամբողջ տարի մենք մնացինք միասին Լեռնային Նախիջևանում ու Ձանդեղուրում եւ վարեցինք բազմաթիւ կռիւներ, որոնցից երեքի վրա պիտի կանգ առնեմ՝ ցոյց տալու համար, դէժ մասամբ, Քեռիի խոշոր անհատականութիւնը, զարմանալի յանդգնութիւնը, անսահման քաջութիւնը եւ մանաւանդ՝ դեկավարի հմտութիւնը:

Այդ մասին, սակայն, ուրիշ անգամ:

ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՐԵՂԵԱՆ

ԴՈՐՊԱՏԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ

1932 թ. յունիս 30-ին լրացաւ Դորպատի Համալսարանի երեքհարիւրամեակը:

Հայ մամուլի ուշադրութիւնից, դժբախտաբար, վրիպեց այդ յորելեանական տարին: Եւ, սակայն, եթէ առհասարակ կայ մի փոքրիկ ազդ, որի մշակոյթի պատմութեան մէջ Դորպատի համալսարանը կատարել է բացառիկ դեր, այդ էլ հայերս ենք: Մեր ազգային վերածնութիւնը եւ մանաւանդ մեր գրական-կրթական զարթոնքը ամենասերտ կերպով կապւած է Դորպատ անւան հետ: Բաւական է յիշել թէկուզ Խաչատուր Աբովեանի, Ստեփանոս Նազարեանցի, Ռաֆայէլ Պատկանեանի, Գէորգ Դողոխեանի, Քերովբէ Պատկանեանի անունները – մի հոյլ են դրանք – համոզւելու համար դժբան: Այդ բոլոր լուսաճաճանչ դէմքերը, այլեւ ուրիշ շատեր մեր ազգի երախտաւորներից, իրենց ուսմամբ եւ պատրաստութեամբ, իրենց հասարակական իդէալներով ծնունդ են Դորպատի համալսարանի:

Դորպատ քաղաքը գտնւում է Էստոնիայում, որ այժմ անկախ հանրապետութիւն է՝ հաղիւ ներկայ Հայաստանի մեծութեամբ: Ռուսական տիրապետութեան շրջանին Էստոնիան կազմում էր ցարական Նահանգապետութիւններից մէկը՝ Լիֆլանդիան: Ինչպէս վերջինիս, այնպէս եւ նրա զարդը կազմող Դորպատ քաղաքի հեռաւոր անցեալը մթութեան մէջ է թաղւած: Այսչափը յայտնի է, որ Լիֆլանդիան շուրջ երեք եւ կէս դար իր անկախ գոյութիւնը պահպանեւց յետոյ, 1582 թ. ընկնում է Լեհերի տիրապետութեան տակ: Շատ չանցած, 1629-ին, նաճւում է Շվեդիայից: Աւելի առաջ, մինչեւ 13-րդ դար, ենթադրւում է որ Լիֆլանդիան գտնւել է ռուս տիրապետութեան տակ: Իսկ 1030 թ. էլ (ռուս տարեգիրների պատմելով) Ս. Վլադիմիրի որդի Շարոսլաւը հիմնել է այնտեղ մի բերդ որ իր անունով Իւրեւ (Ժիւրթէվ) կոչել: Աւելի ուշ, 1224-ին, այդ բերդի մօտերը հիմնւել է մի չէն տեղ, որ տեղացի ժողովուրդի՝ էստերի՝ (Էստոնների) լեզուով կոչւել է Տարտո – Լինն (Tarto-liin).

Այդ անձան համապատասխանող գերման անձանկոչումն է եղած հետագային՝ Դորպատ:

Լիֆլանդիայում — ինչպէս նաեւ մերձբալտեան միւս երկիրնե—
րում — դեռ դարեր առաջ՝ հաստատուած է եղել գերման բնակչու—
թիւն: Երկրի ազնականութիւնը եւ, աւելի ուշ, քաղքենի դասակար—
գը գերման տարրից է բաղկացած եղել: Բնիկները, էստոն ժողո—
վուրդը, կաղմել են գրեթէ բացառապէս գիւղացի, երկրագործ
տարրը, ապրելով ուսական պայմաններին յատուկ ճորտատիրա—
կան կարգերի տակ: Դրանով պէտք է բացատրել եւ այն, որ աղ—
դային գիտակցութիւնը դարեր շարունակ մեռած է եղել էստերի
մէջ: Չարմանալի չէ այդ այն պատճառով, որ երկրի մշակոյթը ե—
ղած է բացառապէս գերմանական: Ապացոյց՝ հէնց Դորպատի հա—
մալսարանը:

Երբ Շվեդիայի անձանի թագաւոր Գուստաւ Ադոլֆը, բողոքա—
կանութեան այդ նշանաւոր ախոյեանը, իր տիրապետութեան տակ
է առնում Լիֆլանդիան եւ էստլանդիան, իր մասնաւոր ուշադրու—
թեան առարկայ է դարձնում այդ երկիրները, որոնք բողոքականու—
թեան յարած էին արդէն 1558 թւականից: Իր նախկին դաստիարակ
եւ յետոյ Լիֆլանդիայի եւ էստլանդիայի ընդհանուր նահանգապետ
Iohann Skytte-ի խորհրդով Գուստաւ Ադոլֆ 1630-ին Դորպա—
տում բաց է անում մի գիմնազիա, որ երկու տարի յետոյ, 1632-ին,
համալսարանի է վերածւում: Հիմնարկի հրամանագիրը Գուստաւ Ա—
դոլֆ ստորագրում է նոյն թւականի յունիս 30-ին, երբ տակաւին
պատերազմի դաշտում էր գտնւում, Նիւրնբերգի տակ: Հիմնադրի
անունով բարձրագոյն դպրոցը կոչւում է Academia կամ Univer—
sitas Gustaviana.

Գուստաւ Ադոլֆ յատուկ կանոնադրութիւն մշակել չի տալիս
նորահաստատ հիմնարկութեան համար, այլ պարզապէս ընդունում
է Շվեդիայի հին եւ նշանաւոր համալսարանի՝ Ուպսալայի կանոնա—
դրութիւնը: Բուն հիմնարկէքը տեղի է ունենում նոյն թւականի
հոկտեմբեր 15-ին: Դասաւանդման լեզուն «Գուստաւիանայում» լա—
տիներէնն էր, ինչպէս առհասարակ ժամանակի եւրոպական բոլոր
համալսարաններում: Պրոֆեսորները եւ ուսանողները կէս առ կէս
չվեդներ եւ գերմանացիներ էին: Այնպէս որ չվեդ — գերմանական
համարելու է Գուստաւիանան:

Հազիւ 24 տարի խաղաղ կեանք ունենալուց յետոյ, 1656-ին,
երբ Դորպատը նւաճում են ուսնները, փակւում են այդ հիմնարկու—
թեան դռները: Համալսարանը վերաբացւում է 1690-ին, Կարլոս
Ժ. —ի ձեռքով, երբ Լիֆլանդիան նորէն Շվեդիայի տիրապետու—

թեան տակ է մտնում: Բայց այս անգամ եւս երկար կեանք չի ու—
նենում, հազիւ քսան տարի (1690-1710): Սկսւում են (աւելի շուտ՝
շարունակւում են) ռուս — չվեդական երկարատեւ ու արիւնալի պա—
տերազմները, մինչեւ որ Պետրոս Մեծը վերջնականապէս տէր է
դառնում Լիֆլանդիային եւ Դորպատին: Համալսարանը կրկին փակ—
ւում է, այս անգամ արդէն շատ երկար ժամանակով, գրեթէ մէկ
դար: Եւ վերաբացւում է 1802 թ. ապրիլ 22-ին, մայիս 1-ին սկըս—
ւում են կանոնաւոր դասախօսութիւնները, թէեւ ուսական հողի
վրա եւ ուժւ տիրապետութեան տակ, բայց իբրեւ զուտ գերմանու—
կան հիմնարկութիւն՝ դառնալով գերման մշակոյթի եւ գիտութեան
հռչակաւոր կեդրոններից մէկը:

Դորպատեան համալսարանի ոսկեդարի առաջին տասնամեա—
կներին հիմնարկութեան կեանքին մէջ շատ նշանաւոր դեր են խա—
ղացած մի քանի ուսուցչապետներ, դրանց թւում նաեւ Ֆրիդրիխ
Պարրոտ, որ կարելի է ասել կնքահայրի դեր է կատարել հայ վե—
րածնիչների մկրտութեան գործում գերման մշակութային աւազանի
մէջ: Միջնորդապէս եւ անմիջապէս՝ երախտիք ունի այդ բանում
նաեւ Ֆրիդրիխ Պարրոտի հայրը՝ նոյնչափ եւ աւելի նշանաւոր գիտ—
նական Գէորգ Ֆրիդրիխ Պարրոտ, որ վճռական ու ղեկավար դեր է
խաղացած համալսարանի հիմնարկութեան գործում եւ նրա ներքին
կեանքում, մի քառորդ դար շարունակ:

Մասնաւոր հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Դորպատի հա—
մալսարանի առաջին յիսնամեայ շրջանի պատմութիւնը, որի համար
կարեւոր աղբիւրներ են հիմնարկութեան 25-ամեակի եւ 50-ամեակի
առթիւ հրատարակւած (գերման լեզուով, ի հարկէ) մանրամասն
տեղեկագիրները, որոնցից իմանում ենք, ի միջի այլոց, որ հիմ—
նարկէքին վերաբերեալ հրովարտակը Ալքսանդր Ա.—ի ձեռքից (նոյն
թւականի դեկտ. 12-ին) ստացել է Փիդիքայի ուսուցչապետ եւ փոխ—
տեսուչ Գէորգ Ֆրիդրիխ Պարրոտ: Այդ նշանաւոր գիտնականի՝ Պար—
րոտ — հօր (1767-1852), մասին այսչափը միայն ասենք այստեղ
որ նա կէս — Փրանսական եւ կէս — գերմանական ծագում է ունե—
ցել: Ծնւել է Մէծպելդարդում, որ այն ժամանակ գտնւում էր
Վիւրտեմբուրգում (այժմ Փրանսական): Իր բարձրագոյն ուսումը ա—
ռել էր Շտուտգարտ քաղաքում: Դեռ երիտասարդ՝ նա մասնաւոր
ուսուցչի պաշտօնով տեղափոխւել էր Լիֆլանդիա եւ շուտով աչքի
ընկել գիտական աշխատանքներով: Երբ բացւում է Դորպատի հա—
մալսարանը, Գ. Ֆ. Պարրոտ դասւում է նրա պրոֆեսորների շարքը:

Համալսարանի հիմնարկութեան թւականին հէնց՝ մի դիպած

առիթ է դառնում որ շատ մօտ յարաբերութիւն մշակելի Պարրոտ-հօր եւ Ալեքսանդր Ա.-ի միջեւ: 1802-ի մայիս 22-ին կայսրը Մեմէլ անցնելիս (ուր պիտի հանդիպէր Պրուսիայի թագաւոր Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Գ.-ին) կանգ է առնում Դորպատում: Քաղաքը նրան հանդիսաւոր ընդունելութիւն է ցոյց տալիս: Օրւան բանախօսը լինում է Պարրոտ, որի ճառը իր բովանդակութեամբ եւ ձեւով այնչափ ազդում է թագաւորի վրա, որ վերջինս որոշում է անձնական ամենամտերիմ յարաբերութիւններ ստեղծել պրոֆեսորի հետ: Այդ օրւանից էլ սկսւում է նրանց սերտ բարեկամութիւնը, որ տեւում է երկար ժամանակ: Վերջը, երբ Ալեքսանդր Ա. միտակցելով զիրկն է նետում, զգալիօրէն պաղում են երկուսի յարաբերութիւնները, բայց երբեք չեն ընդհատւում: Պարրոտ շարունակում է որոշ կապ պահել նաեւ Նիկոլայ Ա.-ի հետ:

Ահա այս մարդն է, Պարրոտ-հայրը, որ ժամանակի մի ուրիշ նշանաւոր անձնաւորութեան՝ կոմս (վերջէն իշխան) Կարլ Լիվէնի հետ միասին՝ ահագին դեր է խաղում Դորպատի համալսարանի կեանքի սկզբնական շրջանում: Պարրոտը՝ իբրեւ գիտնական, այլեւ երկար ժամանակ իբրեւ տեսուչ ու փոխ-տեսուչ, իսկ Կարլ Լիվէնը՝ իբրեւ նոյն հիմնարկութեան երկարամեայ խնամակալ՝ հոգաբարձու: Վերջը իշխան Լիվէն դառնում է Ռուսաստանի լուսաւորութեան նախարար, միեւնոյն ժամանակ շարունակելով իր սերտ կապը Դորպատի համալսարանի հետ: Նախարարի հանդամանքով էր, որ նա Պարրոտ-որդու միջնորդութեամբ ու յանձնարարութեամբ թոշակ կապեց մեր իմպատուր Արովեանին ու հնարաւոր դարձրեց նրա ուսումը Դորպատում:

Քանի որ Պարրոտ-հօր եւ Լիվէնի մասին խօսք արինք, մի քանի կարճ տեղեկութիւններ էլ տանք Պարրոտ-որդու մասին, որի դերը Խ. Արովեանի կեանքում եղած է ուղղակի բախտորոշ:

Եօհան Եակոբ Ֆրիդրիխ Պարրոտ ծնւեց է 1791 թ. հոկտ. 14-ին, Կարլսբուհէ քաղաքում: Միջնակարգ ուսումն առել է Ռիդայում եւ Դորպատի գիմնադիւստում: 1807-ին մտել է Դորպատի համալսարանի բժշկական բաժինը եւ աւարտել 1814-ին: 1821-ին հրաւիրւել է նոյն բաժանմունքի իսկական պրոֆեսոր: Իր կոչումը աւելի բնագիտութեան մէջ տեսնելով՝ նա 1826-ին ստանձնում է ֆիզիքայի ամբիոնը, իբրեւ յաջորդը իր հօր, որ այդ թւականին հանգստեան էր կոչւած: 1829-ին Ֆրիդրիխ Պարրոտ ճամբորդում է Հայաստան եւ Արովեանի ուղեկցութեամբ Մասիս սարը բարձրանում: Այդտեղից էլ սկսւում է այդ երկուսի բարեկամութիւնը, որ եւ Արովեանին Դորպատ է առաջնորդում: Պարրոտ-որդին եւս իր գիտական աշխա-

տութիւններով եւ ուսուցչական գործունէութեամբ մեծ ծառայութիւն է մատուցել Դորպատի համալսարանին: Երբեմնապէս նա վարել է նաեւ տեսչի պաշտօն (օրինակ՝ 1831-1833 թ., Արովեանի Դորպատեան առաջին տարիներին): Ինչ որ սակայն Ֆրիդրիխ Պարրոտին անհունապէս բարձրանում է մեր աչքում այդ՝ նրա նախախնամական դերն է Արովեանի կեանքում: Նրա հետքերով էլ, յայտնի է, հետագային մի շարք ընտիր հայորդիներ դիմում են դէպի նոյն Դորպատ: Իւրաքանչիւրը առանձին եւ բոլորը միասին՝ դրանք հըզօրապէս նպաստում են հայ մշակոյթի վերակենդանացման գործին:

Իր գոյութեան առաջին կիսամեակին Դորպատի համալսարանը ունենում է ընդամենը 47 ուսանող: 1810-ին այդ թիւը բարձրանում է 147-ի, 1830-ին՝ 619, 1859-ին՝ 598, 1878-ին՝ 902, 1882-ին՝ 1252ի: Դասախօսների թիւը եղած է՝ առաջին տարին՝ 29, 1820-ին՝ 31, իսկ 1881-ին՝ 56: Համալսարանը սկզբնական շրջանում ունեցել է հետեւեալ չորս բաժնները՝ աստուածաբանական, փիլիսոփայական, իրաւագիտական եւ բժշկական: Յար եւ նման՝ գերմանական համալսարաններին, որոնք այսօր եւս պահպանում են այդ դրութիւնը: Աւելի յետոյ, Դորպատի համալսարանի փիլիսոփայական բաժինը ճիւղաւորւում է երկուքի՝ պատմա-բանասիրական եւ ֆիզիքո-մաթեմատիքական: Այդպէս եւ շարունակւում է մինչեւ վերջը:

Համալսարանի առաջին հոգաբարձու՝ խնամակալը եղած է (1803-1817) Քլինդեր, Գէօթէի երիտասարդութեան բարեկամը եւ ընկերը: Իշխան Լիվէն շարունակել եւ զարգացրել է նրա սկսած գործը: Լիվէնի խնամակալութեան շրջանին՝ երկար ժամանակ համալսարանի տեսչութիւնը վարել է Էվերս, որ իրաւամբ նմանապէս դասւում է Դորպատի համալսարանի երախտաւորների շարքը:

Իշխան Լիվէնին իբրեւ լուսաւորութեան նախարար յաջորդում է կոմս Ուլարովը: Այդ ժամանակից էլ սկսւում են չարազէտ փորձեր՝ Դորպատի համալսարանը եթէ ոչ բոլորովին ուսացնելու, դէթ մեծ չափով ռուս կառավարութեան ազդեցութեանը ենթարկելու:

Դարձեալ, մոռնալու չէ ժամանակը. ցարերի դահի վրա նստած էր Նիկոլայ Ա.-ը: Իսկ սրա թագաւորութիւնը (1825-1855) յայտնի է արդէն իբրեւ ամենամոռայ, ամենադատման միահեծանութեան շրջանը Ռուսաստանի 19-րդ դարու պատմութեան մէջ: Նիկոլայ Ա.-ի անունը հոմանիշ էր բռնապետութեան եւ յետաշրջութեան: Ժամանակի յեղափոխական շարժումները պատրուակ էին բռնել՝ արեան մէջ խեղդելու ազատագրական ամէն մի երեւոյթ: Դեկարիստների ապստամբութիւնը շատոնց խեղդւել էր արեան մէջ: 1830-ի և 1848-ի

յեղափոխութիւններին հետեւել էր յետաշրջութեան մռայլ շրջանը: Բնական էր ուրեմն, որ Նիկոլայ Ա.-ի ընթերցման անտես չանէր օտարացեղ ժողովուրդների մշակութային հիմնարկութիւնները ու դրանց շարքին՝ Դորպատի համալսարանը: Ուսման ընթացքին կրկնակի փորձերի հետեւանքով՝ սեղմումների է ենթարկւում այդ հիմնարկութիւնը: Եւ սակայն, շարունակում է պահպանել իր գերման դիմագիծը: Մերձբալտեան բարոնները տակաւին ամուր գիրքեր ունէին Պետերբուրգում, որպէսզի գիրաւ կարելի լինէր կապուել Դորպատի աւանդական իրաւունքները: Գերման տարրը իբրեւ ամբողջութիւն եւս՝ աչքի էր զարնում իւր հաւատարմութեամբ եւ օրինապահութեամբ, այլ եւ իր պահպանողական ոգով: Ռուս ազնականութիւնը այդ տարրերի գործօն օժանդակութեան կարիքն ունէր դեռ: Վերջապէս, ռուս բուրժուազիան նոր-նոր էր ոտքի կանգնում ու շատ թոյլ էր դեռ, յարձակողականի անցնելու համար օտարացեղ ազգերի եւ նրանց մշակութային ինքնավարական հիմնարկների դէմ:

Ալեքսանդր Բ.-ի օրով եւս (1855-1881) Դորպատը շարունակեց աւելի կամ պակաս չափերով պահպանել իր դիմագիծը: Ալեքսանդր Գ.-ի գահակալութեան առաջին տարիներն իսկ՝ ծայր տւաւ մի նոր յետաշրջութիւն ամբողջ Ռուսաստանում, որ ուղղւած էր մանաւանդ օտարացեղ ազգութեանց դէմ: Յայտնի են արդէն Անդրկովկասի հայոց դէմ հանւած հալածանքները այդ շրջանին, մանաւորապէս հայ դպրոցների առաջին փակումը: Դորպատի գերմանական համալսարանն եւս ռուսացման է ենթարկւում աստիճանաբար:

1889 թւականը վճռական եղաւ այդ տեսակէտից: Դորպատ գերմանական անունը նախապէս ըստ ռուսականի՝ Դերպտ ձեւափոխեցաւ, իսկ յետոյ՝ այդ անունն էլ մէջ տեղից վերացաւ ու փոխարինեցաւ զուտ ռուսական Իւրթ անունով: Կերպարանափոխեցաւ համալսարանի ներքին կանոնադրութիւնը, դարձաւ զուտ ռուսական: Աստիճանաբար գերմաներէնին փոխարինեց ռուսերէնը, իբրեւ դաստանդման լեզու: Գերման պրոֆեսորների տեղը բռնեցին ռուսներ: Բացառութիւն կազմեց բողոքական աստվածաբանութեան բաժինը միայն, որ կոչւած էր հոգեւոր պաշտօնականեր պատրաստելու ամբողջ Ռուսիոյ աւետարանական համայնքների համար:

Այսպէս շարունակեց իր խղճուկ գոյութիւնը Դորպատի երբեմնի փառապանծ համալսարանը մինչեւ 1918 թ. երբ գերման բանակները իրենց գրաւման տակ առին Մերձբալտեան երկիրները, և Դորպատի համալսարանը կարճ ժամանակով վերստացաւ իր նախկին բնոյթը: Իսկ երբ երկրի բնիկ տէրը, էստոն գիւղացի ժողովուրդը, ինքը տէր դարձաւ հայրենի երկրին, վերականգնեց իր քաղաքական

ինքնուրոյնութիւնը, ոչ միայն Դորպատ ու Իւրեւ անունները ազգային հին անունով փոխարինեց, - Տարտու - այլ եւ այդ քաղաքի պատմական համալսարանը զուտ ազգային - էստոնականի վերածեց (1919 թ.): Այդպէս էլ շարունակում է նա իր գոյութիւնը մինչեւ օրս: Այդ պատճառ էլ, հարկաւ, որ նորազատ էստոն ժողովուրդը զլանայ յարգանքի արժանի տուրքը տալ երբեմնի գերման մեծ համալսարանին եւ առհասարակ գերման մշակոյթին: էստոն ժողովուրդի ազգային զարթոնքը քիչ բան է պարտական մէկին թէ միւսին:

Թէեւ Դորպատի՝ հետազային ռուսացւած՝ համալսարանն եւս իր ռուսանոյնների թւում հայ ռուսանոյններ է հաշւել միշտ, բայց այդ վերջինները, քիչ բացառութեամբ, առանձին դեր չեն խաղացել մեր կեանքում: Բոլորովին տարբեր է եղած Դորպատի գերման համալսարանի պարագան մեզ համար, մանաւանդ 30-ական թւականներից սկսած մինչեւ 60-ական թւականների սկիզբը:

Այնուհետեւ արդէն Դորպատի փոխարէն՝ հայ ռուսանոյնները գունդ առ գունդ սկսեցին դիմել դէպի Բերլին, Լայպցիգ եւ Գերմանիայի միւս համալսարանները, այլ եւ դէպի Մոսկաւ, Պետերբուրգ եւ Ռուսաստանի ու արտասահմանի ուրիշ բարձրագոյն դպրոցներ:

Դորպատի համալսարանի առաջին յիսնամեայ շրջանը եւ մանաւանդ մինչեւ երեսնական թւականների վերջերը ամենէն ծաղկածը համարւելու է՝ այդ հիմնարկութեան պատմութեան մէջ: Այդ ժամանակներում է, որ համալսարանը ձեռք է բերում ոչ միայն սեփական շէնք, այլ եւ կլինիքներ, աստղադիտարան, համալսարանական օժանդակ հիմնարկներ, բուսաբանական այգի եւ որ կարեւորն է, ուսուցչական - բանասիրական յատուկ ինստիտուտ, որ աւելի ուշ սեմինար կոչւեցաւ: Նոյն այդ շրջանին է դարձեալ, որ Դորպատի համալսարանի մէջ դասախօսել են մի շարք անւանի գիտնականներ: Դրանցից մի քանիսը մեծ հռչակ են վայելել Դորպատից ու Ռուսաստանից դուրս եւս, ամբողջ Եւրոպայում:

Մոռնալու է նաեւ այն պարագան, որ Դորպատի համալսարանին առաջին շրջանում իր ղեկավարութեան եւ հսկողութեան տակ ունէր Մերձբալտեան երկրամասի դպրոցական ամբողջ գործը: Նրա ազդեցութեան էին ենթակայ շրջանի տարրական եւ միջնակարգ դպրոցները: Կարճ, հսկայական էր Դորպատի համալսարանի ազդեցութիւնը ոչ միայն իբրեւ գիտութեան տաճար, այլ և որպէս դպրոցական գործի կազմակերպիչ: Աւելին՝ Դորպատի բարոյական և գիտական ազդեցութիւնը տարածւում էր ամբողջ Ռուսաստանի վրա: Ոչ մի-

այն նրանով, որ գերազանց էր կայսրութեան միւս համալսարաններէ բաղդատութեամբ, այլ եւ նրանով, որ գիտական ուժեր էր պատրաստում այդ վերջինների համար: Յատուկ այդ նպատակին էր ծառայում Դորպատի համալսարանի հիմնարկներից մէկը, այսպէս կոչւած «պրոֆեսորական ինստիտուտը», ուր ընդունւում էին բուն Ռուսիոյ համալսարաններն աւարտած եւ իրենց ընդունակութիւններով աչքի զարնող երիտասարդներ, շարունակելու համար իրենց բարձագոյն ուսումը Դորպատի համալսարանում եւ նախապատրաստելու համար պրոֆեսորական պաշտօնի՝ ուսական համալսարաններում: Այնուհետեւ, այդ երիտասարդները մէկական տարի լսում էին Բերլինի եւ Փարիզի համալսարաններում:

Դորպատի «ոսկէդարը» այդպէ՛ս եղած է նաեւ հայ ուսանողութեան համար, 1830-1860 թ. երեսնամեայ շրջանում, եւ մանաւանդ 50-ական թւականներին: Գաղափարականութեամբ տարւած, ազգի փրկութեան իրէջալով ոգեւորւած մի բուն հայ ուսանողների համար Alma mater-Dorpatensis -ը իսկապէս որ վերածնութեան աւազան հանդիսացաւ: Ոչ միայն համալսարանը իբրեւ այդպիսին, այլ եւ՝ հեռավոր հիւսիսի այդ փոքրիկ քաղաքը իբրեւ եւրոպական մի կեդրոն: Այլ եւ՝ պրոֆեսորների բարեկամական կապերը ուսանողութեան հետ՝ լսարաններից դուրս, մասնաւոր կեանքում: Բայց մանաւանդ գերման ուսանողութեան ընկերակցական կեանքը յեղափոխիչ նշանակութիւն ունեցաւ հայ ուսանողութեան համար: Վերջապէս, գերման մտքի sturm und drang-ի (Գրոհի եւ ոգորման) շրջանը հայ ուսանողութեան մէջ եւս - ու նրա միջոցով՝ ողջ հայութեան մէջ - առաջ բերաւ թարմացուցիչ հոսանք, սկիզբ դրնելով արեւելեան հայութեան նորագոյն կանքին: Զարմանալիօրէն, նոյն այդ ժամանակները արեւմտեան հայութեան մէջ եւս, համանրման ազդեցութիւնների հետեւանքով, առաջ եկաւ այդպիսի մի շարժում, եւ ծնունդ տւաւ Ազգային Սահմանադրութեան ու հայ - մշակութային մի նոր կեանքի:

Դորպատի համալսարանի դերը Հայ մշակութի պատմութեան համար արժանի է առանձին քննութեան, որին կը վերադառնանք «Վէմ»-ի էջերում:

Այս տողերը, գրւած 1932-ին, նպատակ ունէին միայն՝ անարձագանգ չթողնելու 300-ամեայ յորեւեանը գիտութեան այն մեծ տաճարի, որին այնչա՛փ բան է պարտական հայ մշակութի:

Բերլին.

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՍՏԻԱԾԱՏՐԵԱՆ

Ա Ր Ա Մ Ը

(ՅՈՒՇԵՐ ՈՒ ՏՊԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Առաջին անգամ ես Արամին պատահել եմ Երեւանում, որքան յիշում եմ, 1901-ին: Այն ժամանակ Երեւանի միջնակարգ դպրոցների աշակերտութիւնը գրեթէ ամբողջովին կազմակերպւած էր: Կային չորս դպրոցներ - երեքը պետական (տղայոց եւ օրիորդաց գեմնագիւնները եւ ուսոցչական սեմինարեան) եւ հայոց թեմականը: Իւրաքանչիւր դպրոց ունէր իր առանձին կազմակերպութիւնը, որոնք սերտ կապ էին պահում միմեանց հետ: Այդ կապը պահւում էր «Մայր խմբի» միջոցով, որի մէջ մտնում էին երկուական ներկայացուցիչներ ամէն դպրոցից: «Մայր խմբում» ծեծւում էին աշակերտական շարժման վերաբերող ընդհանուր հարցեր: Շարժման նպատակը մշակութային էր - աշակերտութիւնը ձգտում էր ընդլայնել իր մտաւոր հորիզոնը: Ընթերցանական ժողովներ, դասախօսութիւններ, գրական - երաժշտական հանդէսներ - ահա գլխաւորապէս այն միջոցները, որոնցով աշակերտութիւնը լրացնում էր իր ներաշխարհի պակասը դպրոցից դուրս: Սակայն նրա հետաքրքրութիւնը չէր սահմանափակւում լոկ մշակութային խնդիրներով: Շրջապատի կեանքը, բնականաբար, աղբւում էր նրա վրա. իսկ այդ կեանքում տեղի էին ունենում մատաղ սերնդի հետաքրքրութիւնը բորբոքող երեւոյթներ: Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը արմատներ էր ձգել հասարակութեան այլ եւ այլ խաւերում. շատերն էին զբաղւում ազգային - հասարակական հարցերով: Դաշնակցական գործիչները ձգտում էին իրենց ազդեցութեան տակ առնել եւ աչքի ընկնող ուսանողներին ու նրանց միջոցով ազգային ոգի զարթեցնել աշակերտութեան մէջ: Եւ յաջողւում էին: Աշակերտական խմբերում ու շրջաններում, իբրեւ հետեւանք դրսի ազդեցութեան, ծայր էր տւել մի այսպիսի հարց՝ աշակերտութիւնը պէտք է լինի կուսակցական թէ՛ անկուսակցական. այլ խօսքով՝ նա պէ՞տք է զբաղւի ազգային-քաղաքական հարցերով, թէ՛ պէտք է սահմանափակւի միայն իր ուսումը - կրթութիւնը լրացնելով: Եւ թէ՛ եւ մեծամասնութեան գի-

տակցութիւնը կողմնակից էր վերջինին, բայց հէնց այդ մեծամասնութեան մէջ էլ կային շատերը, որոնք իրենց զգացմունքներով ընդառաջում էին դրսում՝ կեանքում տիրող տրամադրութիւններին ու ոգեւորւում – ապրում նրանցով:

Ահա այդ ժամանակ մի օր լուր տարածւեց աշակերտներին մէջ, թէ Ղարաբաղի թեմական դպրոցից մի քանի հոգի եկել են Երեւանի թեմականը մտնելու համար: Պատմում էին, որ նրանց դուրս են արել իբր ըմբոստների, անկարգների: Մի քանի օր անց աշակերտական մի հաւաքոյթում տեսայ այդ զարաբաղցիներին: Ծանօթացանք եւ այնուհետեւ մի քանի անգամ առիթ ունեցանք իրար հանդիպելու: Մեր աշակերտական ժողովներին մասնակցողները երեք հոգի էին. մէկը պնդակազմ ու խոշոր, Սարգիս անունով, միւսը նուրբ դիմադրածերով ու մշտափափա – Տոշեան, երրորդը՝ շիկահեր, փոքրիկ սրածայր միրուքով, կարճահասակ, սրամիտ – անունը մոռացել եմ: Այդ երեքի արտաքինն էլ շատ լաւ պատկերացնում եմ մինչեւ օրս էլ: Մինչեւ 1918 թ. ես չգիտէի, որ Ղարաբաղի թեմականից Երեւան տեղափոխւած Սարգիսը եւ Արամը միեւնոյն անձնաւորութիւնն են: 1918 թ.ին մի օր Արամի հետ կառքով ինչ որ մի տեղ էինք գնում: Նա խօսում էր, ես լսում էի ու միաժամանակ թեք հայեացքով դիտում նրան: Երեւի նմանութեան կապակցութեամբ Արամի դիմագիծը շատ պարզ յիշեցրեց ինձ 17 տարի առաջ նոյն Երեւանում տեսածս Սարգիսին:

– Խօսքդ կտրում եմ, Արամ, դու Երեւանի թեմականում սովորե՞լ ես, հարցրի:

– Հա, ի՞նչ կայ որ, ժպտաց նա:

– Նղբայր, դու Սարգիսն ես, զարմացայ ես:

Զարմանքս նրան զարճացրեց: Նկարագրեցի իր այն ժամանակւայ արտաքինը – բաց մոխրագոյն մահուդից բլուզ, սեւ կաշւից լայն գոտի, սեւ մահուդից տապառ, խիտ, ըմբոստ մազեր, վատառողջ աչքեր, իր տարիքին չսաղող լուրջ դէմք:

1901 թ.ին Սարգիսն պատահել եմ մի քանի անգամ. միշտ էլ նոյն տպաւորութիւնն եմ ունեցել – լուրջ ու լռակեաց էր, ինքն իր մէջ ամփոփւած, մինչդեռ իր ընկերները – զարաբաղցիները – շատ ուրախ բնաւորութեան տէր էին: Իր ներքին կարողութիւններով աչքի չէր ընկնում, գոնէ ես մեր հաւաքոյթներում նրա մէջ արտակարգ ոչինչ չեմ նկատել:

1917 թ.ին, զարնան ու ամառւան ամիսներին, ռուսական բանակին արհեստական ներարկումներ էին անում՝ նրա ռազմական

ողին բարձրացնելու ու յարձակման ընդունակ դարձնելու համար: Ա. Կերենսկին անդադար պառտներ էր գործում արեւմտեան ճակատում ու ճիգ թափում – խօսքի միջոցով համոզել զօրքին՝ պատերազմը շարունակելու անհրաժեշտութեան մէջ ու դէպի յաղթութիւն մղելու նրան: Նրա օրինակին հետեւում էին եւ Անդրկովկասի բանակում աշխատող քաղաքական գործիչները: Նոյնը կատարւում էր եւ մեզ մօտ՝ Երեւանում, ուր այդ ժամանակ կանգնած էր տասընեօթ հազարանոց մի զօրամաս: Թիֆլիսից Երեւան էր ուղարկւած Երկրային Կենտրոնի անդամ, այժմ հանգուցեալ բժիշկ Յովսէփ Բէդդատեանը, յայտնի ս. – դեմոկրատ, Երեւանի չրջանի դասալիքներին հաւաքելու, արդէն իսկ քայքայման շեմքին հասած զօրամասերի ոգին բարձրացնելու, նրանց կազմակերպելու ու ռազմաճակատ ճամբելու նպատակով: Արամն էլ Երեւանումն էր: Բէդդատեանը, կամենալով օգտագործել Արամի անունն ու հեղինակութիւնը իր նպատակների համար, հրաւիրեց նրան ներկայ լինել իր նշանակած միտինգին եւ խրախուսանքի խօսք ասել զինուորներին: Ինձ, իբր Երեւանի Զինուորական Խորհրդի Գործադիր Կոմիտէի անդամի, յանձնարարւած էր աջակցել Բէդդատեանին:

Նշանակւած օրը, ճաշից յետոյ, երբ զօրամասերը հաւաքւել էին Երեւանի զօրանոցներից մէկի ընդարձակ բակում, Բէդդատեանը բերեց Արամին: Առաջին անգամն էի լսում նրա ձայնը: Հոետոր չէր. արտասանութիւնն ունէր ինչ որ թերութիւն, որ վնասում էր խօսքի արտաքին տպաւորութեան, մանաւանդ անսովոր ականջի համար: Զուռնէր նաեւ յստակ, սահուն ոճ, որի ազատ կարկաչիւնը այնքա՛ն անհրաժեշտ է միտինգային հոետորի համար: Այնուհետեւ լսել եմ Արամին բազմաթիւ անգամներ եւ բազմաթիւ տեղերում զանազան առիթներով ձառ ասելիս: Առաջին տպաւորութիւնս մնացել է նոյնը – հոետոր չէր: Զուռն հոետորական շնորհքից՝ Արամը, սակայն, ունէր զարմանալի բովանդակալից ու հարուստ միտք եւ երբ ականջդ սովորում էր նրա լեզուն ու խօսքին, միշտ հաճոյքով էիր ունկընդրում նրան: Ճկուն ու հնարաղէտ էր նրա միտքը. չեմ յիշում մի դէպք, երբ իրար յաջորդող ժողովներում, նիստերում, խորհրդակցութիւններում ստեղծւած լինէր ծանր, անխափան կացութիւն՝ փակուղի, եւ Արամը փրկած չլինէր կացութիւնը:

1917 թ. ամառը ես յաճախ պատահում էի Արամին Ղուրդուղուլի գիւղում (Սարգարապատի չրջանի հարուստ ու չէն դիւղերից մէկը), ուր գնում էի արձակուրդով ընտանիքիս մօտ: Արամը գալիս էր Ղուրդուղուլի հիւր Մոսկւայի Կոմիտէի աւագ բժշկուհի օր. Զալեանի մօտ, որի հետ մի երկու ամիս յետոյ ամուսնացաւ: Մի քանի

սովորական ու պատահական հանդիպումներից յետոյ նա իր պահ-
լածքով սկսեց շարժել իմ հետաքրքրութիւնը: Ես, թէեւ հեռուից
հեռու, բայց լաւ գիտէի թէ ո՞վ է Արամը: Հ.Յ. Դաշնակցութեան
նշանաւոր դէմքերից մէկը եւ Վանի հերոսը, բայց եթէ այդ բանը
չիմանայի ու չլինէր չըջապատի ակնածանքով ու յարգանքով լի վե-
րաբերմունքը դէպի նա, բնա՛ւ չէի մտածի, որ Արամը մեր իրակա-
նութեան ամենամեծ ու ամենաազդեցիկ քաղաքական կուսակցու-
թեան ղեկավարներից է ու ժողովրդական հերոս: Արտաքին կեցած-
քով ու ձեւերով մի սովորականից սովորական մահկանացու, պարզ
ու մտերիմ զրուցակից: Եւ մի՛շտ այդ միեւնոյն տպաւորութիւնը
առօրեայ կեանքում: Իմ այդ տպաւորութիւնը մնաց մինչեւ վերջ:
Հանգամանքների բերմամբ հետագային Արամի հետ ես բաւական
մօտեցայ - մտերմացայ. ամիսներ շարունակ գրեթէ օրն ի բուն
մենք միասին էինք լինում: Այդ այն ժամանակն էր, երբ դէպքերն
ու հանգամանքները փոխում էին դահավէժ, գլխապտոյտ արագու-
թեամբ եւ ճակատագրական արժէք ստանում հայ ժողովրդի համար:
Երեւանում գտնւողների մտքերն ու զգացումները լարած էին ան-
չափ. նրանց ապրումները խորունկ էին, ջղաճնտ ու մի՛շտ յու-
սահատական: Օրերը շա՛տ երկար էին, ամիսները անվերջ...: Այդ
օրերին Արամը մի հսկայ էր, որ իշխում էր չըջապատի վրա եւ ըն-
թացք ու ուղղութիւն տալիս նրա կեանքին: Այդ զգում ու գիտակ-
ցում էին ամենքը՝ առանց դաւանանքի խտրութեան: Եւ ահա այդ
հսկան նոյն սովորական մարդն էր, որին հանդիպում էի Ղուրդու-
ղուլիում առօրեայ պայմաններում - մատչելի ամենքին, գրեթէ
ճգնաւոր իր կեանքի եղանակով, ո՛չ մի քայլ իր դիրքը ընդգծելու,
ուշադրութիւն գրաւելու, իրեն ցուցադրելու: Իր անձը գոյութիւն
չունէր. անձնական կեանքը զրկանքների անվերջ շարան կը լինէր,
եթէ չըջապատողները հոգ չտանէին նրա մասին: Արամին մօտ ճա-
նաչելուց յետոյ մարդ տարակուսում էր, թէ ո՞վ է նրան փաշա
տիտղոսը տւել: Մի կատարեալ թիւրիմացութիւն, գոնէ ռուսահա-
յերիս հասկացողութեամբ. նրա բնաւորութեան մէջ փաշայական
ոչինչ չկար: Եւ ինքը ինչպէ՛ս էր խորշում այդ տիտղոսից:

Յիշում եմ երկու այսպիսի դէպք: Մի օր, տուն վերադառնա-
լով - իրեն դիկտատոր ընտրելու յաջորդ օրը - տան մուտքի եր-
կու կողմը պահակ - զինւորներ է տեսնում, իսկ բնակարանի մուտ-
քին փակցրած՝ «Արամ Փաշա»: Անմիջապէս գրպանից հանում է
գրչահատը ու քերում փաշա բառը, իսկ մի երկու օր յետոյ վերա-
ցան եւ զինւորները: Մի այլ դէպք: Մակեայ խանութիւնից ներկա-
յացուցիչներ էին եկել Արամի մօտ: Բարեւներ էին բերել խանից ու

դիմում - նրանից ու տեղական հայերից օգնելու իրենց պարենով:
Երբ ներկայացուցիչները (հայերը) վերադառնում էին, Արամի ա-
նունից ռուսերէն մի նամակ գրւեց խանին: Ո՛չ մի կերպ չէր համա-
ձայնում նամակի տակ ստորագրել Արամ փաշա, այլ ստորագրեց
միայն Արամ: Մեծ դժւարութեամբ համոզեցինք, որ այդ ստորա-
գրւած անւանը կցւի նաեւ «փաշա» բառը:

1917-ի, կարծեմ, ամառայ սկիզբներին Արամը յանձն է առ-
նում ինչ որ մի պաշտօն: Այդ ժամանակ նա ապրում էր Ղուրդու-
ղուլի գիւղում, որտեղից եւ անում էր իր պաշտօնին վերաբերող
կարգադրութիւններ: Նրա միջոցով լծկաններ, գլխաւորապէս գո-
մէշներ եւ երկրագործական գործիքներ էին ուղարկւում Տաճկա-
հայաստանի գրաւած վայրերը: Իր պաշտօնի վրա նա նայում էր
կէս հեղինքով եւ իրեն «գոմէշների վերակացու» էր անւանում:
Ղուրդուղուլիում Արամը հանգստանում էր: Այդ գիւղում եղած ժա-
մանակս գրեթէ ամէն օր, յաճախ օրական երկու երեք անգամ հան-
դիպում էի նրան: Խօսակցութիւնները պտտում էին սովորական ու
առօրեայ խնդիրների շուրջ: Արամը գիտէր մարդկանց հետ յարա-
բերութիւններ մշակել ու պահել ամէն պարագայում: Միանգամայն
աննկատելի կերպով ես ընտելացայ նրան եւ թէեւ մեր մէջ մտեր-
մական ոչինչ չկար, մը հանդիպումները մեծ բաւականութիւն էին
պատճառում ինձ:

Ղուրդուղուլիում երկար մնալ չէի կարող. վերադարձայ Երե-
ւան: Կարճ ժամանակից յետոյ իմացայ, որ Արամին կանչել են Թիֆ-
լիս: Այնուհետեւ նրան չտեսայ մինչեւ 1917 թ. դեկտեմբեր, երբ
նա, իբր Հայոց Ազգային Խորհրդի լիազօր, եկաւ Երեւան:

1917 թւին Երեւանի հայութիւնը ծանր ու անստոյգ վիճակ էր
ապրում: Ռուսական զօրամասերը մեծ մասամբ հեռացել էին: Մեռ-
նող կարգերից ժառանգութիւն մնացած հիմնարկութիւնները գրե-
թէ իսպառ կորցրել էին իրենց նշանակութիւնը ժողովրդի աչքում:
Եւ այդ՝ նոյնիսկ այն դէպքում, երբ հիմնարկութեան գլուխ կանգ-
նած էր նոր, յեղափոխական մարդ: Ժողովուրդը մնալով ինքն ի-
րեն՝ առողջ բնազդով թեքւում էր դէպի հարազատ հաստատութիւն-
ները - դէպի Ազգային Խորհուրդները եւ Յեղափոխական Կոմիտե-
ները: Վերջինները աշխատում էին ոյժ տալ Ազգ. Խորհուրդներին,
- իբրեւ ժողովրդի հաւաքական կեանքի արտայայտութեան ու նը-
րանց միջոցով էին գործ կատարում: Երկրի տէրերը դառնում էին
Ազգ. Խորհուրդները թէ կենտրոնում եւ թէ գաւառներում: Երեւա-
նի Ազգային Խորհուրդը իրեն համարում էր չըջանի գերագոյն մար-
մինը, բայց իր անելիքների մասին որոշ, յստակ գաղափար չունէր:

Կար այն գիտակցութիւնը, որ ժամանակը բախտորոշ է, հայ ժողովրդի քաղաքական կեանքը ճակատագրական շրջան է անցնում, որ ապագան յղի է ամէն տեսակ անակնկալներով, որ ուսմը, լքելով ճակատը՝ զարհուրելի վտանգի դուռ է բաց արել սահմանի այս կողմը նստած հայութեան համար: Ունենալով հանդերձ այդ գիտակցութիւնը, Երեւանի Ազգային Խորհուրդը համապատասխան գործունէութիւն ցոյց չէր տալիս: Կային մարդիկ, կար գործ կատարելու տրամադրութիւն, բայց չկար մի կամք, որ օղակէր այդ մարդկանց ու մղում տար նրանց ձգտումներին: Մեծ դեր էր կատարում եւ այն, որ Երեւանը նայում էր Թիֆլիսին, իբրեւ կենտրոնի, եւ այնտեղից սպասում ցուցմունքներ, հրահանգներ: Երեւանը գրեթէ կտրւած էր աշխարհից եւ չգիտէր թէ ինչ է կատարում դուրսը: Երեւանը անորոշութեան մէջ ջղայնանում էր: Ծաւնը, վատ օրեր էին...:

Երբեմն — երբեմն Թիֆլիսից դալիս էին պատահական մարդիկ եւ զեկուցումներ տալիս Ազգ. Խորհուրդում — տեղեկութիւններ Թիֆլիսից: Մակայն այդ տեղեկութիւնները չափազանց անբաւարար էին եւ չէին կարող դժել Երեւանի Ազգ. Խորհուրդի անելիքները ուղին:

Վերջապէս, մի օր եկաւ Դրօն, որից իմացանք, որ յատուկ լիազօրութիւններով Թիֆլիսից Երեւան է դալիս Արամը: Անհամբեր սպասում էինք նրան: Եւ գեկտեմբերի վերջերին (24-26) եկաւ: Նոյն օրը հէնց գնացի մօտը: Ես արդէն զինւորական հագուստս փոխել էի: Արամի առաջին խօսքը դրան էր վերաբերում: Ուշացել ես, ասաց, ձեռքս սեղմելով, ժպիտը դէմքին՝ ցոյց տալով զգեստս. խնդրեմ վաղանից նորից հագնես զինւորական հալաւ: Ակնարկում էր, որ գործ կայ անելու: Մի երկու ժամ անցած միասին գնացինք Ազգային Խորհուրդ, որ այդ օրը հաւաքւել էր Գայիանեան դպրոցի շէնքում, յատկապէս Արամին լսելու համար: Արամը տւեց մեզ հետաքրքրող ու գրեթէ բոլոր հարցերը սպառող մի ընդարձակ զեկուցում — Ռուսաստանի վիճակը, քաղաքական կացութիւնը Անդրկովկասում, հայ վրացական-ադրբեջանեան յարաբերութիւնները, տաճիկների տրամադրութիւնները եւ այլն եւ, ի վերջոյ՝ մեր անելիքը: Խօսքը ամփոփեց մօտաւորապէս այսպէս. — Ամէն ոք իր մասին է մտածում. իր երկրի սահմաններից այն կողմ եթէ նայող կայ՝ նայում է միայն յանուն իր շահերի: Ոչ ոք ոչ մի մարդ չի ուղարկի տաճիկական ճակատ՝ տուն գնացող ուսանելին փոխարինելու համար: Եթէ ընդհանուր ուժերով ճակատ պահելու խօսք էլ լինում է — դա լոկ խօսք է՝ զուրկ իրական հիմքից ու անկեղծութիւնից: Հայերով ո՛չ ոք չի հետաքրքրւում, շօշափելի օգնութիւն հասցնելու մտքով: Դրա հակա-

ռակը, կայ դաւադրական վերաբերմունք: Մինակ ենք եւ պէտք է ապաւինենք միայն մեր ուժերին՝ թէ ճակատը պաշտպանելու եւ թէ երկրի ներսը կարգ հաստատելու համար:

Առաջին անգամն էի լսում Արամին զեկուցում տալիս: Շատ շնորհալի զեկուցանող էր: Նրա զեկուցումների մէջ չկար ոչինչ աւելորդ: Խնդիրները դնում էր իրենց մերկութեամբ, լուսաբանում էր կարճ ու պարզ, երբեմն, կարիք եղած դէպքում, զեկուցումը ամփոփում էր երկու խօսքով եւ ապա տալիս եզրակացութիւնները: Ախտաճանաչութեան զարմանալի ընդունակութիւն ունէր. դէպքերը արժէքաւորում էր ճշտութեամբ եւ այնուհետեւ դալիքը նախատեսում յատուկ կերպով: Հէնց նրա վերաբերմունքը դէպի բոլշեւիզմը. դեռ 1918-ի սկզբներում նա գուշակում էր բոլշեւիկների կատարելիք կործանարար դերը եւ երկաթէ բաղուկով սեղմում — խեղդում էր բոլշեւիկեան ամէն մի արտայայտութիւն, մանաւանդ զօրամասերում: Եւ այդ անում էր յենւած միայն իր հեղինակութեան եւ կամքի վրա, սոսկ իր պատասխանատուութեամբ: Ծանօթ է թէ ինչ բնաւորութիւն էին կրում բոլշեւիկեան ելոյթները զօրամասերում. — դասալիքների, տխմարների ու սրիկաների միջոցով լքում ու քայքայում առաջ բերել: Այդպիսիների նկատմամբ Արամը անողոր էր: Պօղոս Մակինցեանի ներկայութիւնը Երեւանում անցանկալի համարելով՝ դրամ տւեց նրան եւ պատուաւոր «քաղաքական առաքելութեամբ» ճամբեց Ռուսաստան: Հաղիւ թէ կասկածելի է, որ եթէ Արամի վերաբերմունքը, նրա քաղաքականութիւնը շարունակէր եւ նրա մահից յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութիւնը մայիսեան ապստամբութիւնը չէր տեսնի:

Ազգային Խորհուրդը յարած ուշադրութեամբ լսեց Արամին ու միաձայնութեամբ հաւանութիւն տւեց նրա առաջարկներին՝ Ազգ. Խորհուրդի անելիքների մասին: Ամենքը զգում ու կասկածում էին, որ պէտք է պատրաստւել օրհասական պայքարի, որ այդ պայքարի ժամը մօտ է, որ խօսքի ու վէճի ժամանակը չէ: Ժամանակ է գործելու — արագ եւ վճռական, հէնց վաղանից: Ամենքն ունէին այդ գիտակցութիւնը: Բայց տարօրինակ բան: Արամի առաջարկութեամբ պիտի ընտրէր մի փոքրակազմ ու արագաշարժ մարմին — Յատուկ Կոմիտէ — որին Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս պիտի փոխանակէր իր բոլոր իրաւունքները: Եւ ահա, երբ հերթը

*) Յայտնի է քէ ինչ սկզբունքներով էին կազմած Ազգային Խորհուրդները. բոլոր կուսակցութիւնները ներկայացւած էին այնպէս: Երեւանի Ազգային Խորհուրդում կար նաեւ մէկ բոլշեւիկ՝ Պօղոս Մակինցեանը: Ա. Ա.

եկաւ այդ մարմնի կազմութեան, բոլոր կուսակցութիւններէ ներկայացուցիչները հրաժարեցին նրա մէջ մտնելու: Ամենայն սիրով համաձայնում, անգամ պնդում էին, որ Յատուկ Կոմիտէն կազմելի գաշնակցականներից, բայց իրենք խուսափում էին՝ խոստանալով միայն ամէն տեսակ աջակցութիւն ցոյց տալ դրսից: Անհնար եղաւ համոզել, որ այդ մարմինը լինի նոյն Ազգային Խորհուրդը, միայն փոքր կազմով, այսինքն՝ բոլոր հոսանքների մասնակցութեամբ: Ներանց այդ վերաբերմունքը թերեւս հասկանալի լինէր, եթէ մէջ տեղը գոյութիւն ունենային սկզբունքային կամ այլ կարգի տարակարծութիւններ, բայց ոեւէ անհամաձայնութիւն չկար. ամենքը համամիտ էին, Արամի պարզած գործելակերպին, բայց գործնական պատասխանատուութիւն վախենում էին ստանձնել: Եւ գործը, ինչպէս ամէն տեղ, Երեւանում էլ մնաց գաշնակցականների ձեռքը: Դաշնակցութիւնն էր, որ գիտակից վայրկեանի լրջութեան՝ չտատանւեց պատասխանատուութեան տակ մտնելուց եւ իր բովանդակ ուժերով նետեց ասպարէզ: Եւ Յատուկ Կոմիտէն կազմեց գրեթէ բացառաբար գաշնակցականներից: Ասում եմ «գրեթէ», որովհետեւ կազմի մէջ մտաւ մի չէզոք անձնաւորութիւն, որ իր աշխարհահայեցողութեամբ այնքան մօտ էր մեզ, որ հետագային պաշտօնապէս մտաւ Դաշնակցութեան մէջ:

Յատուկ Կոմիտէի կորիզը կազմում էին երեք հոգի. — Արամը, իրրեւ Թիֆլիսի Ազգային Խորհուրդի անդամ — լիազօր եւ երկու հոգի՝ ընտրւած Երեւանի Ազգ. Խորհուրդի կողմից: Բացի այդ, Ազգ. Խորհուրդը ցանկութիւն յայտնեց, որ Յատուկ Կոմիտէի աշխատանքներին մասնակցի նահանգական կոմիսարը (այն ժամանակ Սահակ Թորոսեանն էր) եւ Հայ Զինւորական Միութիւնը իր ներկայացուցիչներով:

Յատուկ Կոմիտէն գործի անցաւ Արամի Երեւան գալու հետեւեալ օրը: Չկար այլեւս անորոշութիւն, տարտամամտութիւն, սպասողական վիճակ: Պարզ էր թէ ինչ պիտի արւի: — Օգնութիւն ռադմաճախին նոր գորակոչի միջոցով, Երեւանի չըջանի հայութեան ինքնապաշտպանութեան կազմակերպում, կարգ ու օրինականութեան վերականգնում գաւառներում, ուր անիշխանութիւնը գնալով ծաւալւում էր, եւ դրանցից բխող պարենաւորման, դրամական, հաղորդակցական եւ այլ խնդիրներ, որոնք բոլորն էլ պահանջում էին լարւած աշխատանք: Ամէն ինչ պիտի կատարւէր արագ. ժամանակը քիչ էր, անելիք՝ չատ:

Այստեղ իմ նպատակից դուրս է խօսել Արամի կատարած աշխատանքների ու դերի մասին այդ չըջանում: Նկատեմ միայն, որ թէ՛

Յատուկ Կոմիտէի եւ թէ՛ այնուհետեւ նրան փոխարինող մարմինների գործունէութիւնը ընթացել է Արամի տիրակա՛ն) ղեկավարութեան տակ: Բացի իր անմիջական պարտականութիւններից, նա հասնում էր ամէն տեղ՝ թէ խորհրդով, թէ ցուցմունքներով եւ թէ՛ հրահանգով ու հրամանով: Եւ ամենքը ենթարկւում էին նրան՝ առանց դժգոհութեան, քրթմնջանքի ու բողոքի: Ենթարկւում էին կատարելապէս յօժար կամքով ու մնալով ազատ. ո՛չ մի գործիչ, ճնշման ամենահեռաւոր զգացումն անգամ չունէր Արամի թեւերի տակ:

Զարմանալի ու բացառիկ էր Արամի բնաւորութիւնը նաեւ ա՛յդ տեսակետից. նրա Խորհրդի դիմելը, նրան լսելը եւ ենթարկւելը բընական էր համարւում ճիշտ այնպէս, ինչպէս բնական է համարւում երբ մարդ շարժւում է համաձայն իր բնականութեան ու զգացմունքների թելադրութեան: Հարկադրանքի հեռաւոր ակնարկ իսկ չկար: Անշուշտ, ժամանակն էլ իր դերն ունէր. ահաւոր օրեր էին, լինել — չլինելու հարց էր դրւած ամենքի առջեւ՝ մերկ, առանց քողի: Այդպիսի ժամանակ կրքերը մարում են, Դուրսութիւնները թուլանում: Այսուհանդերձ Արամի անձնաւորութիւնը փրկարար դեր էր կատարում: Եւ այս ասելով, ես ի նկատի չունեմ Արամի հասարակական — քաղաքական արժէքն ու դերը, որ չա՛տ բարձր էին, այլ նրա բնաւորութեան այն դժերը, որոնք ընդհանրապէս կապ չունեն բարձր շնորհի, տաղանդի հետ, բայց կազմում են զարդը ամէն մի տաղանդի, արտակարգ դիրք ու հմայք են տալիս, մանաւանդ, հասարակական ջիղ ունեցողին՝ գերազանցապէս համակրելի ու սիրելի դարձնելով նրան: Ոօսքս վերաբերւում է Արամի վարկեցողութեանը: Արամը գիտէր մարդկանց մօտենալ: Մի գաղտնիք, որ ամէն մի հասարակական գործչի առաջին ու ամենամեծ գրաւականն է կազմում: Այդ գաղտնիքին իր բոլոր ձեւերով ու արտայայտութիւններով տիրապետում էր Արամը: Նրան յարգանքով ու սիրով յսում ու ենթարկւում էր ե՛ւ գաշնակցականը, ե՛ւ Ժողովրդականը, ե՛ւ էսսէրը եւ իր իսկ ձեռքով անմիտանգ դարձած ու գործի լծւած բոլշևիկը: Բացառութիւններ, հարկաւ, միշտ ու ամէն տեղ լինում են, բայց Երեւանում այդ օրերին բացառութիւններն էլ բացառութիւն էին եւ չէին խանգարում ընդհանուր գործին:

Արամը արտակարգ շնորհք ունէր մարդկանց դնել այնպիսի վիճակի մէջ, որ նրանք դրսեւորում էին իրենց հասարակական արժէքի առաւելագոյնը: Թէեւ Յատուկ Կոմիտէի կազմը գաշնակցական էր, բայց նրա աշխատանքներին ամենաեռանդուն կերպով մասնակցում էին ամենքը: Եթէ մի կողմ թողնենք Արամին, պէտք է ասել, որ

դաշնակցականների հաւասար, յաճախ աւելի եւ ոչ պակաս, դործ էին կատարում ժողովրդականները: Պարենաւորման, ու ելեւմտական խնդիրները գրեթէ ամբողջովին ծանրացած էին վերջիններիս վրա, ու մարդիկ աշխատում էին մինչեւ վերջին հնարաւորութիւն: Յատուկ Կոմիտէի շուրջը ստեղծւել էր մի մթնոլորտ, ուր տենդոս դործ էր կատարւում օրն ի բուն. աշխատում էին սիրով, արտակարգ համբարաշխութեամբ՝ առանց նիւթական վարձատրութեան (խօսքս սովորական պաշտօնեաների մասին չէ): Եւ առանց վերապահութեան պէտք է ասեմ, որ այդ մթնոլորտը ստեղծւել էր Արամի ներկայութիւնը: Բոլոր աշխատողները — պատասխանատու թէ երկրորդական — մի տարօրինակ, չտեսնւած վերաբերմունք ունէին նրա հանդէպ:

Մի քանի խօսք էլ Արամի ապրուստի մասին: Յիշեցի արդէն, որ նրա անձնական կեանքը շատ ողորմելի կը լինէր, եթէ նրա մասին հոգ տանող չլինէր: Եւ իրօք, այդ մարդը իր մասին մտածել չգիտէր: Որտե՞ղ ապրել, ի՞նչ ուտել, ի՞նչ հագնել — հարցեր էին, որոնք քիչ էին սբաղեցնում նրան: «Մի կերպ կապրենք, չենք մեռնի» — այս էր նրա սովորական խօսքը:

Յատուկ Կոմիտէի անդամներս միաժամանակ պաշտօնով կապւած էինք որեւէ հիմնարկութեան հետ, այնպէս որ թէեւ Յատուկ Կոմիտէից ոռճիկ չէինք ստանում, բայց ստանում էինք այլ տեղից, որով եւ պահում էինք մեր գոյութիւնը: Արամը որեւէ տեղից դրամ չէր ստանում եւ ապրում էր զրկանքներով ու կիսաքաղց: Այդ մասին խօսեցի հետո: — «Թիֆլիսում, կարծեմ, մի բան նշանակել են, կողարկեն. դատարկ բաներով մի մտահոգւիր» եղաւ պատասխանը: Ես խօսեցի Յատուկ Կոմիտէի նախագահ Մ. Մուսինեանի հետ, որը վերին աստիճանի գործունեայ, եռանդուն, բնորոշակ ու շիտակ բռնաւորութեան տէր մարդ էր՝ յարգւած ու սիրւած Երեւանի հասարակութիւնից: Նա իր ամբողջ ժամանակը նւիրել էր Աղգային Խորհրդին: Անկուսակցական էր եւ շատ էր յարգում ու գնահատում Արամին, բայց նրա ներքին կեանքին, նիստ ու կացին տեղեակ չէր: Խիստ զարմացաւ: Թիֆլիսի հետ մեր յարաբերութիւնները հաղորդակցութեան տեսակէտից այնպէս էին, որ այնտեղից «ամսական» ստանալու մասին մտածելը միամտութիւն էր: Ես առաջարկեցի, որ Յատուկ Կոմիտէն մի որոշ գումար տրամադրի Արամին՝ նրա ապրուստի համար: Մուսինեանը այդ առաջարկիս պատասխանեց, որ Յատուկ Կոմիտէի գրամարկդը բաց պիտի համարել Արամի առաջ: Նա կարող է առնել որքան հարկաւոր է: Այդ միտքը կարգասէր ու խիստ հաշւապահ, գրամական խնդիրներում այնքան բծախնդիր

Մուսինեանի բերնում ինձ տարօրինակ չթւաց: — Արամի հանդէպ նա անյարմար էր համարում այլ վերաբերմունք. Արամը նրա աչքին էլ սովորական աշխատող չէր:

Սակայն մեր ցանկութիւնները լոկ ցանկութիւններ էլ մնացին. Արամը կտրուկ կերպով հրաժարւեց որեւէ ձեւով որեւէ դրամ առնելու: Մինչեւ ընտանիքի Երեւան տեղափոխւելը նա ապրում էր Արուսեան եւ Դոկտորսկայա փողոցների անկիւնում, մի հասարակ տան մէջ: Սենեակը իր երկու լուսամուտներով նայում էր Դոկտորսկայա փողոցի վրա: Յարմարութիւնների տեսակէտից քոյ սենեակը ողորմելի էր: Մի անշուք մահճակալ, երկու հասարակ սենեակ եւ մի երեք չորս նոյնպէս հասարակ աթոռ — ահա սենեակի կահաւորութիւնը: Մի անկիւնում հին արկղի վրա յարմարեցւած էր թիթեղեայ վառարանը, որ վառարան լինելուց աւելի մի պատիժ էր Արամի համար. վառելիս խողովակները յաճախ դուրս էին ընկնում իրար միջից եւ սենեակը լցւում էր անտանելի ծխով: Եւ որովհետեւ Արամի աչքերը վատառողջ էին, ծուխը նրա համար կրկնակի տանջանք էր: Լուսամուտներն ու դուռը բաց էր անում ու նստում ցրտում:

Նոյն Դոկտորսկայա փողոցում ապրում էի եւ ես: Շատ յաճախ Արամի հետ աշխատանքներից միասին էինք վերադառնում տուն: Եւ գրեթէ ամէն անգամ նա ինձ հրաւիրում էր ճաշի. — «Գիտեմ, եթիմ ես (ընտանիքս Երեւանում չէր), դնանք միաւին ճաշենք»: Երբեմն դնում էի: Ո՛չ ճաշի համար, այլ որպէսզի միասին լինենք. նրա ճաշը հո ճաշ չէր: Նոյն տանն ապրում էր մի վանեցի ընտանիք, որ եւ պատրաստում էր Արամի ուտելիքը: Ժամանակին չեմ հետաքրքրւել, բայց կարծում եմ, որ Արամի վանի բարեկամներն էին հոգում նրա ապրուստը: Եւ որովհետեւ իրենք էլ՝ դաղթական ու տնաւեր՝ զրկանքներով էին ապրում, Արամին էլ լաւ պահել չէին կարող: Պատահել են դէպքեր, երբ եկել ենք ճաշի եւ տանը հաց չի գտնւել — միայն ապուր: Ուղարկել ենք դէս ու դէն հացի: Երբ վանեցի քոյրիկը ճնշւելով ու ամաչելով յայտնում էր, թէ տանը հաց չկայ, Արամը, բարի ժպիտը գէմքին՝ հանդստացնում էր. — Արշալոյսը օտար մարդ չէ, վնաս չունի:

Միայն ընտանիքը Երեւան տեղափոխւելուց յետոյ Արամը սկսեց քիչ շատ մարդավայել ապրել. ունէր լաւ բնակարան ու բաւարար սնունդ: Այդ բարեփոխութեան համար նա պարտական էր իր բժշկուհի կնոջ:

Եւ այդ մարդը, որ այնքա՞ն անուշադիր էր դէպի ինքը, որքա՞ն բծախնդիր էր ուրիշների նկատմամբ: Արամը հաստատութեան

գերամարկղը չէր խնայում՝ աշխատողներին վարձատրելու եւ օգնելու համար: Քանիսներին օգնել է այս կամ այն ձևով, մէկի կամ միւսի միջոցով, եւ յաճախ, այնպէս, որ օգնողը չի իմացել, թէ Արամի ուշադրութեանն է պարտական: Երբ Աղգային Խորհրդի գործունէութիւնը վերջացաւ, ընտրեց մի հաշւեյարդար. մարմին, որը պիտի քննէր, կարգի բերէր ու փակէր Աղգային Խորհրդի եւ նրա գործադիր մարմինների բոլոր հաշիւները: Այդ մարմինը իր տրամադրութեան տակ ունէր խոշոր գումար: Անդամներն էին՝ Յ. Մելիքեան, Մ. Մուսիսեան եւ Ա. Աստուածատրեան: Յաճախ Արամից գրութիւններ էինք ստանում, որոնցից իմանում էինք, թէ այս կամ այն անձը ստանալիք ունի: Այդ մի ձեւ էր, որով Արամը օգնութեան էր հասնում նիւթական զրկանքներից տառապող ու տանջւող մարդկանց, որոնք ամէն ինչ կորցնելով՝ պահել էին իրենց պարտաճանաչութեան զգացմունքները հանդէպ Հայրենիքին: Մենք հասկանում էինք Արամին ու հոգով նրա հետ էինք, գիտակցելով հանդերձ որ նրա արածը մեր կարողութիւններից վեր է: Երբ նա անհրաժեշտ էր համարում, արհամարում էր սովորական կարգն ու ձեւը եւ անում, ինչ որ նպատակայարմար էր համարում: «Տարբերային ոյժ էր, որ ոտնահարում ու անցնում էր ամէն մի օրէնք՝ միշտ աչքի առաջ ունենալով մարդկային շահերը», ասել էր նրա մասին հետագային Գ. Պետրոսեանը, կազէտ, արդարադատութեան նախարարը Քաջաղնուում դահլիճում:

**

Յատուկ Կոմիտէի առաջին քայլերից մէկը եղաւ զինակոչ յայտարարել: Այդ յայտարարութեան համաձայն դէնքի տակ էին կանչւում մինչեւ 27-28 տարեկան հասակ ունեցողները:

1918 թ. յունւ. 5-ին, ճաշից յետոյ, Արամի հետ Երեւանից ինքնաշարժով դուրս եկանք դէպի Ղուրդուղուլի՝ ծննդեան երեկոն այնտեղ անցկացնելու համար: Ճանապարհին պատահում էին խումբ - խումբ երիտասարդ գիւղացիներ, որոնք երեք օրւայ պաշարը մէջքներին չտապում էին Վաղարշապատ՝ զինւորական շրջանի կենտրոնը՝ արձանագրւելու: Յատուկ Կոմիտէի կոչը նոր էր հասել տեղ, եւ ահա մարդիկ չտապում են իրենց պարտքը կատարելու՝ Ծննդեան օրը բաժնւելով հարազատներից: Արամը աղբւեց:

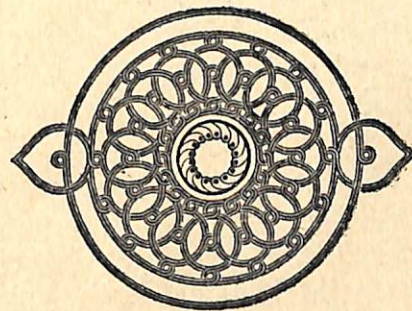
— «Այլ պայմաններում, ասում էր նա, մեր ժողովուրդը հրաշքներ կարող է գործել. շատ անգամ առիթներ եմ ունեցել նկատելու, որ մեր գիւղացուն պարտաճանաչութեան զգացումը հարազատ է գիտակցութեան նշան է այդ: Աղգային Խորհրդի մի կոչ լոկ բաւա-

կան է, որ նա իր համար այս աղիւղ օրին թողնի տուն ու տեղ եւ շտապի դէնքի տակ. սովորական, հարկադրական ոչինչ չկայ: Մինչդեռ ողւս կառավարութեան զօրակոչը գլուխ էր գալիս ահ ու սարսափի աղբւեցութեան տակ: Այսօր Օշականից ինձ մի այսպիսի դէպք պատմեցին: Երբ Աղգ. Խորհրդի կոչը հասնում է գիւղ, գիւնակոչի ենթակայ երիտասարդները պատրաստութիւններ են տեսնում Վաղարշապատ գալու՝ արձանագրւելու համար: Գիւղի ունեւորներից մէկը, որ ամբողջ պատերազմի ընթացքում իր որդուն զանազան ապօրինի միջոցներով ազատել էր զինակոչից, Աղգ. Խորհրդի կոչը կարգալով՝ կանչում է որդուն եւ ասում. «Բալաս, էլ Աստուած էլ դարուլ չի անի, որ պահւես. պատրաստվիր եւ Աստուած հետդ - բարի ճանապարհ: Ո՛չ մէկից յետ չմնաս»: Ես մի բանից եմ վախենում, շարունակեց Արամը, վախենում եմ՝ սեւերես դուրս գանք մեր ժողովրդի առաջ, չկարողանանք կազմակերպել գործը եւ կորցնենք նրա հաւատն ու վստահութիւնը...»:

Հետագայ մեր պատմութիւնը վկայ, որ Արամի վախը անտեղի չէր...:

Վրշաց.

(Վերջը յաջորդ անգամ)

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԶԱԽՐԵԱՆ

ԹԻՖԼԻՍԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ՎՆԱՍԱՐԱՐՆԵՐԸ

Մեր տեղն ատար կըսեն գայլու շարկան.

«Առակ», Գ. Եպ. Այվազովսկիի.

Հայաստանի Պետհրատը վերջին տարիներս գովելի գործ է կատարում՝ հրատարակելով մեռած կամ իրենց գրական գործունեությունը անարտած հեղինակների լիակատար երկերը: Մյուսպէս, արդէն լոյս են տեսել Սայեաթ Նովայի, Գ. Սունդուկեանցի, Յ. Պարոնեանի, Շիրվանդադէի, Նար Դոսի, Դուրեանի, Մեծարեանցի, Զարենցի հեղինակութիւնները. պատրաստում են եւ ուրիշները: Մի գործ, որ չէի հարձիւ չողջունել:

Մինչեւ այժմ լոյս տեսած հատորների շարքում, ինչպէս տեսանք կան եւ Սայեաթ Նովայի ու Գարրիէլ Սունդուկեանցի երկերը — Երկու մեծ տաղանդի տէր հեղինակների, որոնք ստեղծագործել են բացառապէս Թիֆլիսի բարբառով:

Ներկայ յօդւածի նպատակն է՝ ցոյց տալ, թէ այդ երկու հեղինակների երկերի խմբագրւումը՝ Գ. Լեւոնեան ու Ս. Յարութիւնեան՝ ինչպէ՞ս են կատարել իրենց վրա դրած պարտականութիւնը: Նախ քան յոյժ, սակայն, մի քանի խօսք իւրաքանչիւր հատորի մասին առանձին — առանձին:

Ա.— 1931 թւին, Գ. Լեւոնեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսած Սայեաթ Նովայի երկերի հաւաքածուն չի կարող նկատուել լիակատար, որովհետեւ նրա մէջ մտել են միայն հայերէն երգերը, իսկ վրացերէններն ու թուրքերէնները դուրս են մնացել: Յառաջադրում Գ. Լեւոնեանը տւել է Սայեաթ Նովայի կենսագրութիւնը համաձայն իր ունեցած տեղեւորների եւ գրքին կցել է Սայեաթ Նովայի մասին գոյութիւն ունեցող գրականութեան ցանկը, ինչպէս եւ դրժար հասկանալի բառերի բառարան, որին իրեն հիմք ընդունւած է Սայեաթ Նովայի երգերի առաջին հրատարակիչ Գ. Ալվերդեանի տւած բառերի բացատրութիւնը: Գ. Լեւոնեանը յուրջ աշխատանք է կատարել եւ Ալվերդեանի բառարանի մէջ մտցրել մի շարք ուղղումներ ու լրացումներ:

Սայեաթ Նովայի երգերի ընդերքերի վրա, բացի Գ. Ալվերդեանից, Տէր-Աղեքսանդեանից եւ Գ. Ասատուրից, որոնք մեծ ջանասիրութիւն եւ սրատեսութիւն են ցոյց տւել, աշխատել են եւ շատ ուրիշներ, որոնց շարքին առանձնապէս աչքի է ընկել Յ. Թումանեանը, բայց մանաւանդ Ն. Աղբալեանը («Հորիզոն»-ում եւ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ում). սրա առաջարկած բոլոր ուղղումները Ալվերդեանի ընդգրկում՝ ընդունելի են:

Սայեաթ Նովայի երգերի ընդգրկ հրատարակութեան խնդիրը Գ. Լեւոնեանը մի քիչ տարօրինակ կերպով է հասկացել. փոխանակ տալու նախորդների եւ իր կողմից սրբագրած ընդգրկները՝ նա բոլորովին անսիրտ, առանց որեւէ ուղղումի արտատպել է առաջին տպագրութեան ընդգրկը, իսկ քննադատութեան կատարած սրբագրութիւններն ու լրացումները դրել է ծանօթութիւնների մէջ, դրքի վերջը, առանց կապելու բուն ընդգրկի հետ: Արդիւնքը ստացւել է կատարեալ շփոթ ու քառ:

Բ.— Գարրիէլ Սունդուկեանցի երկերը հրատարակւած են 1934 թ. ոմն Ս. Յարութիւնեանի*) խմբագրութեամբ: Վերջինս շատ աշխատանք չունէր կատարելիք ընդգրկները պատրաստելու համար, քանի որ Սունդուկեանցը ինքը նախապատրաստել էր իր երկերի լիակատար ժողովածուի հրատարակութիւնը եւ նոյն իսկ, մահւանից առաջ, լոյս ընծայել համարեա բոլոր աշխատութիւնները՝ կատարելով ընդգրկի սրբագրութիւնները:

Սունդուկեանցի երկերի Պետհրատի հրատարակութիւնը ընդհանուր առմամբ գոհացուցիչ է, կատարւած է որոշ սխառմով եւ օժտւած է Սունդուկեանցի ստեղծագործութեան զարգացումն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ եղող պատմա — գրական նիւթով: Սակայն, կարելի չէ ճիշտ համարել այն պարագան, որ Սունդուկեանցի եւ նրա հոգեկան ապրումների բնորոշման տեսակէտից իւրաքանչիւր դրւածքին կցւած խիստ կարեւոր յառաջաբանները խմբագրւելով զետեղել է ոչ թէ հեղինակի երկերի ընդգրկում, այլ ծանօթութիւնների

*) Ս. Յարութիւնեանի անունը եւ չեմ հանդիպել հայոց գրականութեան մէջ, բայց Հայաստանում մա, ըստ երեւոյթի, «Սունդուկեանցի մասնագէտ» է հարուստ: Այսպէս, «Հայ Գրականութեան Պատմութեան», 1933 թ. Բ. հատոր, էջ 289 — 320-ում մա ունի Սունդուկեանցի մասին մի յօդւած: Նրա խմբագրութեամբ լոյս է տեսել «Պէպո»-ն առանձին գրքով: Նա գրել է Սունդուկեանցի մասին մի յօդւած «Խորհրդ. Հայաստանում եւ վերջերս էլ լոյս է ընծայել մրա մի քանի քատերակները ժողովրդական հրատարակութեամբ:

մէջ, մանրատառ ու ոչնչով չնշմարտող, որով նրանք խառնուում են պ. Յարութիւնեանի դատողութիւններէ հետ:

Հատորին կցւած է Սունդուկեանցի մասին գոյութիւն ունեցող դրականութեան ցանկը, այլեւ դժուար հասկանալի բառերի բառարան: Այս վերջինի գլխին ինչ որ տարօրինակ բան է եկել: Խմբագիրը բառերի բացատրութիւն կազմելը յանձնել է Թիֆլիսահայ բարբառի աշխատակալ լաւագոյն մասնագէտ Գ. Ասատուրին, որ անթերի կերպով կատարել է իրեն վստահած գործը: Բառարանի մէջ դրւելիք բառերի ցանկը, սակայն, կազմել է ինքը Յարութիւնեանը, որ հարիւրից ոչ պակաս բացատրութեան կարօտ բառեր դուրս է ձգել: Նմանապէս բաց են թողնւած, ըստ երեւոյթի խմբագրի անգիտութեան հետեւանքով, եւ բացատրութեան կարօտ խօսքերն ու արտայայտութիւնները:

Հատորի յառաջաբանն ու, մասամբ, մեկնաբանութիւնները գրւած են մարքա-լենինեան ոճով: Մի բան, որ բնաւ չի բխում գործի հանգամանքից եւ արդիւնք է աւելի հեղինակի ոչնչով չարդարացող գեր - ջանասիրութեան: Հետեւանքը եղել է յառաջաբանի, այսպէս ասած փէտացում. փաստեր կան, բայց կեանք ու հոգի չկայ: Թէեւ կարող է պատահել, որ այդ փէտացումը բխում է առհասարակ խմբագրի բնաւորութիւնից. նա կարծես սիրում է Սունդուկեանցի ստեղծագործութիւնը, բայց ներկայացնում է առանց ոգեւորութեան, բոլորովին անկեանք:

Այս նախնական գիտողութիւններից յետոյ, անցնենք մեզ զբաղեցնող բուն հարցին: Երկու խմբագիրների առջեւ էլ դրւած է եղել մի կարեւոր խնդիր՝ տալ Սայեաթ Նովայի եւ Սունդուկեանցի բընագիրները երեւանեան նոր ուղղագրութեամբ: Այդ ուղղագրութիւնը, հակառակ իր խիստ հիմնական թերութիւնների, ի վիճակի է անսխալ, յամենայն դէպս հետեւողական, ասել է եւ հասկանալի ձեւով արտայայտելու Թիֆլիսի բարբառի հնչւնդաբանական առանձնայատկութիւնները: Դժբախտաբար, երկու խմբագիրներն էլ յանցաւոր անփութութիւն կամ տգէտի ապերաստնութիւն են ցոյց տուել իրենց վստահած գործի վերաբերմամբ:

Թիֆլիսի հայ բարբառը ունի հետեւեալ ձայնաբանական առանձնայատկութիւնները. —

1). Բառի սկզբի Ե տառը միավանկ բառերի մէջ արտասանուում է ինչպէս յի (մայիս բառի մէջ), օրինակ՝ ես — յիս, երբ — յիպ, եղ — յիղ: Երկու եւ աւելի վանկ ունեցող բառերի մէջ Ե հաւասար է Է-ի. օրինակ, երկինք — էրկինք, երկաթ — էրկաթ, երեխայ — էրէխայ եւայլն:

2). Ո տառը բառի սկզբին հաւասար է վն-ի. օրինակ, որդի-վուրթի, որբ-վուրթ, ոտք-վուրթ: Բառի մէջ շեշտով ո-ն հնչւում է ինչպէս ու. օրինակ, դործ-դուրծ, չորս-չուրս: Բառի մէջը անշեշտ ո-ն պահւում է օ հնչիւնը:

3). Ոյ հաւասար է ու-ի. լոյս — լուս, քոյր — քուր անոյշ-անուշ:

4). Իւ հաւասար է ու-ի. արիւն — արուն, ալիւր — ալուր, հարիւր — հարուր, հիւր — հուր:

5). ւ եւ վ հնչւում են միեւնոյն ձեւով: Ախլերդեանը եւ Տէր-Աղեքսանդրեանը պարզաբանութեան համար գրում են՝ տեսաւ, արաւ, բայց բոլորովին ուղիղ է նոր ուղղագրութեամբ եւ պարտադիր՝ տեսալ, արալ:

6). Ու (վանկային), բառի մէջտեղը, դրական լեզւում ըվ (աստուած — աստըված) արտասանող հնչիւնը Թիֆլիսի բարբառում դառնում է ոչ-վանկային եւ հնչւում է որպէս պարզ վ. օրինակ, աստուած — աստված, աղուէս — աղվէս, օրուայ — օրվայ, լեզուի լեզվի, բռնուեցաւ — բռնվեցաւ:

7). Թիֆլիսի բարբառում կայ արաբական այբուբենի 21րդ եւ վրացական 27րդ տառին համապատասխանող կարճ կոկորդային մի հնչիւն, որ դործ է ածւում փոխ առնւած բառերի մէջ: Սովորաբար այդ հնչիւնը նշանակում են Ղ նշանով:

8). Շեշտը ընկնում է միշտ նախալերջին վանկի վրա:

Թիֆլիսի բարբառի հնչւնդաբանութեան այս առանձնայատկութիւնները ի նկատի են առնւած ամենից առաջ բնագիրների հրատարակիչների կողմից: Սայեաթ Նովայի համար՝ Ախլերդեանը, Տէր-Աղեքսանդրեանը եւ Գ. Ասատուրը, իսկ Գ. Սունդուկեանցի համար՝ հեղինակը ինքը, որ 1863 թ. սկսած իր ամէն մէկ թատերախաղը լոյս ընծայելիս՝ նշանակեւ էր Ե եւ Վ հնչիւնների առանձնայատկութիւնները, իսկ մնացածները մտցնում էր բնագրի մէջ: Բացի այդ, կան եւ մի շարք ուրիշ բանասէրներ, որոնք զբաղւել են Թիֆլիսի բարբառի հնչւնդաբանութեան հարցով:

Այստեղ յիշենք հետեւեալները.

Peterman, Ueber den Dialekt der Armenier von Tiflis, Berlin 1867, page 64-65

բ). Թումսոն, «Թիֆլիս՝ քաղաքի արդի հայերէն լեզուի պատմական քերականութիւնը», Պետերբուրգ, 1890 (ոուսերէն): (հնչիւնների ուսմունքն):

Adjarian, "Classifications des dialects armeniens", Paris, 1909, p, 22.

դ). Անառեան, «Հայ բարբառագիտութիւն», Մոսկուա, 1911, էջ. 53-54:

Բոլոր այս ասածից պարզ է, որ նոր խմբագիրները առջեւ դրած էին հնչիւնաբանական խիստ ծանրակշիռ հարցեր, եւ նրանք կատարեալ հնարաւորութիւն ունէին ծանոթանալու, կամ գոնէ պարտաւոր էին նկատողութեան առնել այդ հարցերը, մանաւանդ որ նախորդ բոլոր հրատարակիչները ամէն կերպ հրաւիրել են նրանց ուշադրութիւնը հնչիւնաբանական այդ խնդիրները վրա:

Արդ՝ ինչպէ՞ս են վարւել մեր խմբագիրները:

I.- Գ. Լեւոնեանը իր հրատարակութիւնը պատրաստելիս ձեռքի տակ է ունեցել Սայեաթ Նովայի եւ նրա որդի Օհանի երկու «Դաւթար»-ների լուսանկարները եւ երեք խումբ տպագրւած բնագիրներ. 1) Ախվերդեանի՝ առաջին 46 երգերը, 2) Տէր-Աղեքսանդրեանի՝ № 55 եւ 56 երգերը եւ 3) Գ. Ասատուրի՝ № 47-54 երգերը: Մնացած չորս երգերի մասին եւ կարծիք յայտնել չեմ կարող, քանի որ չեմ տեսել նրանց բնագիրը:

Ա.- Պէտք է ասել, որ թէեւ Գ. Լեւոնեանի բոլոր երեք նախորդներն էլ կարճ կոկորդային հնչիւնը կ'ընում են ղ նշանով եւ որ ինքը Սայեաթ Նովան էլ այդ հնչիւնը արտայայտելու համար գործ է ածել վրաց այբուբենի 27րդ տառը. հակառակ այդ բանի Լեւոնեանը ղեկ եւ ղաբուլ գրում է միեւնոյն տառով: Որով հնչիւնին անծանօթ ընթերցողը դատապարտւած է հնչելու անհեթեթ կերպով:

Բ.- Ձայնաւորի առջեւ վ արտասանւող ու տառը Սայեաթ Նովան նշանակում է վրացերէն վ տառով: Ախվերդեանը սովորաբար գրում է վ տառով (էրված իմ): Միայն Աստված բառի մէջ, երեւի ի յարգանս բառի, գործ է ածում գրական ձեւը՝ Աստուած: Որ այստեղ ու տառը վանկային չէ, այլ սովորական վ, Լեւոնեանը կարող էր տեսնել թէկուզ Աստուած բառը ունեցող ու տանաւորների վանկերի քանակից:

Գ. Ասատուրը նոյն հնչիւնը նշանակում է շեղագիր ու-ով եւ բացատրում, թէ ու-ն այստեղ վանկային տառ չէ եւ չպէտք է շը-փոթի գրական արտասանութեան հետ (ըվ): Ոչ հրատարակիչների նախախաղաղապումները, ոչ էլ հեղինակի ուղղագրութիւնը չեն օգնել Գ. Լեւոնեանին: Նա Ախվերդեանի հրատարակած երգերում գրում է «էրվում իմ» եւ «Աստուած», իսկ Գ. Ասատուրի երգերում՝ «էրուած», «Աստուած» եւ ոչնչով չի նշում այս ոչ-վանկային ու-ն:

Գ.- Աւելի վատ է խնդիրը գրական եւ տառի նկատմամբ, որ միավանկ բառերի սկզբին դառնում է յի (մայիս): Սայեաթ Նովան այս հնչիւնը արտայայտում է վրացերէն ի տառով (200 տարի առաջ կարելի էր ուղղագրութեան մէջ հնչիւնական աւելի նմանութիւն երեւակայել): Ախվերդեանը իր հրատարակութեան մէջ գրում է ե, բայց խնդրում է կարդալ ըի: Սուրբուկեանը գրում է ե՝ նշանով եւ խնդրում է կարդալ յի (մայիս): Տէր-Աղեքսանդրեանն էլ գրում է ի՝ նշանով, որ կարդացւում է յի: Գ. Լեւոնեանը այստեղ էլ մոլորւել է: Ախվերդեանի երգերը նոր ուղղագրութեամբ նա գրում է յե արտասանութեամբ. «գու մի լաց լի, յիս իմ լալու»-ի փոխարէն նա գրում է՝ «յես իմ լալու»: Տէր-Աղեքսանդրեանի «Սայեաթ Նովէն ասաւ՝ յիս կարմիր կով իմ» Լեւոնեանի մօտ դարձել է՝ «իս կարմիր կով իմ»: Գ. Լեւոնեանը չի սխալւել միայն Գ. Ասատուրի երգերի մէջ, ուր գործ է ածւում յի՝ «յիս վարթըն իմ, մին խար չունիմ» (№ 49):

Դուրս է գալիս, ուրեմն, որ Գ. Լեւոնեանը սխալներ չի արել ու մոլորութեան թէջ չի ընկել միայն այստեղ, ուր սխալւելու ոչ մի հնար չէր թողնւած: Սխալւելու միւս բոլոր կարելիութիւնները նա օգտագործել է «հարիւր տոկոսով»: Քանի որ խօսքը Թիֆլիսի բարբառի մասին է, թոյլ եմ տալիս ինձ օգտւելու նոյն բարբառի մի պատկերաւոր խօսքից բնորոշելու համար Գ. Լեւոնեանի արածը: Դա բառիս բուն նշանակութեամբ բաղնրսի բօխչա է:*)

Մի բան որ անկեղծօրէն ցաւալի է: Մարդը այնքան ջանք ու սէր է դրել իր գործի մէջ: Ինքը՝ զաւակը առաջնակարգ աշուղի (Ջիվանի), աշուղների ստեղծագործութեան սիրահար եւ նոյն իսկ մասնագէտ՝ նա ջերմ երկրպագու է Սայեաթ Նովայի: Դնել մի գործի մէջ այսքան սէր ու աշխատանք եւ վերջը փչացնել՝ իրօք որ ծանրը ողբերգութիւն է:

II.- Աւելի լաւ դրութեան մէջ չէ եւ Գ. Սուրբուկեանի ամբողջական երկերի հրատարակութեան գործը, թէեւ այդ հրատարակութեան խմբագիր Սեդր. Յարութիւնեանի վիճակը անհամեմատ աւելի նպաստաւոր էր: Նա իր տրամադրութեան տակ ունէր հնչիւնականութեան տեսակէտից հէնց հեղինակի մշակած բնագիրները: Մընում էր միայն այդ բնագիրները վերածել նոր ուղղագրութեան, մի աշխատանք, որ ոչ մի դժւարութիւն չի ներկայացնում:

Իր վերաբերումը դէպի Թիֆլիսի բարբառի հնչիւնաբանութեան

*) Ըստ Սուրբուկեանի (Երկեր, էջ 251) «բաղնրսի բօխչա» Թիֆլիսի ոմով փոխարինարար նշանակում է՝ «խայտառակ գործերի ժողովածու»:

արտայայտութիւնը Յարութիւնեանը ցոյց է տւել «Նմադրողի կողմից» յառաջարանում, ուր մատնանշելով Սունդուկեանցի ընդունած ղ' նշանով եւ Ե' նշանով հնչիւնները, ասում է հետեւեալը. «Մենք պահպանել ենք Թիֆլիսի եւ յատկապէս Սունդուկեանի լեզուական ուղղագրութեան տարբեր ձեւերը եւ կէտագրական մի քանի առանձնայատկութիւններ»:

Հեղինակի ուղղագրութեան պահպանման միտքը դեղեցիկ է եւ միանգամայն գովելի, որովհետեւ Սունդուկեանցը բարբառի օգտագործման հնարաւորութիւնը հասցրել է այնպիսի բարձրութեան, որին ուրիշ ոչ մի հեղինակ հայկական որեւէ բարբառում չի հասած:*) Կարճ կոկորդային հնչիւնի համար նա պահել է Սունդուկեանցի որդեգրած ղ' նշանով տառը, որ միանգամայն տեղին է: Մնւնդուկեանցի գործածած Ե' նշանով հնչիւնի մասին յայտնում է, թէ ինքը պահել է Սունդուկեանցի ձեւը, մինչդեռ եթէ լաւ մտածէր, այդպէս պիտի չլարէր:

Երբ Սունդուկեանցը մշակում էր Թիֆլիսի բարբառի հնչիւնների գրութեան ձեւը, աւելի քան 70 տարի առաջ (1863 թ.), իւրեղրը բաւական բարդ էր: Նա նշանով Ե'-ն (յի մայիս բառի մէջ) չէր կարող նշանակել յի, որովհետեւ յ տառը բառի սկզբում հնչում էր որպէս հ: Շփոթութիւնից խուսափելու համար նա գտել է նոր ձեւ՝ ընդունելով Ե' նշանով տառը՝ նախադրուչացնելով միշտ, թէ պէտք է արտասանել այնպէս, ինչպէս յի մայիս բառի մէջ:

Յարութիւնեանը Սունդուկեանցի Ե' նշանով տառի տեղը գործ էածում յԵ' նշանով, որ բոլորովին սխալ է, որովհետեւ յե տառ չէ, այլ արտասանութեան նշան — երկբարբառ (դիֆտոնգ), որ արտայայտում է Սունդուկեանցի ուղղագրութեամբ արտայայտած հնչիւնից շատ հեռու գտնուող հնչիւնների մի խումբ: Այս երկբարբառի վրա դրւած նշանը անտեղի է, որովհետեւ դրանով Յարութիւնեանը երկբարբառը հնչիւնների մի խմբից հանում է եւ դնում մի ուրիշ խմբի մէջ, որի համար պէտք է գտնէր առանձին նշան:

Այն ինչ խնդիրը նոր ուղղագրութեամբ լուծւում է շատ պարզ:

*) Բաւական է աչքէ անցկացնել Մոսկուի Ժորժ Դանդէնի քարգմանութիւնը, ուր Սանդուկեանցը ցոյց է տւել, որ ինքը ոչ միայն լաւ է ըմբռնում քարգմանիչի դերը եւ նմանը չունեցող վարպետ է բարբառի ձեւերը գործածելում, այլ եւ կարողացել է ընդարձակել բարբառի բառաբերքը, լայնօրէն օգտւելով գրաբառի անսպառ աղբիւրից եւ վերջինիցս առած բառերին տալով Թիֆլիսի բարբառի ձեւ: Նման կատարելութիւնից շատ հեռու է նոյնիսկ Գամառ Քարապալի պէս մեծապէս օժտւած մի տաղանդ նոր — Նախիջեւանի բարբառով գրած իր պատմութեան մէջ:

Նոր ուղղագրութեան յ տառը բառերի սկզբին ձայնաւորների առաջ ալլելու չի գործածւում եւ տեղը ընդունւած է հ (յիշել — հիշել): Յ տառը մնացել է մէկ արտասանութեամբ, որ համապատասխանում է լատիներէն յ-ին: Աւելի առաջ յ-ն հնչում է ինչպէս լատիներէն յա (յա) եւ փոխարինում է առաջւայ եա-ն. ու-ից առաջ տալիս է յս (յու) եւ փոխարինում է առաջւայ իւ-ն, իսկ ի-ից առաջ՝ յի (յի) (մայիս բառում), այսինքն՝ ճիշտ այն հնչիւնը, որ Սանդուկեանց նշանակել է Ե' նշանով: Եւ Յարութիւնեանը այդպէս էլ պէտք է գրէր, որովհետեւ նոր ուղղագրութեամբ այդ է միակ ձեւը խնդրի առարկայ հնչիւնը արտայայտելու համար: Իսկ Յարութիւնեանի տւած բացատրութիւնները ցոյց են տալիս, որ նա պահանջւած լրջութեամբ չի մտածել հարցի մասին, կամ ի վիճակի էլ չէր մտածելու: Վերջինը թւում է աւելի հաւանական եւ ահա թէ ինչու:

483—488 էջերի վրա Յարութիւնեանը տպւել է Սունդուկեանցի առաջին բանակուային յօդւածը, որ գրւած է Թիֆլիսի բարբառով իրրեւ մասլահաք եւ տպւած է «Մեղու Հայաստանի»-ի 1863 թ. № 43-ում:*) Այս մասլահաքը գրւած է ի պատասխան մի քննադատութեան, որ Գ. Տ. Ա. *) նոյն թերթում տպւել էր Սունդուկեանցի «Գիշերվան Սարրը խէր է» անդրանիկ թատերգութեան առթիւ: Այդ մասլահաքում Սունդուկեանցը տալիս է երկար կտորներ «Գիշերվան Սարրը խէր է»-ից: Յարութիւնեանը այդ մասլահաքը, կըտորներ էլ մէջը, տպւում է վերոյիշեալ Տէր — Աղեքսանդրեանի «Մեղու Հայաստանի» ում գործածած ուղղագրութեամբ: Եթէ նա լուրջ մտածած լինէր, այդպիսի բան, ի հարկէ, չէր անի: Իսկ եթէ զիտակցօրէն է արել, ի յարգանս «Մեղու — Հայաստանի»-ի, ապա խիստ տարօրինակ է նման մի յարգանք մարքսիստի կողմից դէպի պահպանողական «Մեղու»-ն:

Այսպէս թէ այնպէս, Թիֆլիսի բարբառի յի հնչիւնը արտայայտելու համար երկու հրատարակութիւնների խմբագիրների մօտ մենք գտնում ենք հինգ գրութեան ձեւ՝ յի, ի, ի' նշանով, յԵ' նշանով:

*) Անըմբռնելի նկատումներով Յարութիւնեանը այս հետաքրքրական պատմագրական տեսակետ արտայայտող մասլահաքը գետնից է ոչ քէ Սանդուկեանցի երկերի բնագրում, այլ իր սեփական ծանօթութիւնների մէջ, առանց գէշ որ եւ ձեւով ընդգծելու, որ չկորչի ծանօթութիւնների մէջ:

**) Ըստ երեւոյթիմ Գեորգ Տէր-Աղեքսանդրեան, Թիֆլիսի բարբառին լաւագոյն հեղինակութիւններից մկը, որ հետագային լոյս ընծայեց իր «Թիֆլիզեցոյ մտաւոր կեանքը»-ը գիրքը:

նով եւ պատահաբար յի ուղիղ ձեւը: Սրան ասում են՝ Embarras des Richesses.

Գ. Լեւոնեանի «բաղնիսի բօխչայի» մէջ իր կողմից Յարութիւնեանն էլ բաւական բան է գրել: «Սայտառակ գործերը» առատութեամբ թափւում են այդ բօխչայից:

Ինչպէս երեւում է Գ. Սունդուկեանցի երկերի կողքի վրայի մակագրութիւնից, Ս. Յարութիւնեանի գլխին, մի տեսակ խնամակալի գերում, կանգնած է եղել պատասխանատու խմբագիր Եղիշէ Չաքենցը, որ, սակայն, ոչ մի լաւ բառով չի արտայայտել իր գոչութիւնը: Ո՛վ է եղել Սայեաթ Նովայի երկերի հրատարակութեան խնամակալը, մեզ յայտնի չէ, բայց նա էլ պակաս ծոյլ ու դատարկապորտ չի եղել, քան Չարենցը:

Իբրեւ հետեւանք խմբագիրների ու խնամակալների թափած միացեալ ջանքերի բոլորովին փչացած են հրատարակութիւնները մեր երկու առաջնակարգ հեղինակների, որոնք գրել են Թիֆլիսի հիանալիօրէն մշակւած բարբառով: Նրանց այդ վարժունքից նիւթապէս ու բարոյապէս տուժել է Հայպետհրատը, բայց աւելի՝ հայ մշակութիւն ու հասարակութիւնը:

Փարիզ.

ՍՏԵՓԱՆ ՔՈԶԱՐԵԱՆ

ԼԵՒՈՆ ԱԹԱԲԵԿԵԱՆԻ ԻԲՐԵՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ՈՒ ՄՏԱԹՈՂ

Ա.

1918 թւի ապրիլ 2-ին թաթար ամբոխի գնդակի զոհ գնաց հայ Սոցիալիստ – Յեղափոխականների անւանի առաջնորդը՝ Լեւոն Աթարէկեան, երբ խաղաղութեան ձիթենին ձեռքին, մէկ ոռւս եւ մէկ թաթար պատուիրակների ընկերակցութեամբ դիմում էր թըրքական թաղն իբրեւ բանագնաց՝ վերջ տալու հայ – թաթարական արինհեղութեան: Պատգամաւորութիւնն ինքնին խորհրդանշում էր միջազգային համերաշխութեան իդէալը – հայ, ոռւս, թաթար. իսկ այդ զաղափարի ժամանակի ամենացայտուն արտայայտիչն էր թերեւս Կովկասում օրւայ խոչոր զոհը՝ Աթարէկեան:

Աթարէկեան ծնւել է Ծուշիում, 1875 թւին: Միջնակարգ կըրթութիւնն ստացել է տեղի բէալաֆան դպրոցում, իսկ բարձրագոյնը՝ Շվեյցարիայում, ուր վերջացրել է Յիւրիխի համալսարանն իբրեւ բժիշկ: Դրանից յետոյ պետական քննութիւններ տալով Կադանի համալսարանում՝ իրաւունք է ստացել զբաղւել իւր մասնագիտութեամբ Ռուսաստանում:

Ունենալով ուժեղ հասարակական ջիղ եւ մտաւոր բարձր կարողութիւններ, դեռ ուսանողական շրջանից մասնակցել է ժամանակի հայ հասարակական շարժման՝ սկզբնապէս աշխատակցելով «Դրօշակ»ին:

1903-ից Ծուշիում սկսւում է նրա կովկասեան գործունէութիւնը: Անդամակցում է Դաշնակցութեան եւ զաղափարական սոցալար մղում այդ կուսակցութիւնից անջատող տարրերի դէմ:

1906-ին իբրեւ պատգամաւոր մասնակցում է Պրիմեան կաթողիկոսի էջմիածնում հրաւիրած «Հայոց Կենտրոնական Ազգային Ժողով»ին:

Նոյն թւականի վերջերում սակայն հեռացաւ Դաշնակցութիւնից եւ մի խումբ երիտասարդ մտաւորականների հետ գլխաւորեց Անշտալկաների հոսանքը, որ սկզբնապէս «Երիտասարդ Դաշնակցա-

կանները խմբակ» էր կոչում:*) Անջատելու առիթները բազմաթիվ էին: Ամենից առաջ Աթաբեկեանին զբաղեցնում էր Սոցիալիզմի հարցը: Դաշնակցության մէջ այս ուղղութեամբ բուն պայքար կար այն ժամանակ. կային սոցիալիզմի պաշտպաններ եւ հակառակորդներ: Աթաբեկեան պաշտպանում էր սոցիալիստական տեսակէտներ ոչ ըստ Մարքսի տեսութեան: Դէմ լինելով պատմական մատերիալիզմին, նա յենում էր ռուս Սոցիալիստ - Յեղափոխականների աշխատող տեսարաններին՝ Լաւրով, Միխայլովսկի, Չերնով:

1907-ին նա Ռիխարդ Ժածկանունով հրատարակում է «Ազգութիւն եւ Դասակարգ» բրոշիւրը, որի մէջ բնորոշում է ազգութեան գաղափարը Լաւրովի հետեւողութեամբ:

Միւս կողմից Աթաբեկեան կարծում էր, որ հայ ազգային շահերը թելադրում են հայ մտաւորականութեան ձգտել առաջնակարգ դիրքեր դրաւել ռուս առաջաւոր հասարակայնութեան շրջանում, ինչպէս անում էին վրացիները եւ այդ պատճառով էլ նա դէմ էր յեղափոխական կուսակցութեան կազմակերպական ազգային ձեւին:

Աթաբեկեանի համար մեր երկիրը նման էր դուռ ու պատուհան ամուր փակած մի խրճիթի, որի ներսի օդն այդ պատճառով նեխած էր: Անհրաժեշտ էր լայն բանալ դռներն ու պատուհանները, ներս թողնել դրսի թարմ հովերը եւ այդպիսով մաքրել խրճիթի անմաքուր օդը: Ըստ այսմ՝ լինելով խոշոր մտաւորական նաեւ համառուսական չափով եւ ջատագով միջազգային համերաշխութեան, նա մինչեւ վերջն էլ կառչած մնաց հայ իրականութեան եւ իւր բովանդակ կարողութիւններն ի սպաս դրեց մեր երկրի քաղաքական - մշակութային բարգաւաճման:

Կար նաեւ Արեւմտահայ խնդիրը, որ պակաս դեր չէր խաղար Աթաբեկեանի Դաշնակցութիւնից հեռանալու խնդրում: Լինելով կողմնակից մեր երկու դատերի անջատման, Աթաբեկեան ընդունում էր, որ կովկասահայերն իրենց խնդիրը պիտի կարգադրեն համառուսական միջոցներով, ինչպէս եւ արեւմտահայերը պիտի գործէին համատաճկական եղանակներով: Այս տեսակէտից ուշագրաւ է նրա «Ինչո՞ւ եմք անջատում Դաշնակցութիւնից» գրքոյկը՝ գրւած Բաբուսով 1907 թ.:

1908 - ին Լեւոն Աթաբեկեան ձերբակալւելով բանտարկւեց իբրեւ դաշնակցական ուրիշ շատերի հետ՝ Լըիժինի յայտնի մեղադրական գործով: Եւ Դաշնակցութիւնից արդէն անջատւած ու այդ

շրջանում նոյնիսկ Դաշնակցութեան դէմ բուն պայքար մղող Լեւոն Աթաբեկեան ոչ մի տեղ չաշխատելով հերքել իր, իբրեւ դաշնակցականի, դէմ բարդւած մեղադրանքները, դատաւարուեց բանտարկութեան Նովոչերկասկ քաղաքում:

Բանտից նա ազատուեց 1912-ին եւ իր ամբողջ ուշադրութիւնը յատկացրեց «Սոցիալիստ - Յեղափոխականների Կուսակցութեան Հայ Կազմակերպութեան» ձեւաւորման՝ աշխատակցելով միաժամանակ եւ «Ազգագրական Հանդէս», «Առողջ Կեանք» եւ այլ թերթերի:

1906-ի Ռուսական Ա. Յեղափոխութեան հետեւող յետաշրջումն իր անդրադարձումն ունեցաւ եւ կովկասեան հասարակական կեանքի վրա: Սկսեցին հալածանքներ. փակեցին բացւած բերանները եւ սահմանափակեցին հասարակական հարցերի շրջանակները: Ազատ քաղաքական գործունէութիւնը նորէն կալանքի տակ առնուեց ողջ Ռուսիայում: Այս պայմաններում կուսակց., այն էլ սոցիալիստական լեզու մամուլը դարձաւ բացարձակապէս անհնարին եւ, ինչպէս բոլորը, նոյնպէս եւ Աթաբեկեան զրկեց իւր ասելիքը լրիւ եւ ազատ արտայայտելու հնարաւորութիւնից: Եւ հակառակ դրան, նա դարձաւ կովկասահայ կեանքի մի շարք նոր գաղափարների հրձիգ: Նա իւր սուր մտքով կարողանում էր զարմանալիօրէն ճիշտ գտնել ու հրապարակ նետել հարցեր, որոնք հրատապ էին, կենսական եւ յուզում էին հասարակական լայն շրջանակները: 1912-ի շրջանում նա կարողում էր դասախօսութիւններ թիֆլիսի ժողովրդական համալսարանում: Դրւած խնդիրներն ընդհանրանում էին եւ մաքրի երկար փոխանակութեան նիւթ մատակարարում մամուլում կամ հրապարակային դասախօսութեանց մէջ, որոնք տեղի էին ունենում թիֆլիսում, Բաղուում եւ Երեւանում: Այդպիսի հարցերից էին - 1. Հայ մշակոյթի ապագան. ի՞նչ է սպասում նրան - ձուլում ռուսականի հետ, թէ ազգային ուրոյն զարգացում: 2. Հայ մտաւորականութիւնը, նոյնպէս նման առաջադրութեամբ: 3. Պատմաւայեցողական խնդիրներ. պատմական մատերիալիզմ, ազգային սոցիալիզմ, ազգութիւն եւ միջազգայնութիւն եւ այլն:

1912-ի շրջանում հայ բովանդակ հասարակական միտքն զբաղւած էր արեւմտահայ դաւաճների բարենորոգման խնդրով: Ինչպէս ուրիշ վայրերում, նոյնպէս և թիֆլիսում գործում էր փոխաբ. գիտութեամբ, բայց անպաշտօն Ազգային Բիւրօն, որի գլխաւոր դերակատարներն էին Մեսրոպ Եպիսկոպոս, Սամսոն Յարութիւնեան, որ այն ժամանակ Դաշնակցութեան տեսակէտներն էր պաշտպանում, եւ դաշնակց. պարագլուխներ: Այս այն մարմինն էր, որ պատերազմէ

*) Տես Վ. Միխայլովսկիի յօդւածը՝ Անջատականները, «ՎԵՍՏ», Բիւ Ա.ԿԲ., 1933:

սկզբում Ազգային ղեկավար մարմնի հանգամանք ստացաւ եւ կազմակերպեց կամաւորական շարժումը:

Աթաբէկեան դէմ էր այդ շարժման. նրա տեսակէտով կամաւորական խմբերի ստեղծումն աւելի պիտի զրգռէր տաճիկներին եւ աղէտաբեր լինէր մեզ համար: Հետագայ դէպքերն ապացուցեցին, որ նա հիմք ունէր այդպիսի կասկածներ ունենալու:

1917-ին պայթեց ռուսական Յեղափոխութիւնը: Աթաբէկեանը գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ նրա մէջ Բագուում եւ Թիֆլիսում: Վրա հասան Ռուսիոյ Սահմանադիր Ժողովի ընտրութիւնները: Աթաբէկեան մեծ հռչակ ունէր հայ շրջանակում և ճանաչւած ղեկավարն էր սոց. —յեղափոխ. տրամադրութիւններ ունեցող եւ ընտրող ռուս բանակի, որ այդ ժամանակ դեռ կանգուն էր եւ Կովկասը չէր լքել: Նրա հմայքը տարածւում էր եւ վրացական շրջանակներում, որով զարմանալի չէ, որ Սահմանադիր Ժողովի ընտրելիներէ մէջ առաջնակարգ տեղ զբաւեց նա սոց. —յեղափոխականների ցանկում:

Լեւոն Աթաբէկեանի հանրային գործունէութեան ու հայ հասարակական կեանքում կատարած դերին արժէ յատուկ ուսումնասիրութիւն ներքին: Մեր այսօրւայ նպատակը այդ չէ, սակայն: Որպէս ճոխ բնաւորութիւն ու բազմակողմանի հետաքրքրութիւն ունեցող անհատ, նա թեւակոխել է նաեւ արեւստի մի այնպիսի բնագաւառ, որ թւում է, թէ ամենից քիչ պիտի զբաղեցնէր նրան: Նա գրել է մի շատ բանաստեղծութիւններ, որոնք իրենց դրական շահեկանութեան հետ միասին, արտացոլում են միաժամանակ այդ հետաքրքրական գործչի բարձր անհատականութիւնն ու բարդ հոգին: Մեր այս յօդւածի նպատակն է վեր հանել Աթաբէկեանի նշանակութիւնը, իբրեւ բանաստեղծի ու մտածողի:

Բ

Եթէ մէկն ինձ հարց տայ —բանաստեղծ է արդեօք Աթաբէկեան թէ ոչ, թերեւս բացասական պատասխան ստանայ: Զի նա բանաստեղծ չէ սովորական առումով. պրպտող է եւ հետախոյզ, անհանդիստ միտք ունի, որ ի վերջոյ ոչնչով չի բաւարարւում: Շօշափած նիւթերն իր համար ժամանցի առարկաներ են, որոնք զբաղեցնում են իրեն մի պահ միայն: Սահում է պահը, երեւոյթը դառնում է ձանձրալի, որի հետեւանքով ստեղծւում է մի նոր հերթական պատրանք՝ որոշ ժամանակից յետոյ իւր տեղը մի ուրիշին զիջելու համար: Ստեղծւում է յաւիտեական սկեպտիկ, որ մերթ ընդ մերթ,

տարբեր աշխարհներում, իր կենսական նուրբ տպաւորութիւնները բանաստեղծական շրջանակի մէջ է առնում — լաւագոյն ձեւը թերեւս, չբաւարարող լայն հոգու համար՝ մարդու էութեան փոքրութեան ու անճարակութեան դիտակցութեան առաջ կանգնելիս: Վերջին հաշւով այն տպաւորութիւնն է ստացւում, որ այս մարդը հաւատ չունի եւ իր սուր մտքի ու բարձր իմացականութեան շնորհիւ՝ քայլում է կեանքում մենակ ու... անմխիթար, անապատում դեղերով վիրաւոր առիւծի նման, որ վազում է իր Տապանագիրը շալակած:

Անձայր անապատ: Աւազի վերայ, սկզբում, հաստատ
ու վեհ քայլերի

Խիստ շրջագծւած խոր ու նուրբ հետքեր եւ կաթիլներով
սառած մուգ արիւն,

Ապա մրրկոտ, մոլեգնած վազի տմե փորւածքներ
եւ արեան բծեր...

.....
.....
.....

Այս անապատով մարդուց վիրաւոր մի արեւայական
առիւծ է անցել*)

Մտածումը նրան պարապի առաջ է կանգնեցնում: Կեանքի երեւոյթների շատ կողմեր նրան ոչինչ չեն ասում: Այն, ինչով երջանիկ է մարդ, փոքրիկ երեւոյթների համադրումն ու շողկապումը, որոնցով խարուսիկօրէն շրջապատւում է իրեն սովորական անհատը՝ ճշմարտի ահաւորութիւնը տեսնելուց խուսափելու համար, ուժեղ կտմրից հայածական Աթաբէկեանին կանգնեցնում է միայն ունայնութեան առաջ: Երբ կեանքը իւր էութեամբ նեղ է գայիս իրեն եւ դրա ընթացիկ արտայայտութիւնը ձանձրայի դառնում, քրմահաճ երեխայի պէս, նա մի խաղալիկից միւսին է անցնում՝ չուտով ձանձրանալով մէկից եւ միւսից:

Դիտեցէք, մտքի, աշխարհագրական տարածութեան ո՞րպիսի լայն շրջադիւղ ունի մեր հեղինակը: Մի ոտքը Ժրնեւ, Լայպցիգ, միւսը՝ Մոսկովայի մրայով Ղարաբաղ: Առաջիններում ստրուկ չէ մտքի, այլ հաւատարի կեցածք ունի: Բարձրորակ մտաւորական է՝ անկախ դատողութեամբ եւ չեղտած անհատականութեամբ. անձ-

*) Լ. Աքաբէկեան — Բանաստեղծութիւններ, Բագու, 1913:

Նախան մեծութեան եւ արժէքներէ հպարտանքն ունի: Մտքի քառասմբակ վաղքին յաճախ զգացմունքն անդօր է հետեւել, տեղի է տալիս, որով մաքուր քնարերգուն դառնում է «սոցիալական մոտիվներ» երգիչ – քաղաքացի: Այստեղ էլ կամ ամբողջ է տեսնում կամ ճշմարիտ կամքով շարժւող, անկամ էակներ:

Ասաց եհովան.

«Առաջին ցիւլդ եւ վերջին ցիւլդ
պիտի լինի լաց.

«Մի անգամ միայն ժպտալու համար պիտի արտասանես
դու հագար անգամ:

«Կատարելութեան անյագ կարօտը պիտի լալի բեզ
մինչեւ քո վախճան.

«Յաւիտեան գամաժ գորշ հողագնդին պիտի գառնացես
աստղերի մասին.

«Աւելի դաժան քան իմ դեւերը, ինքդ կը լինես
դեւդ սեփական»...

Եւ այսպէս՝ իւր ազատութեան հետ չհամակերպող Աթաբէկեան տքնում է ստեղծել իւր համար որոշ կենցաղակերպ՝ ժամանակաւորապէս սփոփող հերթական պատրանքներ, որոնք չուտով յօդս են ցնդում, որով քերականաւորն ամփոփւում է ինքն իր մէջ եւ իւր, տիեզերականօրէն չափազանց նեղ ու սահմանափակ, խեցիկի՝ ճգնում կեանքի ու մահւան առեղծւածը լուծել.

Ահ, եթէ մահը տանջանք չըլինէր,
էլ ով կըկաշէր այլանդակ կեանքին
Եւ եթէ կեանքը մի վայելք լինէր,
էլ ով կերպէր մեռնելու մասին.

Մահի սոսկումից փառում եմ կեանքին,
կեանքի սարսափից մահ եմ երագում...
Ինչ էլ որ անեմ, ծիծաղեմ քեւ լանք,
Կեանքից ու մահից չունեմ փրկութիւն.

Միտքը խօսում է քարքարոտ Ղարաբաղում, ճաշակը զարդանում Բեօկլիին ստեղծագործութեամբ: Կեանքի կսկիծը մերւում է խորհրդին, որով խորհրդապաշտ նկարիչը իւր հոգու մրրիկներն է յաղթահարում.

Բեօկլին, որ տւիր մրրկոտ հոգուս
լոյս խաղաղութիւն,
Որ ծաւալեցիր հորիզոններս
մինչ անհունութիւն,
Որ էութեանս խորին խորհուրդը
յայտնագործեցիր
Եւ ինձ սրբազան ներհայեցութեան
բախտն ընծայեցիր,
Քեզ, մրրիկներիս յաղթահարողիդ,
Հոգուս խորքերը լուսաւորողիդ
Յաւիտեական փառք եւ օրհնութիւն:

Շատերն են եղել մեր գրողներից Եւրոպայում. շատերը պարզ ընդունողներ են միայն եւրոպական, յաճախ վիճելի արժէքների: Աթաբէկեան, երեւոյթների առարկայական վերլուծմամբ, կեցած է սրանց դիմաց իբրեւ իրենց նման հաւասար քաղաքացի, որ ընտրում է այն, ինչ իրեն պէտք է: Արժէքաւորում է Փառուտը, որ դաշն է իր կուտուրական մարդու ճաշակին, բայց զգացմունքների աշխարհում փրկութիւն է որոնում հայրենի չորանի ու կարաբաշի մօտ: «Գրչի խաղ է» «Ձորանն ու կարաբաշը» ոտանաւորը իւր համար, բայց այդ գրչի խաղն արւած է մայրենի բարբառով, ուր գտնւում է մեր բանաստեղծը իւր բովանդակ յոյզերով: Յաւում ենք, որ այս գեղեցիկ, բայց երկար կտորը չենք կարող մէջ բերել այստեղ:

Գեօթէն հմայում է Աթաբէկեանին. նրա մեծութիւնն ստիպում է խոնրահել իր առաջ: Եւ երբ նրա պէս Աթաբէկեան «գրայց է անում ինքն իր հետ, օրօրում ցաւն ու կարօտը», այդ պահին յիշում է մօրը, մայր երկիրը, որի ցաւերով ապրում է եւ սոցիալական վշտի երգիչը, չղթյալապ ու անդօր՝ իր առաջ, հեծեծող մօր, իբրեւ այդպիսի, հոգին է տեսնում «Մօր նաւակի» մէջ:

Աթաբէկեան մաքրակրօն բանաստեղծ է: Բանաստեղծը չի ուսուցանում. խորհրդածում է կամ ապրում. ապրումներն էլ ամփոփւում են սիրոյ, երգի, բնութեան կամ հայրենիքի շուրջ ընդհանրապէս: Բանաստեղծը գրում է այն ժամանակ, երբ տպաւորւած՝ քաջում է իւր առանձնութեան մէջ եւ սրտի հառաչներ արձակում:

Այստեղ եւս՝ մեր բանաստեղծի հոգուն անհարազատ են աշխարհի ցաւերը. խորթ են՝ սուտը, դաւը, բամբասանքը: Նա կեանքի վրա նայում է աստուածային կատարելութեան հայեացքով եւ ներդամիտ է մարդկանց վատ արարքների հանդէպ: Ձտարիւն բանաստեղծը

տեղծը հեռու է աշխարհի չարից ու բարուց եւ ընդհանրապէս անհաղորդ սրա սոցիալական տարուբերումներին, որոնք դառնում են արդէն, մաքուր քնարերգուից մերժող, քաղաքականութիւն: Հըպարտութեան գիտակցութիւնն է ունեցել արւեստաւորն ամեն անգամ, երբ չեղտել է իր երկրի քաղաքական միտումից դերժ լինելը:

Այդպէս էր առաջ:

Մեծ պատերազմին յաջորդող բոլշևիկեան յեղաշրջումը սակայն ձեւափոխել է շատ դէպքերում եւ արւեստի ըմբռնումը՝ դնելով արւեստաւորի առաջ ուրոյն խնդիրներ: Բանաստեղծն արդէն պարզ սէր ու բնութիւն երգող չէ. նա շատ յաճախ քաղաքական պրոպագանդ է անում: Ա՛րդ, եթէ այսօր բանաստեղծին թոյլատրուում է դանդ է անում: Ա՛րդ, եթէ այսօր բանաստեղծին թոյլատրուում է լքել մաքուր արւեստի բնագաւառը եւ երգել նաեւ համայնքի ընթացիկ կեանքը՝ պահանջւած բովանդակութեամբ, ապա այս տեսակէցիկ կեանքը՝ պահանջւած բովանդակութեամբ, ապա այս տեսակէցիկ տից Աթաբէկեան թերեւս շատ աւելի խոշոր է, քան խորհրդային բանաստեղծներից շատերը: Զի սա առ հարկի չի գրում եւ ոչ էլ քաղ.—գրագիտական ընթացիկ պատէր կատարում. գրում է հարազատ իր մտքին եւ գոյացմունքի երկրորդ շարք մղելով է արդէն, որ նրանից ստեղծւում է նախ մտածող, ապա բանաստեղծ:

Ուրեմն, Աթաբէկեան մեր գրականութեան մէջ ոչ թումանեան է, ոչ Իսահակեան, ոչ Տէրեան, ոչ էլ Դուրեան կամ Մեծարենդ: Իրականութիւնից կտրւած, իր յուզւած հոգուն ուրոյն աշխարհի կերպ տւած՝ թումանեանի նման փիլիսոփայի սլաքներ չի ուղղում որոշելու համար, թէ աշխարհներից «Ո՞րն է լաւ — է՞ս, թէ է՞ն», ոչ էլ թողած մարդ ու համայնք, անապատի ճամբան է բռնում եւ դէպի ցնորական ուխտում: Մտածողութեան կենտրոնը Հրաչեայից-աղջիկը չէ եւ ոչ էլ սիրոյ ինքնամոտոգութեան մէջ գիշերային մշուշ ու ստեր է տեսնում: Մեծարենդի գիշերական աղի յուշերով չի ապրում եւ ոչ Դուրեանի պէս յուսարւած՝ պարտւած սիրոյ մշտի սփոփումը լմակի հայելու անոտագարձման մէջ է որոնում: Խաբէութիւնն ու պատրանքը իւր իդէալը չեն. կեանքը գիտում է այնպէս, ինչպէս կայ եւ սրա գաթանութիւնը իւր մէջ յուսարւած չի առաջացնում: Նա գիտէ, որ

Մարդը մարդուն չբաժնիտ է, մարդը մարդուն մի ջութակ:

Մարդ-ջութակը մարդու ձեռքին կամ երգում է, կամ ունում:

Մարդը մարդուն հանելուկ է, մարդը մարդուն նպատակ:

Մարդը մարդ է միշտ որում եւ իրեն է սուկ գտնում...

Իբրեւ զգացող, տառապող հոգի ունի եւ թախծոտ է իւր քընարերգութիւնը:

Աշխարհը հինգ օր ունի,

Հինգն էլ ան...

Կուգես լա՛ց, կուգես լսնդա՛...*)

Իբրեւ մտածող սուղում է երեւոյթների խորքը ու ճգնում կեանքի առեղծւածը լուծել: Եւ եթէ այստեղ սաղմնային է մաքուր քնարերգուն, ուժեղ է սակայն պրպտողն ու բժշկը, որ սպեղանի է որոնում աշխարհի հրամցրած ցաւերին: Մարդն է կանգնած հանրութեան մէջ. դասալիք չէ, որ միայնութեան մէջ մորմոքի եւ ընդհանուր դառնութիւնը իւր հոգու քամիչից անցնի: Ընդհակառակն, Աթաբէկեան հանրային վիշտը ճշմարտի որոնման յաւիտենական պըրպտումների մէջ է ուղում թաղել: Սրտի ողբը նրան տարել է դէպի անապատ, ուր ոչ թէ հառաչի, այլ բացի առաջ է կանգնել, որով եւ տարբերւում է մեր միւս բանաստեղծներից:

Յովհաննիսեանը երգում էր.

Լուռ կաց, սիրտ իմ, այս աշխարհում

Դարդ իմացող չես գտնի.

Մեզպէսներին ջուրն է բերել,

Ջուրն էլ մի օր կըտանի:

Հանգստի հրաւէր էր ուղղում իւր վիրաւոր սրտին եւ Իսահակեանը.

Ի՞նչ ես գազազում, ա՛յ վիրաւոր սիրտ.

Որ գազազում ես, ի՞նչ պիտի անես.

Աշխարհը իրա ցամբով կընթանայ,

Դու խեղճ, դու անգոր, ի՞նչ պիտի անես:

Աթաբէկեան պարտւածի կամ խեղճութեան հոգի չունի: Նա մեղկօրէն չի հաշտւում դրութեան հետ, որովհետեւ աշխարհն իր ճամբով պիտի ընթանայ, ոչ էլ ընդունում է, թէ ինքը նրանից է, որոնց ջուրն է բերում եւ ջուրն էլ տանելու է: Համակերպութիւնը չէ, որ ղեկավարում է իրեն, այլ հասուն մտքի մորմոքը, որ երե-

*) Բնագիրը քաթարեւելն է գրած:

ւոյթները պատճառն է որոնում եւ չգտնելու դէպքում՝ այլուում ներքնապէս: Նա դիտէ, որ սիրտը մարդկային իմացականութեան համար յաճախ աւելորդ բեռ է եւ զուտ յուզումների աղբիւր, ինչ-պէս եւ յոգնութեան պատճառ.

Այսօր ասի իմ գիծ սրտին.
«Երկա՞ր պիտի այդպէս մնաս.
«Քաւնֆերս տե՛ս, ներմակեցին,
«Ժամանակ չէ՞ որ ծերանաս:
«Ինձ պէս յոգնած հիւանդ մարդուն
«Ջահել սիրտը ի՞նչ կը սագի.
«Քեզ պէս սիրտը միտքս հասուն
«Կարօտներով զուր կը յուզի...»

Նա ապրել է երբեմն սրտի յոյզեր, բայց անցել է այն շրջանը, երբ կեանքը վառ շողերի մէջ էր դեռ եւս իր համար: Դիւրին չէ եղել այդ անցումը, մրմուռներ ունի տակաւին: Բայց չէ որ սրտի հետ եղած շրջանում նա անապատներ է տեսել միայն.

«— Ա՛յ, ես ու դու շատ ման եկանք
«Եւ ի՞նչ տեսանք — անապատներ:
«Սիրտ իմ, սիրտ իմ, եկ դառնանք տուն,
«Քանի քաց եմ մեր տան դռներ:»

Ու սրտի գծով անապատներ տեսնելուց յետոյ եւ իր վերջին հրաժեշտը տալով դրան «կայարանի կամարների տակ», Աթաբէկեան դառնում է մտքի գծին: Ուսել հեղեղանք եւ մի պարապ է բաժանում նրան առաջինից: Բայց նա որոշակիօրէն անապատներ չի սիրում. ուստի սրտին տան դարձնելով՝ Աթաբէկեան մտնում է մարդկային ժխորի մէջ:

Եթէ գեղեցկութեան տենչացող բանաստեղծի հոգին յոյզերի բնազաւառում միմիայն անապատներ տեսաւ ու հեռացաւ, ապա իրական աշխարհում տրամաբանութիւն որոնող միտքը տեսնում է խաբէութիւն եւ ոյժ: Նա տեսիլներ ունէր, որոնք օրօրում էին իրեն դեռ այն ժամանակ, երբ շատ բանի անհաղորդ էր իր երկտա-սարդ հոգին: Երբեմնի իզէալի ու արդի իրականի համադրումից բանաստեղծի համար ստեղծւում է քառս — ապրածն իրական կե՞անք է եղել, թէ՛ երազ.

Ես մոլորւել եմ մունջ տեսիլների
այս քառսի մէջ...
Իմ գոյութիւնը դարձել է կարծես
երազ ու տեսիլ...

Եւ չըգիտեմ ես, մունջ տեսիլների
այս քառսի մէջ
Ապրե՞լ եմ իրօք, քէ կեանքի մասին
երազ եմ տեսել...

Մի՞թէ մարդ իրօք խաղալիք է ինչ որ վերին անիմանալի ոյժի ձեռքին, որ տալիս է նրան ուղած ուղղութիւնը՝ նախորոշելով ասես մարդու գոյութիւնն ու անելիքները: Ղարաբաղի բարբառով դրած «Բայաթի» փիլիսոփայական բանաստեղծութեան մէջ, Աթաբէկեան կանգնած է այս մտորման առաջ:

Գո՞հ է սակայն Աթաբէկեան իր դիտողութեան արդիւնքից եւ հալա՞րտ՝ երեւոյթները ճշգրտօրէն դնահատելու գիտակցութիւնից: Եթէ երբեմն կեանքը մի հանելուկ էր, այժմ այն իւր գիտակցու-թեան առաջ դաժան է, մերթ դաղանային: Այստեղ զուր է արդա-րութիւն տեսնել, զի արարչագործութիւնից ի վեր մարդը իւր վրա կրում է Եհովայի դրած նոյվքը — տառապել բովանդակ կեանքի ընթացքում, անաղատ կամքի հետեւանքով կատարել իրեն ի վե-րուստ պարտադրւած հրահանգներ, ոչինչ իմանալ կեանքի ամբողջ ընթացքում եւ իմացութեան սահմանին հասնելիս՝ մեռնել: Կարօտի ցաւով յիշում է Աթաբէկեան այն շրջանը, երբ իւր շուրջը «վառ շողերի եւ գոյների հեղեղ էր»: Անցել է նա այդ շրջանը կոյր աչքե-րով: Տարիներ ընթացքում եւ կեանքի հասունութեան համընթաց՝ նա տեսնում է, որ իր պրպտումներն ի զուր են անցել. լաւի տեն-չանքը մնացել է միշտ տենչանք, զի այլի որոնումներում անհատը միշտ իրեն է գտել ուրիշների մէջ: Եւ ուրիշների մէջ իրենց եւ ոչ իրեն գտնելու տենչը նրա մտքին մի դիտողութիւն — ուսումնասի-րութիւնից դէպի մի այլն է վարում: Երբ Աթաբէկեանին թւում է, թէ դրութիւնը պարզ է արդէն իր համար, քալիծն է գալիս եւ յա-ւիտենական սկեպտիկին յատուկ, հարցը ցցւում իր առաջ — յետո՞յ ինչ... Ըստ այսմ՝ պրպտումները միջոցներ են միայն իր համար, մոռացութեան պահեր, զի՝

Մայր բնութիւնը իբրեւ փոփանք
եւ իբրեւ խթան յարատեւ կեանքի,
Տուել է մարդուն պատրանքն օգտակար
պատասխանատու եւ ազատ կամքի:

Մարդիկ «ֆիչ ֆիչ ապրում են եւ ֆիչ ֆիչ մեռնում»: զբանց կեանքը կազմւած է «մի փշուր մահից եւ մի կտոր կեանքից»:

Եւ իր հերքական շրջագայութեան
ժողովողն ազահ
Անմիտ, անկգու, պատրաստ ու յօժար
մի դի է գտնում:

Այս՝ ինքն իր մէջ եւ իր հետ:

Բայց Աթաբէկեան նաեւ զանգաւածների դեկավար է եւ տեսնում է, թէ ի՞նչպէս նրանք «սողում են դէպի լեռները՝ խեղդելու համար երջանիկներին՝ իրենց մարմարեղէն պալատների մէջ»: Թւում է, այս էլ «Ձեւի անշող վանդակում քայտացող» մի հերթական հրապուրանք է. դի Աթաբէկեան մտածողի համար ցեխի մէջ սողացողն ու պալատներում սիւսահամողը կոյր դիպածի տարբեր արտայայտութիւններն են միայն, եւ երկուսն էլ կրում են իրենց ուսերին պատահականութեան ու Յօովայի անէծքը: Սոցիալական կուլտուրատրեզերը երեւոյթապէս տեսնում է հասարակական ցաւը, այն ժամանակ դեռ եւս աւելի քիչ սրբազրած մարքոսն չափանիշով՝ դասերի պայքար, բայց իբրեւ Միխայիլովսկու եւ Լաւրովի աշակերտ, ցաւի բուժման ձեւը որոնելիս՝ մի կողմում տեսնում է «գարշ հոգազնդի կեղեքը հեգորէն փոքրիկ անգիտակից զանգաւած», իսկ միւս կողմում՝ գիտակից առաքեալների սակաւաթիւ խմբակ, որ շատ յաճախ անգոր է փրկել դրութիւնը, քանի դեռ ընդհանուր գիտակցական ներդաշնակութեամբ՝ դասերի պայքարը չի փոխարինւել եւ ընդհանուր համագործակցութեան: Այս էլ կարծես ցնորք է, եթէ ի նկատի ունենանք ընթացիկ հանրակարգն ու մարդու բնածին նրկարագիւրը, որ հակասանք է յաճախ իրերի աւելի նպատակայարմար կարգաւորման:

Իբրեւ զանգաւածների դեկավար, որ դիտում է սրանց թշուառութիւնը եւ անգոր է բուժել ցաւը՝ անազատ կամքի եւ մարդկային հնարաւորութեանց սահմանափակութեան գիտակցութեան շնորհիւ, Աթաբէկեան իւր աղերսալից հայեացքն ուղղում է դէպի, կեանքում ամեն ինչ նախորոշող, գերագոյն ոյժը.

Մեր աղերսալից չոր բագուկները, տե՛ս, տարածել ենք Աղօթքով առ քեզ.
Դու, որ պիտի գաս,
Դու, որ չես կարող չգալ փրկութեան:
Արի՛, արձակիր մեր ծանր շղթան:

Խաբկանք է միայն: Աթաբէկեան դիտէ, որ համայնական աղերսանքով դրութիւնը չի փրկւում: Որոնող միտքը իւր հոգում կառուցած շատ ալլ դրութիւնները վրայով փրկութեան մի նոր ճամբայ է փնտրում: Նա դիտէ, որ ամբոխի դործը չէ, թէ դրութիւններ կան, երբ մարգարէն անգոր է որեւէ վճիռ կայացնել. պահանջը փրկութիւնն է: Եւ մարգարէի գիտակցութեամբ տողորուն Աթաբէկեան

նի միտքն ամեն տեղ վերջին հաշւով ունայնութիւն տեսնելով՝ նա հանջի է դիմում կարծես այստեղ էլ: Կաշկանդումներից խուսափող, ազատութիւն որոնող հոգին ի՞նչ կարող է տեսնել գրաւիչ կեանքում, երբ ինքը մի վերին անյայտ կամքի հլու կամակատարն է միայն: Եւ ի՞նչը պիտի դոհացում տայ նրան կեանքում. յիշեալ զանգաւածների իրեն շնորհած փա՞ռքը: Բայց՝

Ի՞նչ է փառքը: Մի ծիածան
Մի հրաշէջ
Արեւի շող, որ բեկւել է
Արցունքի մէջ:

Փառքով հրապուրւելուն արգելք է միտքը, որի ձեռքից ազատում չունի ինքը:

Այդ միտքը իրեն ամենագորութեան առաջ չկանգնեցրեց: Ընդհակառակը մարդուն ստիպեց ծունկի դալ մի անյայտ գորութեան առաջ, որի հրահանգներով պայմանաւորւում է իր ընթացիկ կեանքը: Իդէալի ու փաստի համագործութիւնը նրան տանջանքից տանջանք է առաջնորդում: Երանութեան յոյզով է յիշում վերելքի այն շրջանը, երբ զգացմունքներն էին գերիշխում, եւ պատանու դեռ եւս զարգացող ու անկազմակերպ միտքն անկարող էր դրանց գրաւիչ շղարշի յետեւից կեանքի ժանտ դիմագիծը տեսնել: Եւ ո՞րն է այդ զգացմունքներից ամենատուեղն ու անդաւադիրը, որ, իբրեւ այդպիսին, մնում է սրբութիւն սրբոց անգամ չեշտած թերահաւատի համար, եթէ ոչ մայրական սէրը: Սրան է ներկած եւ Աթաբէկեանի յուզական աշխարհի՝ բանաստեղծութեանց ժողովածուն:

Մայր չէ՞ արդեօք յիշողը, երբ դիտակորոյս մարդը փրկութեան խարխիս է որոնում: Մօր բացը չէ՞ արդեօք ամենամեծ հոգսը օտարութեան մէջ հիւժուող պանդխտի: Մայրը յիշում է բանտի զընդաններում եւ իրականութեան ցաւից իր փրկութիւնը թմրութեան ու քնի մէջ որոնողի ականջին մեղմ օրօր է ասում.

Թիմրն անոյշ պարուրում է դանդաղօրէն
իմ հոգին...
... Եւ իմ հոգին դարձել է մի միօրինակ
մեղեդի...
... Մայրս է այդ... օրօրում է, օրօրում է
ու երգում
իբր լայ - լայը... ես չըգիտեմ՝ երագում եմ,
թէ մեռնում...

Մօր անունը հոլովւում է եւ մահամերձի բերանում, երբ երկրայինը դառնում է մշուշ եւ գիտակցութիւնից հրաժարւող մահա-

նացուն անըմբռնելի թոթովներ է արձակում՝ իրրեւ կեանքից հրա-
ժարելու վերջին հառաչ: Այստեղ խաղաղութիւն է իջնում մարդու
վրա, ըստ որում Աթաբէկեանի անհանգիստ հոգին դառնում է հեզ
եւ գթառատ – գթառատ մի մօր պէս: Եւ ոգոկոչւում է մայրականը
բանտի կամարների տակ որդու «Շողփին կարօտ, ձայնին կարօտ իր
վշտաւ մօր»:

Մայր ու հայրենական տուն ափսոսել էին՝ Ղարաբաղում: Մայր
ու հայրենաբաղձութիւն միաձուլւում են: Մոռացւում է կեանքի
տանջանքը, մեղմանում անձնական ոչնչութեան գիտակցութիւնը:
Աթաբէկեանի սիրտը սուրում է գէպի հայրենի լեռները, ուր ջրերը
յորդում էին եւ արծիւները բոյն հիւսում: Յորդում են եւ բանաս-
տեղծ – Աթաբէկեանի զգացմունքները. մանկութեան որրանի յու-
շերը քաղցր մեղեդի են շնչում իր ականջին եւ կանչում են նրան.

Հէյ, սարսաբատ

Իմ վաթան!

Թուխալի ծով...

Այ, ֆարֆարատ

Ասկերան!

Մարմանդ հով...

Մըռաասար

Զիլզիլան!

Արծւի բուն...

Խելառ քարքառ

Փրփրան!

Դղրդիւն...

Մտամուր

Արախետ!

Խրխնչոց...

Ոլոր – մուր

Ձորագետ!

Քչֆչոց...

Հէյ սարսաբատ

Ղարաբաղ!

Մայր ու տուն...

Այ, ֆարֆարատ

Մուրավ – դաղ!

Մանկութիւն...

Մանկացած Աթաբէկեան մի պահ մոռացման է մատնւում: Ման-
կութիւնն անհոգ էր ու երջանիկ, իսկ այսօրը, իսկ վերջը...

Մռայլ մտքի մի կամար է ձգւում անցեալի ու վերջի միջեւ.

Ամեն ինչ երազ է

Լաց մի՛ լինիր:

Ահա վերջը: Թռչում է գրաւիչ անուրջը՝ իր հետ տանելով ե՛ւ
մօր յիշատակ, ե՛ւ հայրենի ծննդավայր: Ու նորէն բանաստեղծը իւր
տեղը գիշում է մտածողին: Աթաբէկեան վերջիւում է, որ իր սրտին
վաղուց տուն է ուղարկել եւ մտքի ցաւը կրկին ցցւում է իր առաջ:
Նա անճարակութեան գիտակցութեան հետ չհաշտւող, բայց իրապէս
անճարակ ի՛ր իսկ մտքի շնորհիւ, ակամայ, թերեւս անձնական վի-

րաւորանքի նւաստացնող գիտակցութեամբ այլեւս «Յոգնութեան եր-
գեր»ով, կուչ է դալիս աղօթքի աղերսանքների մէջ, փրկութիւն
հայցում այս անգամ արդէն իրենից – «փրկիր ինձ ինձնից...»

Դա՛ւ, որ կաս անշուշտ!

Դու, որ չես կարող չըլինել հիմա!

Դքառատ աչքըդ դարձուր իմ ցաւին!

Վերջիշումներիս օճերը գազիր

Սողում եմ անա

Յոգնատանջ մտքիս խորունկ ծալքերից.

Հոգիս դարձել է սեւ նոկկանքների մի խաւար
մնին...

Դա՛ւ, որ չես կարող չըլինել հիմա,

Տո՛ւր մոռացութիւն ցաւագար մտքիս.

Փրկիր ինձ ինձնից:

Տե՛ս, էլ անգոր եմ ինքս իմ դիմաց

Եւ կընկնեմ շուտով ինձնից ինձ տուած հագար

վերքերից...

Ողորմած շունչով հանգցուր հոգուս մէջ

Անսանձ կրքերիս հրդեհն արիւնստ

Եւ ազատիր ինձ

Իմ վայրագ սիրուց եւ իմ կատաղի ատելութիւնից!

Դա՛ւ, որ չես կարող չըլինել հիմա,

Տուր խաղաղութիւն ակեծուփ սրտիս.

Փրկիր ինձ ինձնից:

Զփորձե՞լ արդեօք բանալ կեանքի ամենամեծ առեղծաածի –
մահւան դադարիքը. առ առաւելն, երբ գիտակցած կեանքը տան-
ջանք է, մինչդեռ մահը՝ անյայտութիւն, ապա ուրեմն եւ մի նոր
որոնման դուռ: Աթաբէկեանի միտքն իր համար անյայտ գծեր չէր
հանդուրժում: Ո՛վ գիտէ, թերեւս եւ այդ անյայտ յայտնագոր-
ծելու ճիգն էր պատճառը, որ նա դիմեց գէպի մահ, գուցէ եւ փըր-
կելու համար իրեն իրենից: Յաւիտեանական սկեպտիկը գնաց թերեւս
տիեզերքի ծալքերում որոնելու կամքի իրական այն աղատութիւնը,
որը չգտնելու հետեւանքով, կեանքն իր համար դարձել էր ամե-
նօրեայ մահերի փոքրիկ կտորների շարան:

Պարիզ.

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՑՈՒ ՏԱՂԵՐԸ

Դ.

ՏԵՐ ՍԻՄԵՅՈՆ ԵՐԵՑՈՒՆ Է

Պանդոսական ծովեզերեայ
Վառնայ անուն քաղաք մի կայ,
անդ քահանայ գովըն տեսայ,
Տէր Սիմէօն անուանի նայ:

Կերպիւ պարկեշտ նա ձեւանայ,
որպէս թէ չունի մահանայ,
իմաստնաձեւ քայց անիմայ,
գորպիսութիւնն ասեմ հիմայ:

Ով որ նըմա հիւր լինեմայ
թէ վարդապետ կամ քահանայ,
կարգ մեռեոց զնա իմանայ,
զի քան զմեռեալ է անգգայ:

Ընդ արշալոյսն երբ լուսանայ,
ելնէ ժամուն քողմու գնայ,
զնաշն եւ զընթրիսն մոռանայ,
մինչ յիրիկուն յայլ տեղ շուրջ
գայ:

Յեկեղեցին ոչ երեսայ,
եւ գեկեալ հիւրսն ոչ խղնայ,
թէ ի՞նչ կերան այսօր նոքա
կամ անօթի, եւ չուր չիկայ:

Երբ իրիկուն ժամէն ելայ,
ի սեղանում չի հեռանայ,
կարծես առեալ ակն ունի նա
թէ կու գտնեմ հազըր լոյսմա:

Հարցանողին մուղայ չի տար,
թէ ո՞ւր էր նա, կամ ուստի՞

գայ,
ի չորեք դին աշվին ժուռ գայ,
թէ մեծ գաւաթն ե՞րբ առ
գայ:

Ամմեղադիր թող մեզ լինայ,
Տէր Սիմէօն որ ի վառնայ,
կէսըն էր յըզորդ, կէսըն շալսայ
Աստուած իւրեանն ճիսափ տայ:

Զինչ որ գտնու սիրով կուլ տայ,
եւ մթընծեծ առնէ ըզ նա,
յիւր քսակէն փող մի չելլայ,
Այլոց հացի մուշքալս է նա:

Զականջն ի կախ ձրգէ շուռ գայ
թէ զի՞նչ պատիւ մարդոց լինայ,
գօրն ի բուն անօթի մընայ
որ լաւ ուտէ եւ կըշտանայ:

Երբ ըզփորից գառըն տեսնայ
հոգւով մարմնով ուրախանայ,
առանց ծամել զինքն կուլ տայ
երկու երեք, չորս հինգ օխայ:

Փարջ մ'ալ գինի կէս սուլումայ
Գառան մսին վրայ շուռ տայ,
Հապա երեսըն ծաղր գայ,
Հանգչի հոգին եւ դուրանայ:

Ով որ կամի պատուել ըզնա,
երկու երեք գառ ունենայ,
դապում փիլա եւ հերիսայ,
չորս հինգ խալխան պալըլս
չօրպայ:

Բեռ մի սապօրի կանանչ մէգայ,
թաւկուն մասուլ, կծու թառայ,
ուռու տերեւ խառն լինայ,
Որ զկերակուրն մարսել տայ:

Մի՛ մեղադրէ՛ք Մարտիրոսին
թէ կարնաօտ ասիր գդայ,
Զո՛րքն գրեցի, գո՛րքն մոռցայ
եւ զմնացեալքն տեսցուք յապայ:

ՍԻՎԻՍԹՐԻՑԻ ՅԱԿՈԲ ԻՐԻՑՈՒՆ ՊԱՐՍԱԽԱՆԱՆՔՆ Է

Ե.

Եղբարք եկե՛ք ձեզ բան ասեմ,
ականջ դրէ՛ք ամենեքին,
թէ զի՞նչ բաներ եղայ պէյան
Սիւիսթրեցի Տէր Յակոբին:

Հագար հարիւր քսան լ'երկու
ագգիս հայոց թուականին,
մեծի աւուր նրազալուցին,
Սուրբ Յարութեան յերեկոյին:

Իւրեանց մէջըն սահման մի կայր
յաւուր իրիկուն Նաւակատկին
կերակրեղէնք եւ ըմպելիք,
յեկեղեցին պատրաստէին:

Մեղրով շինած փախլավաներ,
զըրախուն լաւըն բերէին,
յեր պատարագն որ արձակէր,
մեծի փոքրի բաժանէին:

Այնպէս արին եւ այս տարիս,
գոր ինչ սահմանք որ ունէին,
վարդապետ մի հանդիպեալ,
խսկի խաբար չէր այն բանին:

Վերակացուքն որ անդ կային,
վարդապետին հանին բաժին,
ըզհօռելի լաւ դումդումէն,
փախլաւայի մեծկակ սինին:

Երբ մեծ երեցըն գայն լսեց,
Գնաց զինչ խելք որ կայր գլխին
ասէ բերէ՛ք որ ես պահեմ,
տանիմ սեղան վարդապետին:

Այն միամիտ վերակացուքն,
հաւատացին նորա սըտին,
թէ տէրտէրըն սուտ չի խօսիր,
աւագերեց տէր մըղտէսին:

Բերին զարուխն եւ զփախլավան,
մեծ երիցուն թէսլիմ արին,
եւ նա առեալ եղիր տօլապն,
մինչեւ հանցէ զգգեստ անձինն:

Քանզի նախ ինքն է ժամարար,
ձեռնը թաքալս սուրբ խորհրդը-
դին,
շուտով ձգեց զըզգեստն ի վար,
դող էր ելեր ոտվին ձեռվին:

Թէ ե՛րբ կարեմ տանել ի տուն,
մարդ չի տեսնէ մուքն ի մըթին
մէկ օր չի կայր որ գայն գող-
նայր:

Իրեշտակք ի վեր զարմանային:

Գայ ի սեղան քաղմի յընթրիս,
որպէս Յուդա նենգն ի սրտին,
ասէ իսկի մարդ չիմացաւ,
ուրախանայր ի յիւր մըտին:

Թէ զփախլավան հետ արախուն,
որ թագուցի տեղուց մըթին,
այս գիշերվան բանըն բուսաւ,
վաղէն հերիք է ինձ բաժին:

Յերբ առաւօտըն լուսացաւ,
աւարտ եղաւ պատարագին,
եկին բերողքն կերակրոց,
հարցին զդուայն ու մեծ սինին:

Այս բաներուս մարդ չէ խապար,
ոչ փոքրաւորք վարդապետին,
ասին թէ մեք ոչ եմ տեսեալ,
ոչ փախլաւան, ոչ արախին:

Նոքա լուեալ աղմըկեցին,
տընէ ի տուն հարցումնք արին,
եւս տունէն մեծ տէրտէրին,
այն մըղտեսին տէր Յակոբին:

Քաղաք ամեն գայս իմացաւ,
եւս առաւել ծեր պառվրտին,
այն մահադեղ լինի նորա,
ամենեքեան գայն ասացին:

Միարեան տունն անէծք,
մեծ երիցուն եւ իւր փեսին,
նա ի՞նչ արժան էր այնպիսուն,
թող չօտ խըմէր. խաչկի որդին:

Ձայնըն հնչեալ տարածեցաւ,
ամենեքեան գայն լսեցին,
քէ տեղացիք կամ մուսփիրք,
վաճառականք որք ի խանին:

Ով որ լըսեց ասաց նալաք.
գեխած նեխած այն մատուղին,
զխախկուքիւնն ի միտ բերեալ,
յոյժ զարմացեալ հեռանային:

Ով սիրելիք ի միտ ածէք,
գեղեալ բաներս որ ձեզ պատմեն
ագահըն չէ աստուածապաշտ,
այլ է ծառայ պիղծ որկորին:

Եթէ բանիս վրայ խնդրես,
կարդայ՝ զգիրսըն Պօղոսին,,
վա՛յ եւ եղուկ տայ այնպիսուն,
քէ քշնամի է սուրբ խաչին:

Եօթըն մահու գրեալ մեղացն,
գերեքն ունի իւրըն բաժին,
զի որկրամուկ է եւ ագահ,
որք են ծնող բոլորսնին:

Իսկ մեք զբանս աւարտեցուք,
այս բաւական է գիտցողին,
ո՛վ որ ագահ է եւ Մատուլ,
հագար նալաք իւր երեսին:

Ինչ քահանայ որ ագահ է
խորէ գրածին վարդապետին,
նա բորոտի գինչ Գեեգի,
զինքն անիծէ Աստուած Հոգին:

Աստուած օրհնէ զժողովուրդն,
եւ զտանտիկնայքն ի միասին,
զԱստուածասէր եւ զոգորմած
բարեբարոյ ծեր պառվընին:

Թէ շատ քէ քիչ զինչ որ եփին,
բաժին հանեն վարդապետին,
իւրով մեղքով շինած գաթայք
եւ չոր մսիկ պաշար նամբին:

Ինքն փրկի յամեն չարէ,
Աստուած պահէ զդուստրն եւ
զորդին,
եւ յետ աստիացս ելանելոյ,
յարբայութեան հանգչի հոգին:

2.

ԲԱՆՔ ԾԱՂԱՐԾՈՒՔ ԳՐԵԱԼ Ի ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԷ

ԱՌ ԲԱՐԵԿԱՄՍ ԻՒՐ

Ով սիրելիք պարուն խոնայք,
մեր հարըն ձեզ մնաց եղբարք,
էանց գարնան լաւ ժամանակ,
ահա՛ յամռան կէտըն հասանք:

Պաղչին ծառերըն ծաղկեցան,
Ծաղիկքն ելեալ պտուղ հասան,
վարդ ու շուշան քառամեցան,
վայելչութիւնք ծաղկանց անցան:

Կանանչ պարտէզ, խիար, պօստան
սեխ եւ դդում եւ բաքլիւնան,
տուեալ պտուղ եկին ի համ,
զթուռչին կերպք երեք անգամ:

Ծառոց մրգերն եկին ի հաս,
տանձ ու սալոյ, ծիրան ինճա,
ընկուզն ու նուշն եւ կիսահաս,
մեր սրտիկն է բորբոս ու փաս:

Գորտերուն ձայնըն կտրեցաւ,
երգ պըլպուլաց խափանեցաւ,
ծէք մոծակաց խայթըն սըվաւ,
ձայն գոռելից յոյժ զօրացաւ:

Վհարեցաք զինչ կայր քրտակ,
մանր խոշոր քէ մին ըստակ,
արտ մի բակիայ կանանչ կերպք,
թող զբագուկն ու կարմիր տակ:

Այժմ քաղեմք խելար խոտեր,
կուտայ յիւրմէն գէշ գէշ հոտեր,
Արգըրումցին սիրով ուտէր,
հիւանդացաւ կասէր, ա՛խ մէր:

Ձմեզ ձգեցիք տեղ մը ետպուն,
ոչխար չունինք լինանք չօպան,
գայլերն եղին մեզ պահապան,
դէմ փեմնիրին կանգնին օնան:

Հար մի տեսէք մեզ ելելու,
գնանք թուրինք մեմք գնալու,
այլ հար չունինք աստ կենալու,
փող չի մնաց հացի տալու:

Պարտօք հաց չի տար էմէքնին,
դրամ կուզէ մէշխանէնին,
խիար ծախող մեր պօստանին,
մեզնէ կառնու զին խիարին:

Ամռան շողերըն գորացաւ,
գօրն ի բուն նեղինք քագնապաւ,
հորերուն ջուրն ալ կէս եղաւ,
վախինք կտրի մնանք ծարաւ:

Աղաչեցէք առ Տէր Գրիստոս,
մի ոգորմի հանէ նոտոս,
վարդավառըն ձեզ բարեխօս,
մեզ խղնացէք մի՛ թողուք հոս:

Մեզ մէկ ամիս վատայ դըրիք,
գերկուսն անցաւ՝ չասիք հերիք,
վասն Աստուծոյ ով սիրելիք,
մեր գանգատին արէք մըտիկ:

Նախնի մըրգերն ամէն հատաւ,
կարգն ի խաղողն եւ թուրն եկաւ,
մեծ հաւուզի ջուրն ալ հատաւ,
չու ու խարար զինչ կայր փրտաւ:

Ձայն նեղութիւնս որ կրեցաք,
զամենըն առ ձեզ գըրեցաք,
յուլիս ամիսն այլ կիսեցաք,
հացէ ջրէ ալ կըտրեցաք:

Այս բաներուս մի՛ տրտնչէք,
տէրտու սէօյլեր, լաւ կու գիտէք
երբ այդչափ մեզ մոռացեր էք,
զաղ ու հացըն հէլալ արէք:

Է.

Ի ՎԵՐԱՅ ՅԱԿՈԲ ԵՐԻՑՈՒՆ ԷՏԻՐՆԵՑՈՒՆ

Նախնի հարանց մեր ընտրելոց,
պատուէր ունիմք հաստատական
վատաբախտին գրել պարսաւ,
եւ գեղեցկաց տալ գովասան:

Եո ոչ ասե՛ չարին բարի,
զխաւարըն լոյս որ չէ արժան,
այլ զբարւոյն լաւ վկայել,
վատքարն չար ասել գրեցաւ:

Որպէս եւ տյս բան շարադրի,
յաղագս ումմն Յակոբ անուան
որ այժմ երէց վերաձայնի,
յԱնտրիանու կոչեալ պօխեան:

Ոչ ի յագգէ ընտիր արանց,
այլ ի յետնոցն որ անըջան,
վասն այն որիկ ի յետիրնու,
գնաց Ըստամպոյ վտարական:

Եւ անդ երէց նա ձեռնադրի,
ոչ ըստ իւրոյն արժանութեան,
այլ ըստ բերման ժամանակին,
դիպի երբեմն որ չէ արժան:

Որպէս յաթոռըն Մովսիսեան,
դպրաց նստիլ Փրկչին է բան,
կամ չէ առակըն խոտելի,
բու յաւերակսըն արծուանան:

Անդ ժամանակ մի շըրջմըրջի,
մինչ ի Եանդունն Ըստամպոյայն
պատրիարքէն գիր մի առնու,
որ Մարտիրոսն էր Ղըրիմայն:

Այնու գրով գայ յետիրնէ,
առ պարօն տէրըն Տէր Յօհան,
նա ընդունի գնա սիրով,
պատրիարքին գըրուն փոխան:

Յետ այնորիկ նա գիրանայ,
ըստուարանայ գոր գրեալ կան,
ըզվարդապետն այլ ոչ յիշէ,
եւ ոչ զվէին Տէր Յօհան:

Ապա գրնայ յերուսաղէմ,
մահտեսութեան ցանկայ անն-
ուան,
ուր որ նըստի փառամոլի,
թէ այս պատուոյս խիստ եմ ար-
ժան:

Հպարտութեամբ է ուռուցեալ,
վայրենամիտ ւամբարտաւան,
ի յարծաթոյ հարեալ ի սէր,
մոլեալ ի յախտն անյագութեան

Մէջ երիցանց դիվան կառնէ,
շաբաթն երկու երեք անգամ,
ասէ եկայի տրվէի համար,
թէ ո՞րչափ էր շաբթոս դուր-
պան:

Եօթն ութ երի ինձ է հասեր,
ո՞ւր է չկայ մորթն ու փաշան,
ժամկոչներուն երդումըն տայ,
թէ ձեր կերածն եղնայ հարամ:

Մեռելիքադի գլուխ չունի,
գերէ հեռու է գերեզման,
թէ խիստ նեղեն կը հայհոյէ,
զպատնառ եղողըն նախնական:

Ժամբարութիւնըն կը սիրէ,
թէ գհառոսնիցն ամէն իւր տան,
եւս առաւել զեղբայր մատաղն,
զձաձուկ յիշբքըն պաշտաման:

Թէ աղփատաց մահ հանդիպի,
կամ թէ ձայնին Հաղորդու-
թեան,
ոտ վիզ կոտրի ոտքըն բեկի,
շուտով յենու ի գաւազան:

Շաբաթն ի բուն ժամ չի գնար,
թէ այս օրերս չեն ինձ արժան,
կիրակմբտին շքեղագարդ,
գնայ կանգնի Բեյայ նըման:

Որ ըզծըխերն հաւընցընէ,
թէ՛ Լոյս գուարք ասաց տէրան,
եւս առաւել առաւօտուն
որ ընթեռնու գլետարան:

Բերկրեալ սրտի գուարնանայ,
երբ որ լսէ հարսանեաց ձայն,
յառաջագահ բազմի յընթրիս,
որպէս պատմէ Աւետարան:

Ասէ զի՞նչ տայի Հալա օրհնէի,
յետոյ տեսնանք պակադրամ,
ըզտասանորդըն սագուին,
թեմին կառնում կամ սաղ դրամ

Եւ թէ ասեն կէս մի օժտէ,
ձեռվին սօթտէ կանգնի մէյտան
Ատուած փրկէ տէրն ազատէ,
նէնկ ու կոիւ մէտէք աման:

Պակաս չառնու երկու պըլիկ,
ըզգակ ծախող չարչու նըման,
կանչէ նընչէ գիշերն ի բուն,
մինչեւ իւր կամբըն լինինան:

Երբ տընօրհնէքըն մօտեմայ,
տօնի գատկի սուրբ Յարութեան
զերիցանին նա խոշտանկէ,
սաստէ բանիւ ըսպառնական:

Ո՛վ նորընծայ փոքր իրիցունք,
զգոյշ լեռուք ամենեքեան,
տընօրհնէքի հետ բան չունիք,
չասէք թէ մեր՝ կամ ազգական:

Քանգի ամենն ինձ է տուեալ,
թէ տեղացիք թէ պագիրկեան,
ես ո՛ւմ կամիմ կուտամ ըզնա,
որպէս ասաց պիղծ սատանան:

Խիստ անգգամ չար եւ ըռիշտ,
խսկի չունի բարւոյ նըշան,
յամենեցունց է ատելի,
մէկ մի չըկայ իւրեան հաւան:

Աղփառ է կոյրք եւ մուրացկան,
թէ պատահին սորա դըրան,
անիծելով դառնան ի յետ,
անդորմի դըրան նըման:

Յերբ որ աղփատ մի դէմն ելնէ,
դժուարանայ գտեսըն միայն,
զդէմն իբրեւ պնդէ գերկաթ,
առնէ տրտունջս դիւական:

Թէ գօրն ի բուն աղաղակէ,
նա չի տանի զձեռն ի փէսան,
գերկու փողըն լաւ կու սիրէ,
քան զգրախտն եղեմական:

Զո՞րն ասացից գո՞րըն քողից,
որ չունի մաս մը բարութիւն,
ցամաք ջրհոր եւ չոր աղբիւր,
կամ աղտաղտուկ ջուր դառ-
նահամ:

Զնախանձն անչափ ունի հոգին,
լի է ախտիւք սրտմըտական,
եւ ծոյլ բնաւ առ ի բարին,
զագահութիւն անբուական:

Զմասըն վերջին անյիշելի,
եւ նա ծնունդ իսկ է սոցայն,
սա եօթնեքին մասամբ վատար-
աստ եւ ի կեանս քշուառական:

Առ նա խօսէ ըսպառնական,
Տեսաւն մերոյ օրհնեալ հրա-
ման,
թէ ե՛րբ ի հուրն յախտեմական
որ է ի դիւաց պատրաստական,

Զի ոչ ետուր հաց փաղցելոց,
չեղեր հիւրոց ասպընջական,
զծարաւին ոչ արբուցեր,
ոչ հիւանդաց եղեր պաշտպան:

Բանդարգելոց ոչ մերձեցար,
որ անհրաժեշտ իմ էր հրաման,
որպէս որ դու իմաց չետուր,
եղես յիմոյս արքայութեան:

Այս է նորա մասն ու բաժին,
վերջին բաժակըն դառնութեան
արբեցէ զմուրըն դժոխաց,
որպէս Դաւիթ գրէ գայս բան:

Գրիչաձնունդ բանս աստանօր,
արտայայտեալ ի շար եղան,
Մարտիրոսէ Ղրիմեցոյ,
առ որ գրեցաւ խիստ էր ար-
ժան:

Ը.

Ի ՎԵՐԱՅ ՊՈՒՐԱԶՈՒ

(Ռ Ճ Ի Գ - (1674), յունվարի Ժէ)

1. Պուրդա՛գ դու հիմանց փանդիս, բու շինուածքդ ամեն կործանի,
աւեր ու անտիրունչ մնաս, դու նման Սողոմ փաղափ:
2. Զուրդ դառնահամ եւ գորշ համեմատ ծովու է լեզի,
չունիս բարութեան նշան, յամենայն իրաց ամայի:
3. Բնակիչ է՞ չար եւ դժեմայ, նմանին որդւոյն Քամի,
հիւրընկալութիւն չունին, զինչ Սողոմն՝ որ նոր ասացի:
4. Կէս մի սովամահ լինին, կէսն այլ գայ գրողն ու տանի,
եւ այլքն երերուն մնան, դողդոջեալ նման Կայէնին:
5. Յաւօք տագնապին յաւետ, տեղոտին վշտօք ջերմանի,
չիք ու չփառք դառնան, որ չունին սէր ընդ օտարի:
6. Այգիքն ի խոպան դառնան, փուշ բուցի փոխան խաղողի,
ողկոյգ դառնութեան ծնցեն, զինչ գրեաց Մովսէս ի գրի:

7. Քանզի անողորմ եմ խիստ, մոաֆաղ առնեն գայգի,
 ոչ քոչնոց բաժին քողուն, ոչ ողկոյզ մի տան օտարի:
 8. Ի մէջ Ադամայ որդոց, չէ տեսեալ սոցա նմանի,
 անգութ եւ օտարատեաց, դժնէադէմ եւ խիստ գարշելի:
 9. Զջուրն ի հարոյ ըմպեն, օտարին չտան կաքիլ մի,
 միքէ ակն արեան բոխէ, Եգիպտեայ գետոյն նմանի:
 10. Մարտիրոս հերիք արա՛, մի՛ չափեր չար փոխան չարի,
 օրհնեայ զանիծիչն քոյ, աշակերտեայ դու Յիսուսի:

*
**

Թ.

Ի ՎԵՐԱՅ ԱՀԵՕԼՈՒ ՏԻՐԱՅՈՒԻՆ

Բայց դու գայս ծանի՛ր Տիրացու Նիկոյ,
 'անուն քաղաքիդ որ կոչի Ահեօլ,
 հաց ու կեր չունի, միայն ջուրն է պօլ,
 վերջըն տի մնայ խարապայ եւ չէօլ:

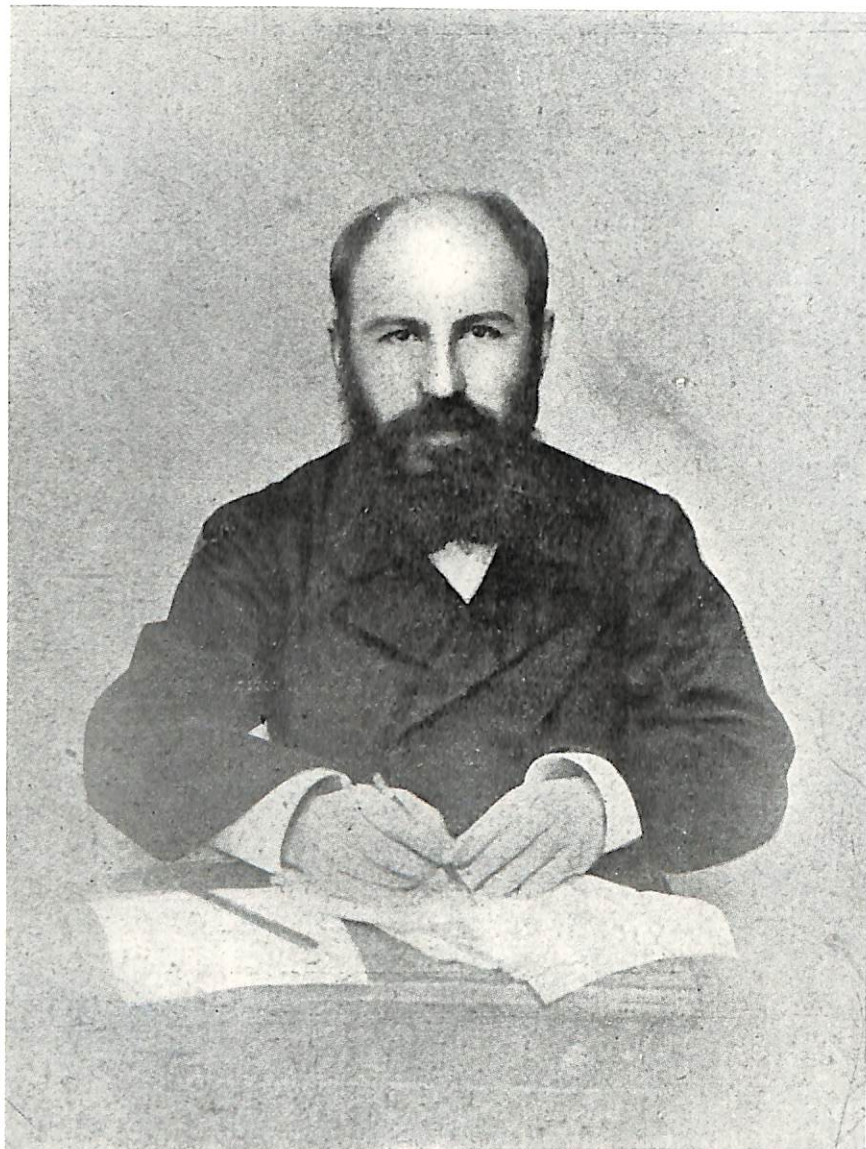
Քաղաք անուանիք զգեղդ աւերակ,
 յամենայն բարեաց է ինքն ցամաք,
 որոյ եմ բնակիչք չարք ու դժընդակք,
 ստեցողք միմեանց, իրերաց՝ ներհակ:

Իւրեանց զառօրեայ կեանքն երերմնի,
 ժամ աղօթք չունին շարաքն ոչ օր մի,
 կից կից ափ ալիւր՝ փոխարկեն աշի,
 կիսախառն գջուրն ծախեն քէ՛ գինի:

Ընտէ՞ր գօրն ի բուն ձրի խօսիք սուտ,
 յերբ չունիք այտի ձեզ շահ եւ օգուտ,
 բարձէ՛ք ի տեղոյդ գյոյս եւ ումուտ,
 արարէ՛ք այտի գփախուստ ձեր շուտ:

(Վերջ)

Յ. Ա. ՄԱՆՈՒՉԱՐԵԱՆՅ

Նկարը առնած է Սոց. - Յեղափոխական կուսակցութեան կենտր. Դիւանից

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՆՈՐԵԱՆ

ՇԼԻՍԵԼԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅ ԿԱԼԱՆԱԴՐԸ

Հռչակաւոր «Նարոդնայա Վոլեա» կուսակցութիւնը, որ հզօր կնիք է դրել նաեւ հայ յեղափոխական շարժման վրայ, իր շարքերում ունեցել է եւ մի քանի հայեր, որոնցից Պ. Մանուչարեանցը հանդիսանում է իր շրջանի յեղափոխական փայլուն դէմքերից մէկը:

Յովհաննէս Արտանեան Մանուչարեանցը*) ծնւել է Թիֆլիզում, հաւանաբար 1862-1863 թւերին. միջնակարգ կրթութիւնը աւարտել է Թիֆլիսի գիմնազիայում եւ 1882 թւին մտել է Պետերբուրգի համալսարանը: Սակայն նոյն թւին Մանուչարեանցը վռնտւել է համալսարանից՝ այդ օրերում Պետերբուրգում լեհ սոցիալիստ - յեղափոխականների ջանքերով ծայր տւած յեղափոխական շարժման մասնակցած լինելու կասկածով: **)

Քիչ յետոյ, Մանուչարեանցը փոխադրւում է Խարկովի համալսարանը, ուր անդամագրւում է «Նարոդնայա Վոլեա»-ին: Եղած տեղեկութիւնների համաձայն, Մանուչարեանցը պատկանում էր նարոդնիկների «Չորնի Պերեդել»-ի խմբակցութեան. այսպէս, օրինակ, Վ. Ի. Նեւսկին, խօսելով Ակսելրոդի կողմից «Չորնի Պերեդել»-ի սկզբնաւորութեան մասին բերւած յիշատակութիւնների առթիւ՝ ասում է. «Մենք ունենք ստոյգ տեղեկութիւններ «Չորնի Պերեդել» կազմակերպութեան գոյութեան եւ աշխատանքների մասին: Ա. Մակարենսկին յիշատակում է 1882 թւին եւ յետոյ Խարկովում աշխատող նարոդնիկների մասին, որոնք են՝ Ն. Վ. Իորդան, Եւփորսկայեա, Շադրին, Ա. Ա. Մակարենկօ, Ի. Լ. Մանուչարով» եւ այլն:***)

*) Ռուս յեղափոխական գրականութեան մէջ յայտնի է իբրեւ. Իվան Լվովիչ Մանուչարով:

**) 80-ական քաղաքների առաջին մասում լեհ ուսանողների մէջ ծնունդ առաւ սոց.-յեղ. «Պրոլետարիատ» կուսակցութիւնը, որ մեծ համակրամբ էր վայելում Ռուսաստանի արդիւնաբերական վայրերում եղած բանուորների կողմից: Քիչ չանցած այդ կուսակցութիւնը զիմուրակամ դաշն կոչեց «Նարոդնայա Վոլեայ»-ի հետ:

***) «Հոդ եւ Ազատութիւնից դէպի Աշխատանքի Ազատութեան խմբակը», Մոսկուա, 1930 թ., էջ 178:

Պէտք է սակայն նկատենք, որ Նեւսկին տարբերութիւն չի դրնում այդ շրջանի «Ձերնոպերեդելովցիների» եւ մնացած «նարոդովցիների» միջեւ*):

Մանուշարեանցի կուսակցական գործունէութիւնը երկար չի տևում. 1883 թւի յունւարին Սարկովում ձերբակալւում է «Նարոդնայա Վոլեայ»-ի գաղտնի տպարանը, որի մէջ աշխատում էր Մանուշարեանցը: Նրա հետ միասին ձերբակալւում է նաեւ ընկերը՝ Իորդանը: Այդ շրջանում ուսւ կառավարութեան մէջ տիրող «ազատական» տրամադրութիւնների շնորհիւ, Մանուշարեանցը ենթակալւում է համեմատաբար թեթեւ պատժի. նա դատաւարտւում է հինգ տարով աքսորի Արեւելեան Սիբիր: Այդ օրերի աքսորի պայմանները խիստ ծանր էին. աքսորում էին անմարդաբանի եւ հեռաւորագոյն վայրերը. ոչ միայն երկաթուղու, այլ եւ առհասարակ ճանապարհների բացակայութեան պատճառով, դրեթէ ոչ ոք չէր կարողանում վերադառնալ աքսորից, եթէ կարողանար գոյութիւն պահպանել, աքսորի ժամանակը լրացնել:

Երեւի բոլոր այս դժարութիւնները հաշւի առնելով՝ Մանուշարեանցը ընկերով հետ միասին 1884-ի սեպտեմբեր 12-ին փախչում է «Սալոդնայեա Գորա»-ի (Սարկովի արւարձանում) ուղղիչ բանտից՝ սղոցելով բանտի պատուհանի երկաթեայ ձողերը: Բայց ազատութեան մէջ երկար չի մնում եւ նոյն թւի վերջերին նորից ձերբակալւում է Ռոստովում՝ Բոգդան Մարկովիչի բնակարանում, զինւած գիմադրութիւնից յետոյ: Վ. Ի. Նեւսկին այս ձերբակալութիւնը կապում է լրտես Ծ. Շկրեարի սպանութեան հետ: Իսկ Ա. Տունը նոյն այս լրտես - պրովոկատոր Շկրեարի մատնութեան է վերագրում Սարկովի «սոցիալիստ - նարոդնիկներ» գաղտնի տպարանի եւ Մանուշարեանցի ձերբակալութիւնը:**)

Մանուշարեանցի այս շրջանի բանտարկութիւնից կայ մի էջ, որ շատ բնորոշ է հայ ըմբոստ յեղափոխականի բնութագրութեան համար: 1885-ի մարտին Ռոստովի բանտը այցելում է Եկատերինո-

*) «Ձորնի Պերեդել» կոչւեց այն երկու հոսանքներից մէկը, որոնց բաժնւեց «Ձեմէա Ի Վոլեա» կազմակերպութիւնը: Քաղաքական կուսի անհրաժեշտութեան բացասումը եւ ընկերավարական քաղաքական կարեւորութիւնը՝ յատկապէս գիւղացիական եւ մասամբ միայն բաժնւորական շրջաններում - այսպէս էին «Ձորնի Պերեդելի» ծրագրի հիմքերը: Հոսանքի առաջնորդներն էին Պլեխանովը, Ակսելորդը, Զասուլիչը, Գէյչը, որոնք յետոյ ընդունեցին մարքսիզմը եւ կազմեցին «Աշխատանքի ազատութիւն» խմբակը:

**) Ա. Տուն «Ռուսաստանի յեղափ. շարժման պատմութիւնը», 1904, էջ 342:

սլաւի նահանգապետ Բատիւշկովը: Մանուշարեանցի խուցում պատահում է հետեւեալ միջադէպը: Ինչպէս բոլոր, նոյնպէս Մանուշարեանցի խուցը նահանգապետը այցելում է գլխարկը գլխին, առանց տարրական քաղաքավարութեան ու բարեւի: Նահանգապետի այն հարցման, թէ «ինչո՞ւ կրակեցիր», Մանուշարեանցը պատասխանում է արհամարհական լռութեամբ: Բայց երբ նահանգապետը՝ իրեն անյարմար դրութեան մէջ զգալով՝ ուզում է հեռանալ եւ ուղղւում է դէպի դուռը, Մանուշարեանցը ասում է. -

- Ձերդ վսեմութիւն, իմ խուցում սուրբի պատկեր (իկոնա) չկայ:

- Ուշ է, սիրելիս, աղօթելու համար չա՛տ ուշ է, պատասխանում է Մանուշարեանցը:

- Ես աղօթելու համար չէ որ ասում եմ, այլ որպէսզի անկիրթ մարդիկ, դէթ ի տես սուրբի պատկերի, գլխարկ վերցնեն, - վրա է բերում Մանուշարեանցը:

Նահանգապետը խիստ բարկացած սկսում է դողդողալ: Իսկ հաճոյակատար բանտապետը՝ իր մեծաւորին անյարմար դրութիւնից ազատելու համար՝ ասում է.

- Ձերդ վսեմութիւն, սրան կարելի է շղթայել, սա իրեն անւանում էր «անյայա»:

Այնուհետեւ նահանգապետը մնացած բոլոր խուցերը այցելում է շատ քաղաքավարի ձեւով, ամէն տեղ վար է առնում գլխարկը, իսկ բանտարկեալների հետ խօսում է «գուք»-ով: Իսկ Մանուշարեանցին, ի հարկէ, շղթայում են եւ նետում պատժարան:*)

1885-ի վերջերին Մանուշարեանցին փոխադրում են Օդեսա, որտեղ նոյն թւի դեկտ. 19-ին զինւորական դատարանը՝ նրան դատաւարտում է կախաղանի՝ «յատկապէս իր յանդուգն ու անկախ վարքի եւ դատի ժամանակ ցուցմունքներ տալուց հրաժարւելու պատճառով»:**)

Դատաւճռից յետոյ մի ամբողջ տարի Մանուշարեանցը ապրում է կեանքի ու մահւան արանքում, ամէն օր սպասելով դատաւճռի գործադրութեան: Վերջապէս, 1886 յունւ. 8-ին նրան յայտնում են, որ մահւան վճիռը փոխւած է 101 տարւայ տաժանակիր աշխատանքներով:

Մանուշարեանցին տեղափոխում են հռչակաւոր Շիսեյրուրգի ամրոցը: Բայց այստեղ էլ նա «հանգիստ» չի մնում եւ ամրոցի նոր

*) «Նարոդնայեա Վոլեայի գրականութիւնը», 1905 թ. էջ 823:

**) «Զնամեա Տրուդա», թ. 19, 1900 թ., էջ 20:

չէնքից փոխադրում են Շլիսելբուրգի հին ամրոցը, որը, նոր բերդի կառուցումից յետոյ, դարձել էր բանտային պատժարան, քանի որ թէ՛ առողջապահական պայմանների, թէ՛ բանտային ուժեղ մի տեսակէտով անհամեմատ աւելի վատ էր: Այս հին շէնքի շուրջն են հիւսել առասպելների հաւասար բանտային սարսափների պատմութիւնները, որոնք ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ նրա մէջ արդեւափակած բանտարկեալների խամրման, խելագարութիւնների, հիւժման ու մահաւան պատմութիւններ: Այս շէնքի մէջ են մեռել ռուս նարոդ-նիկներէց Կլիմենկոն, Տիխոնովիչը, Բուցեւիչը, Դուբուշինը, Զլոտոպոլսկին, Գրաչեւսկին, Բոգդանովիչը, Կորիլեանսկին, Իվանովը, Իսայեւը եւ ուրիշներ: Այս շէնքի բակում են կախել ռուս հին յեղափոխականներից լաւագոյնները՝ Շտրոմբերգը, Ռոզաչեւը, Միշկինը. նորերից՝ Բալմաչեւը, Կալեայեւը, Կոնոպլեանսկիովը եւ այլն:

Մանուշարեանցը դարձաւ Շլիսելբուրգի բանտային վարչութեան «աչքի փուշերից» մէկը: Մի պաշտօնական տեղեկագրում, որով Շլիսելբուրգի բանտային վարչութիւնը տեղեկութիւններ է տալիս բանտարկեալների «վարքի եւ բանտային քահանայի կրօնական զբոյցները յաճախելու մասին», Մանուշարեանցը պատկանում է «բաւարարների» շարքին, մինչդեռ ուրիշները ունեն «յոյժ լաւ» կամ առնւադն «լաւ» նիշեր*):

Գալով Մանուշարեանցին Շլիսելբուրգի նոր շէնքից հինը փոխադրելու պարագային՝ այս մասին մենք ունենք յայտնի Վերա Ֆիլչենի բացատրութիւնը, որը իր բանտի ընկերուհի Վոլկենշտէյ-նի մասին գրած յիշողութիւններում, ի միջի այլոց ասում է. «Այլ առիթներով նոյն հին շէնքի մէջ էին գտնւում նաեւ Գրաչեւսկին եւ Մանուշարովը: Վերջինը պատժւած էր երգելու համար: Ճանապարհին մէկ շէնքից դէպի միւսը փոխադրելիս, Մանուշարեանցին սաստիկ ծեծել են՝ Կոմենդանտ Պոկրոշինսկու ներկայութեամբ, որը յետոյ այս դէպքը ուրացաւ»: **)

Այս կարգի տաժանելի պայմանների մէջ Մանուշարեանցը այնուամենայնիւ լրացնում է իր տասը տարւայ բանտարկութիւնը: Հեշտ է ասել «տասը տարի», բայց իրապէս նրանց մէջ են պարփակւած Մանուշարեանցի կեանքի սկիզբն ու վախճանը: Հետաքրքիր է,

*) Ե. Ե. Կոլոսով, «Թագաւորական բանտ Շլիսելբուրգը», Պետրոգրատ, 1924 թ. էջ 157:

**) Վ. Ֆիլչենի, «Շլիսելբուրգի կալանաւորուհի Լ. Ա. Վոլկենշտէյն», Մոսկու, 1905 թ., էջ 23:

որ հակառակ այդ տասը տարիների ընթացքում ապրած զարհուրելի կեանքին, նրան այլեւս չի հրապուրում դրսի աշխարհը: Շլիսելբուրգի վշտով ու ցաւով լի կեանքը նրան այնպէս է կապում բախտակից ընկերներին, որ երբ դալիս է ազատութեան ժամը դժուարանում է բաժանւել այդ ընկերներից: Կարծես խղճի խայթ էր զգում, որ ինքը պէտք է լոյս աշխարհ տեսնի, իսկ ընկերները շարունակելու են ապրել բանտ – գերեզմանի մէջ: Ահա թէ այս առթիւ ինչ ենք կարդում մի հին յեղափոխականի յիշողութիւնների մէջ:

1895-ի նոյեմբերին Լազովսկուն բանտից աքսորի հանելու առթիւ, Մանուշարեանցի ընկերների մէջ տեղի է ունենում հետեւեալ զրոյցը. –

– «Նշանակում է շուտով Մանուշարեանցին նոյնպէս կտանեն: Ե՞րբ է լրանում ժամանակդ, Մանուշարով, հարցրեց Բ.:

– Ես չեմ ցանկանում դուրս գալ, ես կը մնամ: Այդ մասին պէտք է ծանուցում անեմ բանտային վարչութեան – պատասխանում է Մանուշարովը:

– «Յիմարութիւններ մ'ի խօսիր:

– Ի՞նչ յիմարութիւն. կը տեսնէք, որ յիմարութիւն չէ այդ – բորբոքում է Մանուշարովը:

Նա անյողդողդ է: Նա ամբողջութեամբ կլանւած է իր այդ որոշումով: Եւ որքան ընկերները աշխատում են յետ պահել նրան այդ մտքից, այնքան աւելի է յամառում: Նա գրում, կազմում է իր ծանուցումը: Տալիս է մեղ կարդալու: Դուրս է գալիս, որ ծանուցումը կազմւած է միանգամայն անհանդուրժելի ձեւով:

– Լսի՛ր, սիրելիս, այս ծանուցումը չեն ընդունի եւ բանտապետը իրաւասութիւն չունի նրան ընթացք տալու. չէ՞ որ դու նրա մէջ ուղղակի վիրաւորում ես իշխանութիւնը: Քանի որ չես ուզում ընկերներիդ լսել եւ մնում ես քո որոշման վրա, դոնէ արա՛ այնպէս, ինչպէս որ պէտք է:

– Ոչ ոք ինձ չի հասկանում, կամ չի ուզում հասկանալ բորբոքում է Մանուշարովը:

– Իսկ դու ինչո՞ւ ես տալիս մեղ կարդալու, երբ որոշել ես ընկերներիդ խորհուրդը չլսել:

Այս ոգով էին արտայայտւում բոլորը: Բայց Մանուշարովը բառ անգամ չփոխեց իր ծանուցման մէջ: Եւ այնպէս էլ յանձնեց: Ծանուցումը, ի հարկէ, ընթացք չտացաւ: Ծիշտ ժամանակին ժանդարմները եկան եւ Մանուշարովին տարան: Իր խուցից նա կարողացաւ միայն աղաղակել ընկերներին՝ «Տանում են Սախալին: Նը-

րան դուրս տարան մի տեսակ անսպասելի ձևով: Եւ այդ հանդամանքը մեզ խիստ տանջում էր: Բոլորս էլ ցանկանում էինք հրաժեշտ տալ ընկերոջ, որի հետ ապրել էինք տասը տարի եւ որին զուցէ այլեւս չէինք տեսնելու երբեք: Կարծես նրան զողացան մեզանից. այդպիսի տպավորութեան տակ մնացինք ամենքս...: Երբեմն մենք խիստ մտահոգւում էինք Մանուչարովի մասին. նրան կարող էին նետել մի որեւէ այլ ներքնայարկ՝ իր տւած անհանդուրժելի ծանուցման պատճառով: Բայց իմանալ, թէ ի՞նչ եղաւ նա, մեզ, ի հարկէ, չյաջողեց:*)

Մանուչարեանցի մտայղացումը իր ծանուցման «անհունդուրժելի» բովանդակութեամբ նոր յանցանք բարդել իր վրա եւ մնալ Շլիսելբուրգի մէջ, իր ընկերների դառնութիւնը մինչեւ վերջ՝ բաժանելու համար, ինչպէս տեսնում ենք, չի իրադրուում: Եւ 1896 թւին նրան աքսորում են Սախալին:

Աքսորաւայրում անցուցած օրերի մասին, դժբախտաբար, տեղեկութիւններ չկան: Յայտնի է միայն, որ Մանուչարեանցին 1900 թւին արտօնում են հաստատուել Բլադովեչենսկում (Ձէի եւ Ամուր գետերի վրա, Մանջուրիայի սահմանում), ուր նա ապրում է մինչեւ մահ:

Իր կեանքին վերջին ութ - ինը տարին Մանուչարեանցը պաշտօնավարել է «Ամուրսկի Կրայ» օրաթերթի խմբագրութեան մէջ՝ քարտուղարի պաշտօնով:

Բոլոր եղած տեղեկութիւններից երեւում է, որ հանգուցեալը ոչ միայն քաջ եւ հաստատակամ յեղափոխական էր, այլ եւ հմայիչ մարդ եւ ընկեր:

«Ամէն տեղ - բանտերում, աքսորում, Բլադովեչենսկում - նա վայելում էր անկաշառ սէրն ու համակրանքը բոլոր նրանց ուղքեր առիթ են ունեցել հանդիպելու նրան», գրում է Շլիսելբուրգի նրա ընկերներից Նովորուսկին: «Իրեն ճանաչողների սրտերում Մանուչարեանցը թողել է բացառիկ հոգեկան մաքրութեան եւ անկեղծութեան տէր մարդու անջնջելի յիշատակ»...:

Մանուչարեանցը մեռել է Բլադովեչենսկում 1909 թւի մայիս 29-ին:

*) «Կեանքը Շլեսլիբուրգի ամբոցում», էջ 50:

ՍԱՄՍՈՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԴԵՍՊԱՆԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԲՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ԴԱԻՆԵՐ ԵՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍՆԵՐ

1920 թւի սկիզբը Պարսկաստանում ընդհանուր համոզում էր տիրում, որ թիւրք - աղրբէջանեան դաւերը Նախիջեւանի շրջանում կը ճնշւին եւ շուտով կը վերականգնւի երկաթուղային հաղորդակցութիւնը, հետեւաբար եւ փոստ - հեռագրական ու առեւտրական յարաբերութիւնները Հայաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ: Արդու-թեանը զբաղւած էր առեւտրական համաձայնութեան նախապատրաստութեամբ: Այդ նպատակով նա 1920 թ. մարտ 24-ին, դեսպանատանը առեւտրական գործին լաւատեղեակ անձնաւորութիւններից մի խորհրդակցութիւն հրաւիրեց, որին մասնակցեցին մի շարք յայտնի վաճառականներ, ինչպէս Զիրբայէլ Բուդաղեանը, Ալեքսան Խան Թունեանը: Այդտեղ մշակեցին այն հիմունքները, որոնցով խորտի սկսւէին հայ - պարսկական առեւտրական յարաբերութիւնները:

Մինչ հայկական դեսպանը այսպէս խաղաղ աշխատանքի էր նը-ւիրում, անդին տեղի էին ունենում դէպքեր, որոնք հիմնովին պի-տի յեղաշրջէին դրութիւնը: Ապրիլ 28-ին բոլշեւիկները գրաւեցին Բաղուն, եւ Աղրբէջանը յայտարարեց խորհրդային: Քիչ յետոյ, բոլշեւիկեան նաւերը երեւացին Էնգելիի առջեւ եւ սկսեցին ուժա-կոծել Ղազեան թաղամասը: Ժողովուրդը սարսափահար դիմեց փա-խուստի դէպի Ռնշտ: Անգլիական հրամանատարութիւնն ու պարսիկ կառավարութիւնը, յանկարծակիի եկած, ղեմադրութիւն ցոյց չտը-ւին: Կենտրոնից ստացւած հրահանգի համաձայն Ռէշտի նահանգա-պետը, Էնգելիի անգլիական հրամանատարի ներկայացուցիչի հետ միասին, սպիտակ դրօշակ պարզած, նաւակով դնում են բոլշեւիկ-եան ուժերի հրամանատար Ուկաւչինի մօտ, որ յայտնում է, թէ իրենք ոչինչ չունեն անգլիացիների ու պարսիկների դէմ եւ միայն պահանջում են Դէնիկինեան նաւերը, ռազմամթերքը, զինւորական

ուժերն ու փախստականներին: Յայտնում է նոյնպէս, որ մի հեծե-
լազօրի ջոկատ ափ է իջել պարսից Աստարայում եւ մի հետեւակ
զօրամաս էլ շարժւում է դէպի Արտաբիլ: այս վերջին զօրամասը,
սակայն, յետ պիտի կանչւի:

Բանակցութեան հետեւանքով անգլիական զօրքերը քաջւում են
Ռէշտ, իսկ բոլշեւիկները համաձայնում են կնքել զինադադար,
բայց, հակառակ դրան, ափ են իջնում Էնզելիից հինգ կիլոմետր դէ-
պի արեւելք: Անգլիական հրամանատար Շամպան շտապում է ուժեր
ուղարկել նրանց դէմ: Ղազեանի եւ Ռէշտի ճանապարհին մի թեթեւ
ընդհարում է տեղի ունենում, եւ անգլիացիները նորից քաջւում են
Ռէշտ: Բոլշեւիկները դրաւում են Էնզելին, ձեռք են դնում Դէնիկին-
եան նաւերի, ռազմամթերքի ու փախստականների վրա եւ թուո-
ցիկներ ցրելով՝ սկսում են բոլշեւիկեան դադափարներ տարածել ժո-
ղովրդի մէջ: Անգլիացիք ամրանալով Ռէշտում՝ բաւականանում են
միայն օդային հետախուզութիւններ կատարելով եւ գործօն քայլե-
րի չեն դիմում:

Բոլշեւիկների այս յարձակողական դիրքը ահադին յուզում եւ
իրարանցում առաջ բերեց ժողովրդի մէջ, նոյն իսկ մայրաքաղա-
քում, այնպէս որ վարչապետ Վըսուդ - Դովլէն ստիպւած եղաւ մի
պաշտօնական հաղորդագրութեամբ հանդարտացնել հանրային խռո-
ված մտքերը եւ յայտնել, թէ կառավարութիւնը բանակցութեան
մէջ է, որ, յոյս ունի, կը պսակւի յաջողութեամբ: Եւ, յիրաւի,
չուտով բոլշեւիկների եւ պարսիկների միջեւ կնքեց համաձայնու-
թիւն, եւ բոլշեւիկները հեռացան՝ տանելով իրենց հետ դրաւած
աւարը:*)

Այս դէպքերը, բնականաբար, չէին կարող չյուզել հայկական
չրջանները: Յ. Արղութեանը օրը օրին տեղեկութիւններ էր ստա-
նում դէպքերի վայրից, Հ. Յ. Դ. մարմինների միջոցով եւ աշխա-
տում էր հասցնել երեւան: Հայկական շրջաններում մեծ իրարան-
ցում եւ վիշտ պատճառեց, մանաւանդ, մայիսեան ապստամբու-
թեան լուրը Հայաստանում, բայց չուտով երեւանից ստացեց պաշ-

*) Աւելորդ չեմք համարում յիշել, որ դեռ Բագուի գրաւումից առաջ Թեհ-
րան եկաւ բոլշեւիկեան մի առաջնորդ Յովսէփ Ղարախանեանի գլխաւորու-
թեամբ: Քիչ յետոյ, Ղարախանեանը ձերբակալեց եւ աքսորեց Բաղդադ: Ապա
Մոսկուայի կողմից եկաւ Ղազիմի ցարական հիւպատոս Բրաւինը, բայց ցարական
դեսպանը մերժեց նրան ճանաչել եւ տեղ տալ դեսպանատանը: Պարսիկ կառավա-
րութիւնը չմիջամտեց եւ Բրաւինը կարճ ժամանակ մնալով Թեհրանում՝ հեռացաւ:

տօնական հաւաստիացում, որ բոլշեւիկեան ապստամբութիւնը ճըն-
շլւած է եւ հանրապետական կառավարութեան դիրքը ամուր է:
Այս լուրը ընդունեց արտակարգ ցնծութեամբ: Այդ առթիւ, Մայիս
28-ին, Հայաստանի անկախութեան տարեգարձի օրը, տեղի ունե-
ցան եկեղեցական մաղթանք, համաժողովրդական հանդէսներ եւ
պաշտօնական ընդունելութիւն դեսպանատանը: Վարչապետ Վըսուդ
- Դովլէն անձամբ եկաւ հայոց դեսպանատուն շնորհաւորելու Հա-
յաստանի ազատութիւնը: Այցելեցին նաեւ արտաքին գործոց նախա-
րարը իր օգնականի հետ, ներքին գործոց եւ այլ նախարարներ,
բարձրաստիճան պաշտօնեաներ եւ օտար դիւանագիտական ներկա-
յացուցիչները իրենց գործակիցներով: Սա մի բացառիկ ուշադրու-
թեան ցոյց էր դէպի իր անկախութեան համար պայքարող Հայաս-
տանը, որոշ չափով նաեւ յարգանքի արտայայտութիւն Իշխանի ան-
ձի վերաբերմամբ: Իր վայելուչ արտաքինով, քաղցր բնաւորու-
թեամբ եւ իմաստուն վարելակերպով Իշխանը վաստակել էր ամեն-
քի համակրանքը: Եթէ Հայաստանը մնար անկախ, նա պիտի դառ-
նար Թեհրանի դեսպանական կազմի աւագը (doyen):

Նոյն օրը ժողովրդական մեծ խրախճանքներ, կեր ու խում եւ
ուրախութիւն տեղի ունեցան եւ Հայկական Ակումբում, որ չքեղօ-
րէն զարդարւած էր ծաղիկներով, գորգերով եւ ազգային դրօշակ-
ներով: Եռագոյն դրօշակներով պննւած էին եւ բոլոր հանդիսական-
ները, մեծ ու փոքր, որոնք մինչեւ լոյս ուրախացան: Քաղաքացի
ու զինուորային խառնած էին իրար: Զինուորական նազախումբը, թա-
ռն ու քեամանչան, դաւուլ - զուռնան մրցում էին միմեանց հետ:
Երգերն ու ճառերը վերջ չունէին: Իշխանն ու իր չքախումբը անըս-
պառ աղբիւր էին ոգեւորութեան եւ բուռն ցոյցերի: Անկարելի է
առանց յուզումի վերլիչել այդ օրւայ ժողովրդական ցնծութիւնը:

Նման հանդէսներ եւ ուրախութիւններ տեղի ունեցան եւ հայա-
բնակ բոլոր վայրերում:

Պարսիկ կառավարութեան Հայաստանի եւ նրա ներկայացուցիչի
հանդէպ տածած բարեկամական զգացմունքի մէկ արտայայտութիւն
էլ եղաւ Իշխանի համակրական ընդունելութիւնը Իրանի արքունա-
կան պալատում, ուր Շահի Եւրոպայից վերադառնալուն եւ թագա-
զրութեան տարեգարձի առթիւ հանդէս էր նշանակւած: Ներկայ
էին նախարարները, բարձրաստիճան պաշտօնեաներն ու դիւանագի-
տական ներկայացուցիչները: Պալատի դրան առաջ Հայաստանի
դեսպանը ընդունեց բացառիկ պատիւներով. զինուորական նազա-
խումբը նազեց «Մեր Հայրենիք»-ը: Դիւանագիտական խնջոյքի
միջոցին, երբ բաժակ էր բարձրացւում Հայաստանի Հանրապետու-

Թեան ի պատիւ, նազախումբը նորից նազեց հայկական ազգային երգը: Շահինշահի պալատի կամարների տակ, պարսիկ արքունական նազախումբի կողմից հայոց ազգային երգի նազ, առաջին անգամը տասնեակ դարերից ի վեր — կարելի էր չյուզել ու չփառաւորել:

XI

ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՍԿՈՒ ՖՈՆԴ

1920 թ. ամառայ ամիսները Իշխանը անցկացրեց ամառանոցում: Մայրաքաղաք իջնելուց յետոյ նրա առաջին հոգսը Էդաւ կազմակերպել «փոխառութեան» եւ «Ոսկու Ֆոնդ»-ի գործը: Մի շարք խորհրդակցութիւնների մէջ ստեղծեց կենտրոնական մարմին, որ պիտի ղեկավարէր ընդհանուր պարսկահայութեան փոխառութեան գործը: Կազմեց նաեւ տիկիներէից եւ օրիորդներէից «Ոսկու Ֆոնդի» յանձնախումբ, Տիկ. Սաթ. Արղութեանի նախադահութեամբ, որ փոխառութիւնից անկախ ոսկի պիտի հաւաքէր Հայաստանի ոսկու պետական ֆոնդին նպաստելու համար: Նշանակեց նաեւ պրօպագանդի յանձնախումբ, (դր. Յ. Ստեփանեան, Հ. Սազինեան, Ռ. Մովսէսեան, Գ. Իփէկեան, Յ. Թովմասեան, Ս. Յովհաննիսեան, Հ. Գարազաշ), որ դասախոսութիւններով, թուցիկներով եւ ուրիշ համապատասխան միջոցներով պիտի ժողովրդականացնէր փոխառութեան եւ «Ոսկու Ֆոնդ»-ի գաղափարը: «Անկախութեան փոխառութեան Կենտրոնական Մարմին» Դիւանը կազմեց հետեւեալ անձերից. նախագահ՝ Ալ. Խան Թունեան, փոխ-նախագահներ՝ Ռուբ. Թումանեան, Աւ. Տէր-Գրիգորեան, Գանձապահ՝ Գառն Էնչերեան, քարտուղարներ՝ Արս. Մարգարեան, Արամ Մովսէլ:

«Ոսկու Ֆոնդ»-ի հանդանակութիւնը Թեհրանում սկսեց նոյ. 21-ին, հրապարակային մի հանդէսով: Խուռն բազմութիւն էր լեցւած Հայ Ակումբի սրահը: Հանդէսի գրական — երաժշտական բաժնից յետոյ, բացեց հանդանակութիւնը, որ վարում էր կանանց յանձնախումբը: Յանձնախումբի անդամուհիները շրջապատել էին մեծ սեղանը, որի վրա դրւած էին մի արկղ եւ մի քանի ժապաւինեալ եւ կնքւած մատենաներ: Նւիրատունները երկիւղածութեամբ մօտենում էին սեղանին ու նշանակում էին իրենց անունն ու նւիրաբերած ոսկէ իրը եղած բոլոր ծանօթութիւններով:

Պէտք էր տեսնել, թէ ինչ ոգեւորութիւն էր համակել բոլոր ներկաներին, ինչպիսի բարձր գիտակցութիւն եւ զոհողութեան աննըման ոգի երեւան բերեց հայ կինը: Հինգերորդ դարն էր, կարծես,

վերակենդանացած: Հայ կինը պոկում էր իր վրայից թանգաբին իրերը եւ դնում հայրենիքի սուրբ սեղանի վրա: Երկու ժամայ մէջ սեղանի վրա կազմեց ամէն սեսակ ոսկեղէն զարդերի մի շքեղ բլուր: Այդ ամենը ամփոփեց արկղի մէջ եւ կնքեց: Հանդանակութիւնը շարունակեց դուրսն էլ երեք օր: Հանդանակութեան մասնակցեցին 400 հոգի:

Մի քանի օր յետոյ, նոյեմբեր 28-ին, աւելի մեծ հանդիսաւորութեամբ բացեց Անկախութեան փոխառութիւնը, որ հասարակութեան կողմից ընդունեց աննկարագրելի խանդավառութեամբ:

Հանդէսից առաջ եկեղեցում տեղի ունեցաւ Հանրապետական մաղթանք, որից յետոյ ճառեր խօսեցին Սէրհատեան քահանան, Հ. Մ. Արզար կաթողիկ երէցը եւ դր. Յ. Ստեփանեանը, որոնք երեքն էլ ծանրացան Հայաստանի տնտեսական վերածնութեան վրա եւ սրտառուչ հրաւեր կարգացին մասնակցելու հանդանակութեան: Բուն հանդէսը տեղի ունեցաւ Հայ Ակումբում, որի զարգարած պատերի վրա կախւած էին մակադրութիւններ՝ «Մասնակցեցէ՛ք ներքին փոխառութեան», «Ոսկու Ֆոնդին», «Պահպանե՛ք մեր անկախութիւնը», «Ամօթ դասալիքներին»: Իշխանի ոգեւորւած ճառից յետոյ բացեց փոխառութիւնը որ անցաւ փայլուն յաջողութեամբ:

Թէ փոխառութեան ու «Ոսկու Ֆոնդ»-ի գործը կազմակերպելու եւ թէ, առհասարակ, զաղութին այցելութիւն տալու նպատակով, 1920 թ. դեկտ. 4-ին, Իշխանը պ. Աւ. Տէր-Գրիգորեանի հետ դուրս եկաւ շրջելու հայարնակ քաղաքները եւ նոյն օրը երեկոյեան հասաւ Ղազին, ուր յաջորդ օրը նշանակւած էր փոխառութեան եւ «Ոսկու Ֆոնդ»-ի հանդանակութեան բացման հանդէսը: Հայաստանում կատարւած փոփոխութիւնների մասին արդէն լուր ունէր եւ խիստ տխուր էր, բայց հաւատում էր, թէ այդ ժամանակաւոր վիճակ է եւ շուտով անկախութիւնը կը վերականգնուի:

Փոխառութեան եւ «Ոսկու Ֆոնդ»-ի գործը Ղազինում էլ անցաւ մեծ յաջողութեամբ: Տեղի ունեցան սրտաշարժ տեսարաններ: Անմոռանալի է, մանաւանդ, Սալմաստի զաղթական պառաւ Դիլբարի պատկերը: Մօտենալով Իշխանին՝ նա ասաց. «Պարուն Երւանդ դատ չի մնացիր, թաղնա՛ք. կօ մնացիր է քս նշանիս մատնիքը. պախիբ էմ էր մինուճար տղիս խարսի խրմար. էն էլ Աստուած շատ տըսաւ. փա՛ռք ուրը, զաղթի ճամբախին սպանաւ. զինուոր էր. մկա էս հանդէսը իմ լաճի խարնիսն է, ես էլ կօ էս մատնիքը տաս էմ: Աստուած դու՛մանի ումրը քակի, տունը աւրի, հայի սուրը կտրուկ անի»: Ու դողդոջուն ձեռքով մատից հանելով մատանին՝ դրեց սեղանի վրա: Բոլորի աչքերը լեցւած էին արցունքներով...:

Ղազարինից Իշխանը անցաւ Համադան: Նոյն ոգեւորութիւնը եւ այստեղ: Իշխանին մեծ աջակցութիւն ցոյց տւեց յայտնի վաճառական Հայկազ Գուլումճեանը, որ իր ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամի անունով ստորագրեց 10,000 թուման փոխառութեան եւ 1000 թուման էլ դրեց Իշխանի անձնական տրամադրութեան տակ:

Համադանից Իշխանը ստիպւած եղաւ վերադառնալ Թեհրան:*) Հայաստանի մասին աւելի եւ աւելի մտահոգիչ լուրեր էին հասնում: Հաղորդում էին մեծ մասամբ Ատրպատականի առաջնորդ Ներսէս սրբազանը եւ Մուշեղ Տէր Զաքարեանը: Այս վերջինը պարսից արտաքին գործոց նախարարութեան 20 հոկտեմբեր պաշտօնագրով ճանաչւած էր Հայաստանի Հանրապետութեան Թաւրիզի հիւպատոսական գործակալ: Սեւրի գաշնադրի ստորագրութեան լուրը առնելուց յետոյ, Իշխանը յաջորդաբար առաջարկեց ինձ, ապա Կենտրոնական գաղութի տեսուչ Կար. Պիօնեանին՝ ստանձնել Թաւրիզի հիւպատոսի պաշտօնը: Մեր մերժումի վրա, պ. Զիրբ. Բուդաղեանի հետ համախորհուրդ նոյն առաջարկութիւնը արաւ պ. Մ. Տէր Զաքարեանին, որ Թաւրիզում ծանօթ անձնաւորութիւն էր, զիտէր եւրոպական լեզուներ եւ յարաբերութեան մէջ էր հիւպատոսական շրջանների հետ: Պ. Զ. Բուդաղեանի պնդումով նա ընդունեց իրեն յանձնւած պաշտօնը, բայց տեղեկութիւններ հաղորդելուց դատ ուրիշ որեւէ գործ չկատարեց:

Թեհրանում Իշխանը կացութիւնը գտաւ բոլորովին փոխւած: Մի կողմից նրան սպասում էր խորհրդային կոմիտար Ասք. Մուսեանի հեռագիրը իրեն եւ պարսիկ արտ. գործոց նախարարութեան, որով յայտնւում էր Իշխանի պաշտօնանկութիւնը եւ կարգադրում էր դեսպանատան թղթերն ու գոյքերը յանձնել ռուսական ներկայացուցչութեան. այս հրահանգը Իշխանը թողեց անհետեւանք: Միւս կողմից, Թաւրիզի գործակալի միջոցով, եկել էր հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը. «Թեհրան, Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Իշխան Արդութեանին. Պետական ծախսերը կրճատելու նպատակով նախարարների խորհուրդը որոշեց վերացնել մի շարք արտասահմանեան միախաներ, որոնց շարքում նոյնպէս Թեհրանին. խնդրում եմ միախան հաշւարարի ենթարկել եւ ամբողջ կազմով վերադառնալ Երեւան, յանձնելով գործերը համապատասխան անձնաւորութեան տեղացիներից իբրեւ պատուաւոր ներկայացուցիչ, պայ-

*) Կառավարութեան հրահանգով Պարսկաստանում գործը լրացնելուց յետոյ, Իշխանը պիտի անցնէր եւ իրաք ու Հնդկաստան փոխառութեան եւ «Ոսկու Ֆոնդ»-ի հանգանակութեան համար:

մանով որ պետական դանձարանից օժանդակութիւն չստանայ: № 6747, նոյեմբեր 27. Արտաքին գործոց նախարար Ս. Վրացեան»:*)

Այս կարգադրութիւնը արւած էր Հայաստանի խորհրդայնացումից առաջ. խորհրդայնացումը հիմնովին փոխում էր կացութիւնը: Իշխանը որոշեց մնալ իր պաշտօնում եւ շարունակել դիւանագիտական գործունէութիւնը, ինչպէս արին եւ միւս ներկայացուցիչներն ու Փարիզի պատերազմութիւնը:

Նա անհետեւանք թողեց եւ դեկտեմբերի վերջերը Երեւանից ըստացւած Հայաստանի Յեղկոմի նախագահ Ս. Կասեանի հետեւեալ հեռագրական հրահանգը. «Յեղափոխական Կոմիտէի որոշման համաձայն դաշնակցական կառավարութեան կողմից նշանակւած բոլոր ներկայացուցիչները կորցնում են իրենց լիազօրութիւնը եւ գործերը պէտք յանձնեն նոր ներկայացուցիչներին»: Այս հեռագրից յետոյ Հ. Հ. դեսպանութիւնը իր դիրքը ձեւակերպեց հետեւեալ որոշումով. «ձեռնպահ մնալ ստեղծւած դրութեան հանդէպ եւ սպասել դէպքերի զարգացման, ընդունելով, որ սովետական բեթիմի մուտքը Հայաստանում արդիւնք է ստեղծւած տնտեսական եւ քաղաքական նոր պայմանների: Մինչեւ այդ, սկսւած փոխառութեան եւ ոսկու Փոնդի գործը շարունակել նախկին եռանդով եւ աշխատել վերջացնել մինչեւ փետրւարի վերջը. մինչև այդ՝ դրութիւնը կը պարզուի եւ կորուչի մեր դիրքը»:

Այս որոշումը, 1921 թ. յունւ. 4-ին, Իշխանը ծածկագիր հեռագրով հաղորդեց Թաւրիզի գործակալ Մուշ. Տէր Զաքարեանին՝ պատուիրելով նախկին ձեւով շարունակել աշխատանքները:

Այս որոշման հետեւանքով, Իշխանը վերսկսեց իր ընդհատւած ճանապարհորդութիւնը եւ մեկնեց դէպի Նոր-Ջուղա, ուր հասաւ շաբաթ օր, յունւ. 14-ին:

Նոր-Ջուղան տօնական կերպարանք էր առել: Վաղ առաւօտից

*) Այս որոշումը կառավարութիւնը տւել էր ոչ միայն մի շարք ներկայացուցչութիւնների, այլեւ Փարիզի պատերազմութեան համար: Պատճառը նախ դրամական էր. քէ պատերազմութիւնները եւ քէ ներկայացուցչութիւնները իրենց շուայ ծախսերով շատ ծանր էին նստում Հայաստանի վտիտ գանձարանի վրա: Բայց կար եւ քաղաքական պատճառ՝ յուր զմգոհութիւններ Փարիզի պատերազմութեան եւ որոշ ներկայացուցիչների գործունէութեան դէմ: Ենթադրում էր կառավարութեան հակակշիռը աւելի ուժեղացնել եւ անմիջական դարձնել: Պատերազմութեան վերաբերմամբ կար եւ այն պարագան, որ Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեամբ, նա իր պաշտօնը լրացրել էր եւ պէտք է փոխարինէր դեսպանով. նախորդ կառավարութիւնը նրան արդէն կանչել էր Երեւան: ԽՄԲ.

սկսած ժողովուրդը եռ ու զեռի մէջ էր։ Ազգային մարմիններ, ա-
կանաւոր անձինք կառքերով եւ ինքնաշարժերով շտապում էին դէ-
պի վերին կայարանը։ Ամբողջ ճանապարհը թռնած էր հոծ բազմու-
թեամբ։ Նահանգապետը ներկայացուցիչի հետ ուղարկել էր իր չը-
քեղ փակ կառքը 50 ձիաւորներով, ինչպէս նաեւ մի քանի «եղաք-
ներ»։*) Սպահանից Զուլա տանող ամբողջ ճանապարհի վրա կանդ-
նեցւած էին պահակ ոստիկաններ՝ հսկելու համար կարգապահու-
թեան վրա։

Ժամը 2-ին հասաւ Իշխանը եւ ընդունեց խանդավառ ցոյցերով։
Մի ժամ Բաղադա այգում հիւրասիրելուց եւ հանդիստանալուց յե-
տոյ, նա, չըջապատւած կառավարական ներկայացուցիչներով ու
պահակախումբով, ազգային մարմիններով ու ոգեւորւած բազմու-
թեամբ, շարժւեց դէպի Սբ. Ամենափրկիչ վանքը, որ չքեղ զար-
դարւած էր պարսկական եւ հայկական դրօշակներով, գորգերով ու
կանաչով։ Վանքի դրան վրա խոշոր տառերով գրւած էր. «Բարի
գալուստ անդրանիկ ներկայացուցիչին»։

Երբ թափօրը մօտեցաւ վանքին, զանգերը սկսան մեղմօրէն հըն-
չել։ Թեմակալ առաջնորդ Սահակ Եպ. Այվատեանը, հեղեւորակա-
նութեան գլուխն անցած, հանդիսաւոր ընդունելութիւն ցոյց տուեց
Հայաստանի դեսպանին։ Երկու բարձրաստիճան անձնաւորութիւն-
ներ կողք կողքի, չըջապատւած անհաշիւ բազմութեամբ, բուռն ծա-
փերի եւ «կեցցէ»-ների տարալի տակ, անցան վանքի բակը, ուր
կարգով շարւած էին ազգային դպրոցի սանուհիներն ու հայ արիւնե-
րը եւ օդը թնդացնում էին ազգային երգով -

Մեր Հայրենիք, ազաւ, ազաւ...

Երգ ու «կեցցէ»-ներ, զանգերի զողանջ, բորբոքւած բազմու-
թեան խանդավառ ծափեր ու բացականչութիւններ... Անմոռանալի
վայրկեաններ։

Դեսպանը առաջնորդէր տաճարը, ուր տեղի ունեցաւ հանդի-
սաւոր մաղթանք «վասն Հանրապետութեան Հայաստանի»։ Մաղ-
թանքից յետոյ, վանքի նախագաւթում Իշխանը մի քանի խօսքով
չնորհակալութիւն յայտնեց կառավարութեան եւ հայ հասարակու-
թեան, խրախուսանքի խօսք ուղղեց արիւններին եւ «ուռա»-ներով ու
«կեցցէ»-ներով առաջնորդէր Առաջնորդարանի ընդարձակ դահլիճը,
ուր թեմի կողմից առաջնորդ Սահակ Եպ. Այվատեանը, իսկ Նոր-
Զուլայի հասարակութեան կողմից Յար. Յորդանանեանը բարի գա-

*) Զարդարւած չիեր։

ԻՇԽԱՆԻ ԺԱՄԱՆՈՒՄԸ ՆՈՐ ԶՈՒՎԱ. ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔՈՒՄ

լուստի խօսք ուղղեցին Հայաստանի անդրանիկ ղեսպանին: Իշխանը պատասխանեց զգացած մի ճառով, որով ջատագովեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ նրա ծնունդ տուող հերոսներին:

Նոր-Ջուղայում Իշխանը մնաց 17 օր: Այդ ամբողջ ժամանակը անցաւ այցելութիւններով ու փոխայցելութիւններով, հանդէսներով ի պատիւ ղեսպանի կամ փոխառութեան ե«Ոսկու Ֆոնդ»-ի հանգանակութեան համար: Նոր-Ջուղայի բնակչութեան համար տօնահան օրեր էին դրանք, որոնց յիշատակը երբեք չի ջնջւի նրանց մտքից:

Յունւար 17-ին (հին տոմարով 4-ին) տեղի ունեցաւ Ամանօրի հանդէսը, որ յետաձգւած էր ի պատիւ Հայաստանի ներկայացուցչի: Երկու փառահեղ զէմքեր՝ Առաջնորդն ու Իշխանը գրաւել էին պատուաւոր աթոռներ: Հասարակութիւնը ապրեց անմահ յուզումի ու ոգեւորութեան ժամեր:

Յունւ. 21-ին, Աղզային Կենտրոնական Դպրոցի ընդարձակ սրահում ի պատիւ Հայաստանի ղեսպանի տեղի ունեցաւ գրական երեկոյթ ուր եւ բացեց Անկախութեան Փոխառութիւնը: Ջուղայի հասարակութեան մէջ առաջ էր եկել մի մտայնութիւն, թէ քանի որ Հայաստանը դարձել է խորհրդային, փոխառութիւնն այլեւս աւելորդ է: Իր ճառում գլխաւորապէս այդ մտայնութեան վրա ծանրացաւ Իշխանը եւ համոզեցուցիչ փաստերով ցոյց տւեց փոխառութիւնը շարունակելու անհրաժեշտութիւնը:

Նոյն մտայնութեան դէմ բուռն կերպով արտայայտեց եւ պ. Արամ Երեմեանը, որ հայ ժողովրդի երկաթէ կամքի եւ հայ քաջարի բանակի գովքը անելով՝ յորդոր կարդաց ոյժ տալ փոխառութեան, որ աւելի հաստատուն հիմքերի վրա պիտի դնէ մեր պետութիւնը: Խօսքը ուղղելով Հայաստանի անկախութեան սպառնացող ուժերին՝ բոլշևիկներին ու թուրքերին, նա բացականչեց. «Այսօր օրն է մեր հերոսութեան, մեր պատմութեան. այսօր է, որ ցոյց պէտք է տանք մեր նամարդ դահիճներին մեր բազուկները, մեր երկաթէ կամքը, մեր մուրճերն ու հարւածները»:^{*)}

Երեք քառորդ ժամ տեւող ընդմիջումի ժամանակ բացեց փոխառութեան արձանագրութիւնը, որ տւեց 5000 դոլար^{**)} Ապա հանդէսը շարունակեցաւ նոյն թափով: Երդ, արտասանութիւն, ճառ: Վերջին խօսքը ասաց առաջնորդ Սահակ Եպ. Այվատեանը:

^{*)} «Այգ», 1921 թ. № 5, ուր գետեղած է համդէսի նկարագրութիւնը եւ սղագրւած նաւերը:

^{**)} Փոխառութիւնը շարունակեց եւ դուրսը:

Յունւ. 23-ին, ցերեկը, ի պատիւ Իշխանի հայ արիւնքի մարդական հանդէս տեղի ունեցաւ Կենտրոնական Դպրոցում: Իսկ երեկոյան, Առաջնորդարանում Նոր-Ջուղայի հայութեան կողմից տըրւեց հանդիսաւոր հացկերոյթ, 90 հոգու մասնակցութեամբ եւ Յար. Յորդանանեանի սեղանապետութեամբ:

Ի պատիւ Իշխանի թէյյասեղան տըրւեց աղջային երկսեռ դպրոցների մանկավարժական խորհրդի, ինչպէս եւ Հայուհեաց Բարեգործական Ընկերութեան կողմից:

Յունւ. 28-ին Կարմիր Սաշի Միութիւնը ի պատիւ Իշխանի ներկայացրեց «Անոյշ» օպերան:

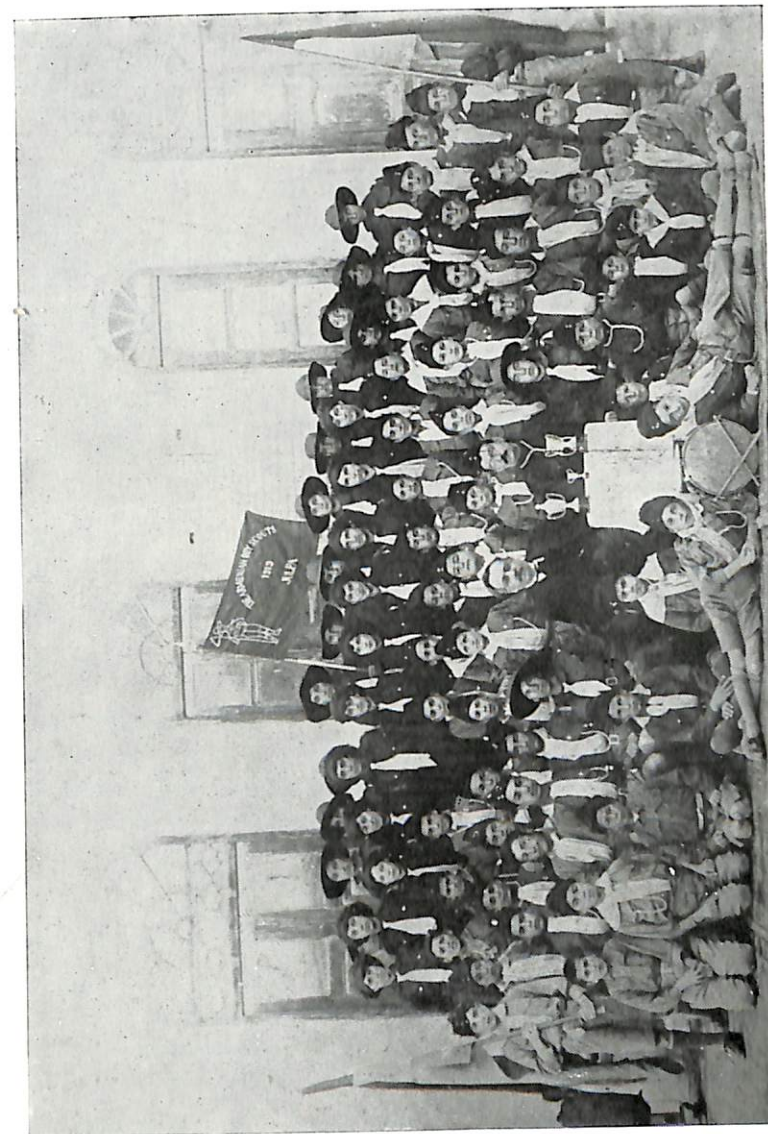
Իշխանը ամբողջ ժամանակ շրջապատուած էր ընդհանուր սիրով ու գուրգուրանքով: Ջուղայի հայութիւնը մեծ ջերմութեամբ ընդունեց ու պահեց իր մէջ Հայաստանի դեսպանին. նոյնպիսի խանդավառութեամբ ու ցոյցերով էլ ճանապարհ դրեց: Իշխանը մեկնեց՝ խոստանալով յաջորդ տարի օգոստոսին վերադառնալ եւ Այվատեան Արքեպ.՝ ի հետ մեկնել Հնդկաստան նոյն առաքելութեամբ:

XII

ԴԵՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՋԸ.

Թեհրանում Իշխանին յուսահատական լուրեր էին սպասում: Հայաստանից մօռյալ տեղեկութիւններ էին հասնում — բոլշեւիկեան վայրագութիւններ, բանտարկութիւն ու գնդակահարութիւն, սով եւ յարաճուն դժգոհութիւն ժողովրդի մէջ: Պարսկահայութիւնը ենթարկւած բարոյալքման պղտոր ջրի մէջ ձուկ որսալու սովոր տարրերը սկսել էին գլուխ բարձրացնել. մինչեւ այդ դեղին գոյնով ծածկւածները կարմրում էին: Անկայուն էր կացութիւնը եւ Պարսկաստանի կեանքում. իրար յաջորդող կառավարութիւնները չէին կարողանում հաւասարակշռել պետութեան ներքին եւ արտաքին վիճակը:

Թեհրանում Իշխանը գտաւ ընդհանուր յուսալքում. փոխառութիւնը եւ «Ոսկու Փոնդ»-ի հանդանակութիւնը կանգ էին առել. կառավարութեան հետ սկսւած բանակցութիւնները ընդհատւել էին. այլեւս խօսք չէր կարող լինել փոստ — հեռագրական կամ առեւտրի դաշնագրի մասին: Դադարել էր եւ Թաւրիզի գործակալութեան՝ պ. Մ. Տէր-Ջաքարեանի գործունէութիւնը: Նրա բնակարանի վրա տնկւած երկար փայտի վրա երբեք չծածանեց հայկական եռագոյնը: Ինքն էլ վախի մէջ էր, թէ չուտով ստիպւած պիտի լինի միւս հիւպատոսների հետ հեռանալ Թաւրիզից, որ գտնւում էր բոլշեւիկների

ՊԱՅՈՒՆՎԱՅ՝ ՇԷՆ ՎԱԳՊԱՅՈՒ ՅՈՂ ՆՈՂԱՊԵՎ

սպառնալիքի տակ: Ատրպատականի առաջնորդարանն էր միայն, Ներսէս Արքեպ. Մելիք Թանգեանը, որ լուռ ու մտախոհ, բայց աննրկուն կամքով, շարունակում էր իր պատասխանատու աշխատանքը եւ օրը օրին տեղեկացնում Իշխանին ստացւող նորութիւնների մասին:

Մի օր էլ լուր հասաւ, թէ Հայաստանի ժողովուրդը ապստամբել է, թէ խորհրդային իշխանութիւնը տապալւած է, թէ Երեւանում նորից վերահաստատուած է ազգային իշխանութիւնը:

Զարմանալի դուզադիպութեամբ, ճիշտ նոյն միջոցին պատմական մեծ յեղաշրջում տեղի ունեցաւ եւ Պարսկաստանում. փետր․ 22-ին, մի հզօր կամքի տէր գնդապետի վերջնազրով – որ յետոյ սլիտի դառնար Պարսկաստանի վերանորոգիչ – Շահ Կաջարին արտակարգ լիազօրութիւններ տալով վարչապետ Նշանակեց Սէյիդ Զիաէդդին Թարաթա Բային, և այդ օրւանից Իրանը բռնեց վերածնութեան ճանապարհը:

Վարչապետ Սէյիդ Զիաէդդին, փոխայցելութեան դալով Հայաստանի դեսպան Իշխանին, ջերմ խնդակցութիւն արտայայտեց Հայաստանի ազատութեան առթիւ եւ պատրաստակամութիւն յայտնեց աջակցելու հայ ժողովրդին բոլշեւիկների դէմ մղած պայքարում:

Հայաստանի դեսպանութեան եւ պարսիկ կառավարութեան միջեւ վերականգնեցին պաշտօնական յարաբերութիւնները: Պարսիկ կառավարութիւնը ամէն կերպ ընդ առաջ էր գնում Իշխանի դիմումներին եւ միշտ համակրական վերաբերում ցոյց տալիս Հայաստանին ու հայ ժողովուրդին:

Հայաստանից ստացւող լուրերը, սակայն, երկար ժամանակ անորոշ էին: Միակ աղբիւրը՝ եւրոպական հեռագրական գործակալութիւններն ու պարսիկ կառավարութիւնը այնքան էլ շատ բան չգիտէին Հայաստանի ներքին վիճակի մասին: Կացութիւնը վերջնականապէս պարզեց միայն մարտ 13-ին, երբ ստացեց Հայաստանի նոր կառավարութեան նախագահ Ս. Վրացեանի ընդարձակ հեռագիրը Չեչերինին եւ «բոլորին, բոլորին, բոլորին»: Այդ հեռագիրը ցրեց բոլոր կասկածներն ու տատանումները եւ վճռակա՛նապէս հաստատեց, որ Հայաստանը նորից անկախ է:

Նորից բարձրացաւ պարսկահայ ժողովրդի տրամադրութիւնը: Խանդավառութիւնը մեծ էր ամէն տեղ: Հայ ժողովուրդը, կարծես, նոր կեանք, նոր հոգի ստացաւ: Թէ պատմական ինչ խոշոր դէպք էր Հայաստանի փետրւարեան ապստամբութիւնը, կարելի է դատել

նրա գործած հզօր տպաւորութիւնից պարսկահայ ժողովրդի տրամադրութեան վրա:

Աւա՛ղ, սակայն, նոր աղատութիւնը երկար չտեւեց: Երբ ես Ղազինի գաղթականութեան հետ, ամբողջ 26 օր ճանապարհորդելուց յետոյ, մայիս 21-ին հասայ Թաւրիզ, կաթաճահարի պէս, մեծ վշտով ու դառնութեամբ դտայ այնտեղ Հայաստանից եկած տարագիրներին՝ նախարարներ, խորհրդարանի անդամներ, պաշտօնեաներ, ղինւորներ: Պարզ էր՝ հայ ժողովուրդը չէր կարողացել դիմանալ տրտաքին թշնամի ուժերի դրոհին եւ տեղի էր տւել... Նրա վերջապահ մասերը դեռ պայքարում էին Լեռնահայաստանում, բայց սրանց պարտութիւնն էլ օրերի խնդիր էր...

Քիչ յետոյ, յունիսին, եկաւ նոր Հայաստանի հիւպատոս «ընկեր Նորկեանը»: Անշուք եւ անփառունակ կերպով մտաւ Թաւրիզ, բաց ելաւ «հիւպատոսարանը» եւ Հայաստանի Հանրապետութեան հիւպատոսական գործակալ Մուշեղ Տէր-Չաքարեանից ստացաւ միայն մերկ մնացած դրօշակի փայտը, որի վրա պարզեց բոլեւիկեան դրօշը:

Իսկ Թեհրանում, դեռ բաւական երկար ազգային դրօշը ծածանւում էր Հայաստանի դեսպանատան գլխին: Իշխանը յուսահատ չէր: Ռուսաստանի ներքին խռովութիւնները մի կողմից, Գովկասում տեղի ունեցող շարժումները, արտաքին աշխարհի թշնամական վերաբերումը բոլեւիկներին, յոյն - տաճկական պատերազմը, դէպքերը Չանգեզուրում - այդ բոլորը նրա աչքին յուսատու երեւոյթներ էին: Նա հաւատում էր, թէ Հայաստանը նորից կը վերագրաւելի եւ Հայկական Անկախութիւնը նորից կը վերականգնի: Այդպէս էր համոզւած պարսկահայ ժողովուրդը, որ սրտատրոփ լուրերի էր սպասում:

Իշխանի աշխատանքներն այդ օրերին կենտրոնացած էին գլխաւորապէս գաղթականների խնդրի վրա՝ Բասրայից սկսած մինչեւ Ատրպատական: Հոծ գաղթականութիւնը՝ զրկւած անդլիական նպաստից՝ անեղանդի կացութեան մէջ էր: Ամէն կողմից օգնութեան սրբտակեղեք աղաղակներ էին հասնում: Իշխանը անվերջ բախում էր անդլիացիների, Ամերիկեան նպաստամատոյցի դռները, ինչպէս եւ հեռագրում էր Փարիզ, Պատւիրակութեան: Այդ դիմումները տւին որոշ արդիւնք, եւ գաղթականութեան վիճակը մասամբ մեղմացաւ:

1921 թ. ամառը, ըստ սովորութեան, դեսպանատունը փոխադրւեց ամառանոց, ուր Հայաստանի դրօշը շարունակում էր ծածանել դեսպանատան վրա: Երբ աշնանը Իշխանը վերադարձաւ մայ-

րաքաղաք. այլեւս Սէյիդ-Չիաղդիներն յաջորդել էր նոր վարչապետ Ղաւամ - Սալթանէն: Պարսիկ կառավարութիւնը շատ քաղաքավարի կերպով հասկացրեց, թէ դրօշակ պարզելն այլեւս անյարմար է, քանի որ Հայաստանը, դժբախտաբար, կորցրել է իր անկախութիւնը: Մի սարսափելի հարւած, որ Իշխանին խոցեց մինչեւ հոգու խորը: Այդ օրը սուգի օր էր նրա համար: Եւ ոչ միայն նրա. ամբողջ պարսկահայութիւնը ողբում էր հայրենի անկախութեան կորուստը:

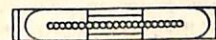
Այնուհետեւ համակ ցաւ ու տառապանք եղաւ Իշխանի կեանքը: 1922 թ. Թեհրան եկաւ խորհրդային Հայաստանի «դիւանադիտական ներկայացուցիչ» Լեւոն Սարգսեանը, որ հէնց առաջին օրից կրճատ թշնամական դիրք բռնեց Իշխանի հանդէպ: Իշխանը անտեսեց նրա սահանքները եւ ոչինչ չյանձնեց դեսպանատան գործերից: Սարգսեանը դիմեց պարսիկ արտաքին գործերի նախարարութեան եւ սրա միջնորդութեամբ մի քանի անկարեւոր թղթեր ստացաւ Իշխանից:

Իշխանը շտապեց հաշտարարարի ենթարկել դեսպանութեան գործերը. «Ոսկու Ֆոնդ»-ի եւ փոխառութեան գումարների մի մասը վերադարձեց ստանալ ուղղող տէրերին, իսկ մնացածը ուղարկւեց Հայաստան՝ սովեակներին սնունդ եւ դիւղացիներին լծկան բաժանելու համար: Հնարաւոր վախճանին հասցրեց նաեւ գաղթականների օգնութեան գործը: Ապա ընտանիքով մեկնեցաւ Եւրոպա:

Մեր սրբազան Հայրենիքի անկախութիւնը, Հանրապետութեան կառավարութիւնը, Հայաստանի անդրանիկ դեսպանը Պարսկաստանում մի - մի փայլող, շողողուն աստղ էին հայ ժողովրդի դարերով տառապած կեանքի մռայլ երկնակամարի վրա: Այդ աստղերը երեւացին, բոցավառեցին ու կարճատեւ փայլից յետոյ նորից անհետացան: Մենք համոզւած ենք, սակայն, որ նրանք նորից պիտի երեւան աւելի տեւական եւ պայծառ լոյսով լուսաւորելու համար մեր հայրենի երկնակամարը: Ներկայ տողերը աղօտ արձագանգն են այն փայլուն ու խանդավառ, աւա՛ղ, այսօր այլեւս երազ դարձած օրերի, որով մի պահ ապրեց ու ոգեւորւեց պարսկահայ ժողովուրդը:

Թաւրիզ.

(Վերջ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ԽՈՐՀՐԴԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

8 օգոստոս, հինգշաբթի, երեկոյեան

Նախագահ՝ Ա. Սահակեան

Ներքին գործոց նախարար Արամ. — Տալիս է համառօտ ղեկուցում պարենաւորման եւ գաղթականական գործերի մասին: Ապա պատասխանեց սոց. — յեղափոխական ֆրակցիայի հարցապնդումին չորս թուրք զիւղերի ցանքերը չորս անձնաւորութեանց տրւելու մասին: Նախարարն ասաց, թէ այդ խնդիրը պարզելու համար կարելոր է ի նկատի ունենալ այն ժամանակը, երբ տեղի ունեցաւ պայմանագրութիւնը: Թուրքական այդ զիւղերի բերքը բրինձ է, որ աճում է բացառիկ պայմաններում. եթէ ուշացնէինք այդ մարդկանց հետ պայման կապել, բրինձի ամբողջ բերքը պիտի փչանար եւ մեր երկրը պիտի զրկէր նրանից: Գիւղացիները՝ այդ պայմանը կնքելուց յետոյ միայն դիմել են, որ այդ բերքը իրենց տրւի:

Նախարարի բացատրութիւններից յետոյ, տեղի ունեցան բուռն եւ երկարատեւ վիճաբանութիւններ եւ ի վերջոյ Խորհուրդը ընդունեց հետեւալ բանաձեւը. —

Լսելով հարցապնդումը եւ կառավարութեան բացատրութիւնները՝ Խորհուրդը անցնում է հերթական հարցերին:

Այնուհետեւ փիւմանցիների նախարարը առաջարկեց առ հաշիւ 5 միլիոն ռուբլի յատկացնել պարենաւորման (2 միլիոն), գաղթականների (1 միլիոն), զինւորական վերակազմութեան (1 միլիոն) եւ այլ անյետաձգելի կարիքների համար, մինչեւ որ կազմւի պետական եւեմուտքը: Վիճաբանութիւններից յետոյ, Խորհուրդը որոշեց կատարել նախարարի խնդիրը:

«Հորիզոն», 23 օգ., 7 սեպտ.

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

10 օգոստոս, շաբաթ, երեկ. ժամը 7-ին

Նախագահ՝ Ա. Սահակեան

Խորհուրդը նախ զբաղւում է սպայ Վարդան Առաքելեանի հետեւալ խնդրով. — Յունիս 6-ին Սարտարապատում տեղի ունեցող կռիւների ժամանակ, երբ յայտնի են դառնում Բաթումի դաշնագրի ծանր պայմանները, յուզած ժողովուրդը ցոյցի ժողով է կազմում Աղզային Խորհրդի առաջ եւ պորուչիկ Վարդան Առաքելեանը գրգռուել է ժողովրդին իշխանութեան կարգադրութեան դէմ յորդորելով շարունակել պատերազմը: Ժողովը ցրւել է ոստիկանական ուժով, իսկ սպայ Առաքելեանը հետեւալ օր զինւորական դատարանի կողմից դատապարտւել է 3 տարւայ բանտարկութեան եւ որոշ իրաւունքների զրկման: Այժմ նա խնդրում է Հայաստանի Խորհրդին՝ ներել:

Գործի մասին ղեկուցում է բերում արդարադատութեան նախարար Գ. Պետրոսեանը, առաջարկում է ներել Առաքելեանին, որովհետեւ նա նպատակ է ունեցւ տապալել կառավարութիւնը, այլ իր հայրենասիրական պարտքն է կատարել:

Վիճաբանութիւններից յետոյ, Խորհուրդը 21 ձայնով որոշեց ներել սպայ Վարդան Առաքելեանին եւ վերականգնել նրա բոլոր իրաւունքները:

Ապա Խորհուրդը, ըստ աւագների խորհրդի առաջարկութեան, ընտրեց տեղական վարչութիւնների եւ ինքնավարութիւնների, զբաւրոցական, պարենաւորման, գաղթականական, բժշկա-առողջապահական, հողային եւ աշխատանքի յանձնաժողովները: Բոլոր յանձնաժողովների մէջ ընտրւեցին երեքական հոգի դաշնակցական եւ մէկական հոգի միւս ֆրակցիայներից:

Նախագահը յայտարարում է, որ կառավարութեան կողմից երկու օրինագիծ է ներկայացւած Խորհրդին՝ մէկը պետական հսկողութեան, իսկ միւսը պետական ծառայողներին միանալ նպաստ տալու մասին: Օրինագծերը յանձնւում է համապատասխան յանձնաժողովների նախնական քննութեան:

Ի վերջոյ, հաստատեց Խոր. ներքին կանոնադիրը, որին իրրեւ հիմք ընդունւել էր Անդրկով. Սէյմի նախագրը: Առանձին — առանձին կարգացւեցին եւ քննութեան առնւեցին միայն այն յօդաձեւերը, որոնք փախւած էին յանձնաժողովում կամ ընդունւած էին ոչ միաձայնութեամբ:

«Հորիզոն», 23 օգ., 7 սեպտ.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԻՍ

15 օգոստոս, հինգշաբթի, երեկոյեան

Նախ խօսք եղաւ Կանոնաւոր արձանագրութիւններ պահելու մասին եւ միաձայնութեամբ որոշեց, որ արձանագրութիւնները կատարելն անւանական, մանրամասն, նախագահութեան վաւերացումով՝ հնարաւորութիւն տալով իւրաքանչիւր պատգամաւորի, որ իր ասածը ստուգելի կամ ուղղումներ մտցնել:

Այնուհետեւ քննութեան առնուեցին օրակարգի հետեւեալ երեք խնդիրները. ա) Պետական վերահսկողութեան հարց, բ) Մանդատներէի ստուգում, գ) Պետական ծառայողներին նպաստ տալու խնդիր:

Սիր. Տիգրանեան. — Յանձնարարելի կողմից ղեկուցանում է պետական վերահսկողութեան մասին: Հարցը դրւած է Ֆինանսների նախարար Խ. Կարճիկեանի կողմից: Տիրապետող առաջարկում է՝ քանի որ երեւանում համապատասխան ձեռնհասութիւն ունեցող մէկը չկայ, Թիֆլիսի Պետական Կոնտրոլի պալատից հրաւիրել մի մասնագէտ:

Պատգամաւորներից մէկը հակաձայնեց այս առաջարկին եւ պնդեց, որ տեղական ուժերն էլ բաւական են:

Խորհրդարանը միաձայնութեամբ որոշեց, որ պետական հսկողութիւնը ենթակայ լինի Խորհրդին եւ կառավարութիւնից որեւէ կախում չունենայ: Այս արտօնեց յանձնաժողովին, որ դրսից հրաւիրէ յատուկ մասնագէտ օրինադիւր մշակելու համար:

Սիր. Տէր-Մարտիրոսեան. — Մանդատային յանձնաժողովի կողմից ղեկուցանում է, որ բոլոր պատգամաւորների լիազօրութիւնները հաստատուած են օրինաւոր վաւերացումով՝ տրւած կուսակցութիւնների համապատասխան մարմինների կողմից: Թուրք եւ ռուս պատգամաւորները լիազօրագիր ունեն իրենց Աղլային Խորհուրդներից, իսկ եզիդի պատգամաւորը՝ եզիդի ազգապետից:

Առանց վիճարանութեան հաստատում է Խորհրդի կազմը:

Պետական ծառայողներին նպաստ տալու խնդիրը առաջ բերեց տաք վիճարանութիւններ: Ճառախօսներից շատերը գտնում էին, որ անհնարին է վճուել այսպիսի մի խնդիր. առանց ձեռքի տակ ունենալու մանրամասն տեւալներ այն մասին, թէ ո՞ւմ պէտք է համարել պետական ծառայող, ի՞նչ թիւ են ներկայացնում նրանք եւ ի՞նչ չափի է հասնելու նպաստի գումարը: Վճուեց օրինադիւր վերադարձնել կառավարութեան՝ մանրամասն վերամշակութեան համար:

«Հորիզոն», 8 սեպտ.

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՆԻՍ

21 օգոստոս, չորեքշաբթի, երեկ. ժամը 8

Նախագահ Աւ. Սահակեան. — Կարդում է հրաժարւած եւ արձակուրդ ստացած պատգամաւորների ցուցակը, ապա առաջադրում է օրակարգի հետեւեալ հարցերը. —

ա) Բժշկա-առողջապահական յանձնաժողովի ղեկուցումը քուրբայի դէմ կուեւրու միջոցների մասին.

բ) Դպրոցական յանձնաժողովի ղեկուցումը.

գ) Զինաթափութեան խնդիր.

դ) Մահմեդական Փրակցիայի հարցապնդում:

Բժշկա-առողջապահական յանձնաժողովի կողմից Բժ. Յ. Տէր-Միքայէլեանը ղեկուցանում է քուրբայի դէմ կուեւրու միջոցների մասին: Զեկուցարարի կարծիքով անհրաժեշտ է ստեղծել մի արտակարգ յանձնաժողով իշխանութիւնից անկախ եւ յատուկ լիազօրութիւններով, համաձայնակի դէմ կուեւրու համար:

Ներքին գործոց նախարար Արամ Մանուկեան հակառակ է. արդէն մրցում է նկատուում զինուորական եւ քաղաքացիական իշխանութիւնների միջեւ առողջապահական գործում եւ ահա դրա վրա դաւում — աւելանալու է մի նոր մարմին: Նա ցանկանում է, որ լիազօրութիւն տրւի ներքին գործոց նախարարութեան կից եղող բժշկա-առողջապահական մարմնին. միաժամանակ առաջարկում է միացընել զինուորական եւ քաղաքացիական առողջապահական մարմինները բիւրջէի խնայողութեան եւ այլ պատճառների համար:

Սմբ. Խաչատրեան. — Առաջարկում է, որ գործը կազմակերպւի ներքին գործոց նախարարութեան կից. յանձնաժողովը կարող է ծրարագիր մշակել եւ յանձնել նախարարութեան ի գործադրութիւն:

Գ. Ենգիբարեան. — Առաջարկում է արտակարգ լիազօրութիւն տալ ներքին գործոց նախարարութեան կից գտնուող բժշկա-առողջապահական մարմնին, Խորհրդի բժիշկներից էլ կազմել մի հսկող մարմին, ստեղծել նոյնպէս Թաղային հոգաբարձուներ:

Արշ. Մելիքեան. — Գնահատում է քաղաքային ինքնավարութիւնն ու կառավարութիւնը, որոնք ոչինչ չեն արել. թէեւ քուրբայի տարածման համար հող կար, բայց արգելիչ միջոցներ բոլորովին ձեռք չեն առնել: Ստեղծելիք յանձնաժողովը պէտք է անկախ լինի նախարարութիւնից եւ գործունէութիւնը պէտք է տարածէ նաեւ գաւառներում:

Հ. Աղաւտեան. — Համաձայն չէ յատուկ լիազօրութիւններով մարմին ստեղծելուն. գործը պէտք է տանի կառավարութիւնը ժողովրդի օժանդակութեամբ:

Ստ. Մամիկոնեան. — Հիմնական դարձանքը գտնում է գաղթականներին իրենց տեղերը վերադարձնելուն մէջ եւ առաջարկում է, որ կառավարութիւնն աշխատի արագացնել տաճիկ կառավարութեան հետ այդ առթիւ ունեցած բանակցութիւնները ընթացքը: Ապա գտնելով, որ ներքին դործոց նախարարը շատ ծանրաբեռնած է, առաջարկում է նոր մարդկանցից մի արտակարգ մարմին ստեղծել առ առաւելն երեք հոգուց բաղկացած, եթէ մի լիազօրի յանձնումը յարմար չէ:

ԲԺ. Գր. Տէր-Յակոբեան. — Անհրաժեշտ է գտնում յանձնախմբի կազմութիւնը եւ առաջարկում է, որ այդ յանձնախումբը ընտրել թորհրդի յանձնաժողովից:

ԲԺ. Տէր-Միքայէլեան (գեկուցարար) — Առաջարկում է, որ արտակարգ լիազօրութիւններով օժտւած յանձնաժողովը լինի երեք հոգուց. նրան պէտք է տալ դիկտատորական իրաւունքներ՝ պատժելու եւ ամէն կարգի կարգադրութիւններ անելու համար. վտանգը մեծ է եւ մտածելու ժամանակ չէ այլեւս:

Ներքին գործոց նախարար Արամը կարդում է օրինագծի յօդւածները եւ առաջարկում է մի կարգ փոփոխութիւններ մտցնել:

Դ. Զուրեան. — Գտնելով, որ ցայժմ եղած մարմինները ոչինչ չեն արել, անհրաժեշտ է համարում, որ թորհրդի բժշկա-առողջապահական մարմինը իր միջից ստեղծի մի նոր մարմին:

Սիր. Տէր-Մարտիրոսեան. — Առաջարկում է, որ ծախսելիք գումարները նախորոշին մանրամասն գումարներով:

Ապա զանազան թեր ու դէմ կարծիքներից եւ քննարկութեան անյաջող փորձերից յետոյ, հարցը թողնում է կառավարութեան, որպէսզի նա իր կողմից մի նոր օրինագիծ բերի թորհրդին:

«Հորիզոն», 31 օգ.

ԻՆՏԵՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

27 օգոստոս, Երեւոյնքի, Երեկոյեան

Նախագահ՝ Ա. Սահակեան

Օրակարգ — ա) Մասնաւոր դէպքերի գրաւման ազգայնացում. բ) Ֆինանսական յանձնաժողովի գեկեցումը պատգամաւորների օրապահիկի մասին. գ) Յանձնաժողովների գեկուցումները. դ) Ընթացիկ խնդիրներ:

Սիր. Տիգրանեան (Դաշնակց.) — Զեկուցանում է զինաթափութեան հարցի մասին: Քանի որ օրինագծի մասին անցեալ նիստում

ընդհանուր դժերով արդէն խօսել է, անհրաժեշտ է կէտ առ կէտ կարգաւ օրինագիծը եւ քննարկել:

Հ. Ագապեան (Սոց.-Դեմ.) — Առաջարկում է օրինագիծը նորէն ընդհանուր քննութեան ենթարկել, որովհետեւ Ֆրակցիաների մէջ խնդրի մասին կայ սկզբունքային տարբեր վերաբերմունք:

Թ. Աւդալբէկեան (Սոց.-Դեմ.) — Իր ձառը սկսում է հետեւեալ խօսքերով. «Սա երկրորդ օրն է Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ, որ պատմական նշանակութիւն ունի: Առաջինը կառավարութեան վստահութիւն տալու հարցն էր, իսկ երկրորդը ժողովրդին զինաթափ անելու խնդիրն է, որը հաւասարազօր է ժողովրդին վստահութիւն տալու խնդրին:

Անցեալ նիստին ներքին գործերի նախարարը զինաթափման հարցը պատճառաբանում էր երկու հիմնական խնդիրներով. առաջինը՝ որ ոչ մի իշխանութիւն չի կարելի հաստատել մեր երկրում, որովհետեւ կառավարութեան կարգադրութիւնները չի կատարում ժողովուրդը, իսկ հարկադրանքի դէպքում նա զէնքով դիմադրում է, եւ երկրորդ՝ ժողովուրդը անզօր է որպէս մի զինուորական ոյժ»:

Աւդալբէկեանը համաձայն չէ նախարարի այն կարծիքին, թէ ազգաբնակչութեան զինելը մեծապէս նպաստում է երկրում անիշխանութեան տարածման: Օրինակ է բերում մի շարք երկրներ, ի միջի այլոց եւ Պարսկաստանը, որտեղ չնայած որ ժողովուրդը զինւած է, այնուամենայնիւ օրինակելի կարգ է տիրում: Օրինակ է բերում նաեւ կանոնաւոր զօրքից: Պատգամաւորը հարցնում է, թէ՛ զօրքն էլ է զինւած, բայց ինչո՞ւ կարգապահ է: Երկրում անիշխանութիւն լինելու պատճառները իշխանութեան ասպարատի թուլութեան եւ նոյնիսկ բացակայութեան մէջ է: Պատգամաւորը օրինակ է բերում նախկին ազգային խորհուրդների եւ գիւղական կոմիտեաների ապիկար գործունէութիւնը՝ լի գեղծութեամբ ու խաբէրայութեամբ: Չնայած որ մեր երկրի սահմանները այսօր փոքր են, կառավարութեան կարգադրութիւնները գաւառ հասնելու համար ամիսներ է տեւում — ընդհանուր յարգանք չկայ պաշտօնեաների մէջ:

Ահա մի շարք պատճառներ, որոնք առիթ են եղել ժողովրդի անվստահութեան դէպի մեր կառավարութիւնը եւ որոնք բնազդօրէն հարկադրել են ազգաբնակչութեան զէնքի ուժով պաշտպանել իր քաղաքացիական եւ անհատական իրաւունքները:

Իր առաջարկը Աւդալբէկեանը հետեւեալ կերպով է ձեւակերպում. նախ պէտք է ուժեղ իշխանութիւն ստեղծել, օրինակ, դատաստանական գործը օրինաւորել, ուժեղ միլիցիա կազմակերպել եւ այլն եւ այս բոլորից յետոյ միայն անցնել զինաթափման խնդրին:

Իսկ մինչ այդ ժողովուրդը պէտք է զինւած մնայ:

Անցնելով երկրորդ կէտին, որ զինւած ժողովուրդը անգործ է որպէս զինուորական ոյժ, Աւգարէկեանը հարցնում է, թէ՞ մենք ունինք կանոնաւոր զօրք, որպէսզի ժողովուրդի զինւածութիւնը չընդունենք: Եւ բերում է Նոր-Բայազէդի, Սուրմալուի եւ Սարտարապատի օրինակները, որտեղ, նրա կարծիքով, ժողովուրդը ուժեղ դիմադրութիւն է ցոյց տւել թշնամուն:

Հոնտորը շեշտում է մեր քաղաքական կացութեան անկայունութեան վրա եւ պնդում է, թէ՞ չպէտք է արգելել, որ ժողովուրդը զինւած մնայ:

Ստ. Մալխասեան (Ժողովուրդ) — Զինւած ժողովուրդը մեր հասկացողութեամբ նշանակում է անիշխանութիւն: Այնտեղ, որտեղ կառավարութիւնը թոյլ է, ժողովուրդն ինքնապաշտպանութեան բնազդով տարւած՝ ստիպւած է լինում զինւել: Եւ ընդհակառակը, եթէ կառավարութիւնն ուժեղ է, ժողովուրդը զինաթափւում է: Անցնելով անիշխանութեան հարցին, Մալխասեանը նկատում է, որ ոչ միայն Հայաստանում, այլեւ ամբողջ Կովկասում, յեղափոխութեան սկզբից մինչեւ այսօր, անիշխանութիւն է տիրում: Եթէ կառավարութիւնը ցանկանում է մեր երկրում ամուր իշխանութիւն ստեղծել, պէտք է ազատել ամէն քայլափոխում հանդիպող բազմիշխանութիւնից: Երբ կառավարութեան առաջ կայ զինւած ժողովուրդ, մեր երկրում երբեք իշխանութիւն չի ստեղծւի: Բերում է մեր հարեւան հանրապետութիւնների օրինակը. Վրաստանում եւ Ատրէշտանում արդէն ժողովուրդին զինաթափ են արել:

Ի վերջոյ, պատգամ. Մալխասեանը յայտնում է, որ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը սկզբունքով համաձայն է ժողովրդի զինաթափման, սակայն շեշտում է, որ գործնական քայլերի ժամանակ կը լինեն մի շարք խոչընդոտներ. նախ՝ զինաթափման ժամանակ իրենց զէնքերը կը յանձնի միայն խաղաղ ազգաբնակիչութիւնը, իսկ ոճրագործ տարրը ամէն կերպ կաշխատի թագցնել, որով եւ աւելի վնաս կը հասնի խաղաղ բնակիչներին. երկրորդ՝ որ փոքր ազգերը զինաթափւումը յետին մտքով կը հասկանան: Այսպիսով, ժողովրդական կուսակցութիւնը սկզբունքով համաձայնում է ժողովրդի զինաթափման խնդրին, եթէ կառավարութիւնը նախ կապահովէ ժողովրդի քաղաքացիական իրաւունքներն ու գոյքը, երկրորդ՝ առանց խտրութեան բոլորի վերաբերեալ կը լինի զինաթափութիւնը եւ երրորդ, որ սահմանադրւածներում աստիճանաբար պէտք է գործաւոր զէնքերը, ի նկատի ունենալով, որ այնտեղ աւելի վտանգաւոր է:

Գ. Ենգիբարեան (Ժողովուրդ) — Առարկում է պատգ. Ա. Մելիքեանին եւ Թ. Աւգարէկեանին: Նա միանգամայն զարմանում է Մելիքեանի այն յայտարարութեան վրա, թէ՞ յեղափոխական ժողովուրդը չպէտք է զինաթափ անել: Հակառակ Մելիքեանին, նա շեշտում է, որ երբեմն հասարակական երեւոյթները հիւանդագին են լինում. բերում է վկայութիւն մի քանի գիտնականների գրած քննարից (Միխայլովսկի եւ այլն): Զարմանում է նոյնպէս, որ Մելիքեանը սոցիալիստ լինելով հանդերձ՝ այս խնդրում կանգնած է մասնաւոր սեփականութեան պաշտպանութեան տեսակէտի վրա, այն էլ զէնքի հարցում: Անցնելով Աւգարէկեանի հիմունքներին՝ Ենգիբարեանը դառնում է շատ խախտ: Եւ, ի վերջոյ, համաձայնում է Հ. Ժող. Կուսակցութեան տեսակէտներին:

Ներքին Գործերի Նախարար Արամ. — Յայտնում է դիտողութիւններ ընդհանուր հիմունքների մասին: Նա նկատում է, որ օրինադրածի դէմ գլխաւոր առարկութիւն անողը սոց. — դեմ. Փրակցիան է, որը յենում է իր թւած փաստերի միայն երկսի վրա, չնայած որ ինքը բերել է մի շարք փաստեր: Եւ իր հակաձառութիւններով սոց. — դեմ. Փրակցիան փոխանակ հերքելու իր առաջ բերած հիմունքները, ապացուցեց, որ աւելի եւս անհրաժեշտ է դիմել զինաթափութեան: Պատգ. Աւգարէկեանի այն հարցին, թէ՞ եթէ զինւած ժողովուրդը չարիք է, ապա ինչո՞ւ զինւած զօրքը չարիք չէ, նախարարը պատասխանում է, թէ՞՝ նախ զօրքը ենթարկւում է ուժեղ կարգապահութեան, երկրորդ՝ նա ծառայում է հանուրի, հասարակական նպատակներին, իսկ ժողովրդի մէջ այդ երկուսն էլ բացակայում է: Նախարարը նկատում է, թէ՞ մենք երբեք չենք կարող հետեւել Պարսկաստանի օրինակին, որովհետեւ այնտեղ ժողովուրդը կարգապահ է: Այն մեղադրանքին, թէ՞ պաշտօնական թղթերն ամիսների ընթացքում են դաւառ հասնում, նախարարը պատասխանում է, թէ՞ հաջիւ մի ամիս է որ կառավարութիւնը գործի է անցել, ուրեմն, անհիմն է մեղադրել կառավարութեան նման երեւոյթների համար: Այն դիտողութեան առթիւ, թէ՞ Բայազէդը, Սուրմալուն եւ Սարգարապատը ժողովուրդը ինքն է պաշտպանել, փաստերով ապացուցանում է, որ հակառակն է տեղի ունեցել: Ի վերջոյ, նախարարը դիտում է, որ սոց. — դեմ. Փրակցիան մի անգամ ընդ միշտ խաչ է դրել այս կառավարութեան վրա եւ դառնում է կառավարութիւնը անընդունակ, անգործունեայ: Եւ ասում է, եթէ դուք չահազդգուած էք այս երկրի կարգի ու ամուր իշխանութեան ստեղծելու մէջ, պարտաւոր էք աջակցել կառավարութեան: Խաղաղ, աւագակային հակումներ չունեցող ժողովրդի զինւելը չարիք չէ, բայց բարիք էլ չէ,

որովհետեւ միեւնոյնն է՝ նա չի կարող պաշտպանել աւագակներին: Օրինազիծը խորհրդին ներկայացնելով՝ մենք տարւած ենք երկրում իշխանութիւն ստեղծելու, անարխիան ոչնչացնելու եւ աւագակներին դէմ կուելու բոլորն ցանկութեամբ: Ինչ վերաբերում է մանր ազգերին, երբ նրանք տեսնեն, որ զինաթափութիւնը կատարւում է անխրտիք ամենքի վերաբերմամբ, ոչինչ դէմ չեն ունենայ:

Հ. Ազատեան. — Ոչինչ չունի այն մասին, որ կառավարութիւնը կուի աւագակներին դէմ, սակայն դրանից չի հետեւում, թէ պէտք է ժողովրդին զինաթափ անել: Պատգամաւորը դիտողութիւն է անում զաշխակցական հատւածի դէմ, որը տարիներ շարունակ յորդորել է ժողովրդին զինել, իսկ այժմ համաձայնում է զինաթափ անել: Նրա կատում է, որ արտաքին վտանգը դեռ չի վերացել, Հայաստանի ներսն էլ լի է աւագակներով, որոնք չեն պատժւում: Միակ ելքը այն է, որ ժողովուրդն ինքը պաշտպանէ իր քաղաքացիական իրաւունքները: Այս քննադատում է կառավարութեան, որ չի զբաղւում ընկերային հարցերով, ինչպէս տեղական ինքնավարութիւններին, հողային, պարենաւորման եւ համաճարակի խնդիրները: Նրա կարծիքով անիշխանութեան վերջ տալ կարելի է ոչ թէ զէնքի ուժով, այլ ընկերային հարցերի լուծումով: Պատգ. Ենդիբարեանի այն նկատողութեան, թէ ընկերվարականները ձգտում են ամեն բանի համայնացման, Ազատեանը պատասխանում է, թէ ընկերվարականները ձգտում են միայն աշխատանքի եւ արդիւնաբերութեան միջոցների համայնացման եւ զէնքի պետականացման կողմնակից չեն:

Թ. Աւդալբէկեան. — Նորից առարկում է ներքին գործոց նախարարին եւ աշխատում է ցոյց տալ ժողովրդի զինւորական ուժի արժէքը:

Ա. Մելիքեան (Բուլեւիկ). — Հակաձառում է պատգ. Ենդիբարեանին: Զէնքը չէ յանցանք բերողը, ասում է նա, այլ ստեղծւած կացութիւնն ու տրամադրութիւնը: Ներքին գործոց նախարարի այն նկատողութիւնը, թէ սոց. — դեմոկրատները խաչ են դրել կառավարութեան վրա, իրականութեան չի համապատասխանում: Մենք այն կարծիքի ենք, որ այսպիսի անկայուն պայմաններում հարկաւոր է աջակցել կառավարութեան: Ապացոյց, թէ կուղ այն, որ այս օրէնքի անցնելուց յետոյ մեր կուսակցութիւնը խոչընդոտ չի լինի նրան: Մելիքեանը զարմանք է յայտնում, թէ ինչո՞ւ խորհրդի ամենախոշոր հատւածը՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ թուրքերը դրւած խնդրի մասին չեն արտայայտւում: Նա դիտում է, որ եթէ երբեք չեն փոխութիւնից յետոյ կենանքում առաջանում են բացասական երե-

ւոյթներ, դրա պատճառը ոչ թէ յեղափոխութիւնն է, այլ ժողովրդի մութ խաւերը՝ տականքները: Ինքը՝ Մելիքեանը կողմնակից չէ ժողովրդի զինաթափութեան, բայց պէտք է արգելել ժողովրդին զէնք կրել. զէնքը թող մնայ տանը ինքնապաշտպանութեան համար:

Ս. Թորոսեան (Դաշնակց.) — Նկատում է, թէ Հայաստանում նկատող անիշխանութիւնը առաջացել է որոշ պատմական եւ հոգեբանական պատճառներից: Դաշնակցութեան հատւածը այն կարծիքի է, որ զէնքը դրաւելով անիշխանութիւնը հիմքից չի վերանայ, այլ կը վերանայ միայն մի մասը: Եթէ մեր երկրում ժողովրդական մի նոր յեղափոխութիւն առաջ գայ, կառավարութիւնը դիմադրութիւն ցոյց չի տայ, քանի որ իշխանութիւնը ինքն էլ ծնւած է յեղափոխութիւնից: Մեղադրել կառավարութեան հակայեղափոխութեան մէջ անհեթեթութիւն է: Զարմանալի է սոց. — դեմոկրատների յամառութիւնը. երբ Դաշնակցութիւնը զինում էր ժողովրդին, սոց. — դեմոկրատները միշտ հակառակ էին. հիմա Դաշնակցութիւնը ցանկանում է երկրում իշխանութիւնը հաստատելու համար զինաթափ անել ժողովրդին, սոց. — դեմոկրատները հակառակն են պնդում: Այն հանգամանքը, որ մեր կուսակցութիւնը 30 տարի զէնք է քարոզել, իսկ հիմա ցանկանում է զինաթափ անել, երբեք զարմանալի չէ, որովհետեւ զանազան ժամանակներում եւ զանազան քաղաքական պայմաններում տարբեր հրամայական պահանջներ են առաջ գալիս: Ներկայումս խօսքը պետութեան կազմակերպման եւ կանոնաւոր զօրք ունենալու մասին է: Բնականաբար, զինաթափման օրէնքը կենանքում պէտք է իրադրուի դանդաղ եւ աստիճանաբար: Անտեղի է այն մեղադրանքը, թէ կառավարութիւնը հողային խնդիրներով չի սրաղւում. նախ՝ Հայաստանի ներկայ սահմաններում խոշոր կալւածատիրական հողեր չկան. երկրորդ՝ մեր սահմանները դեռ որոշ չեն, հաւանական է ընդարձակւեն եւ այսպիսի հանգամանքներում առնւազն դատապարտելի է հողի համայնացման մասին խօսելը: Եթէ Հայաստանում ստեղծւի բնականոն կեանք, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնն է, որ պէտք է առաջին հերթին իրադրուի հողերի համայնացումը:

Նախագահը առաջարկում է անցնել օրինագծի կէտ առ կէտ քննութեան: 15 ձայնով 7-ի դէմ անցնում է կառավարութեան առաջարկը:

«Ձանգ», 31 Օգոստ.

ՏԻԿ. ԵՂԻՍԱՔԷԹ ԶՕՐԵԱՆ

Ժրնեւի հայ դպրութիւնը նախաձեռնեց է տօնելու Տիկին Եղիսաքէթ Զօրեանի հանրային – մանկավարժական գործունէութեան 40 ամեայ յորելեանը: Սրտանց ողջունում ենք այդ նախաձեռնութիւնը: Տիկ. Զօրեանի տօնը մեզ համար թանգ է երկու տեսակէտից. նախ՝ որովհետեւ յորելեարը ինքնին աչքի ընկնող դէմք է. երկրորդ՝ նա կեանքի ընկերն է մեր Մեծ Ուսուցիչ եւ Առաջնորդ Ռոստոմի: Տօնել Տիկ. Զօրեանի յորելեանը մեզ համար նշանակում է ո՛չ միայն երախտագիտութեան տուրք տալ Տիկնոջ հայ ժողովրդին մատուցած ծառայութեանց համար, այլեւ յարգանք արտայայտել Մեծ Յեղափոխականի յիշատակին:

Տիկին Եղիսաքէթը ծնւել է Շուշում 1874 թ. մայիս 5-ին: Հայրը՝ Ղարաբաղի նշանաւոր Միրզա – Ղահրամանի յորդի Իսահակ Մելիք – Շահնազարեանը – Սահակ աղան՝ պաշտօնաթող¹ փոխ – զնդապետ էր որ իր սկզբնական կրթութիւնը ստացել էր Տաթեւի վանքում: Ազատամիտ եւ ազգասէր մի մարդ, որ նոյն ողով էլ դաստիարակեց իր աղաներին եւ աղջիկներին:

Մինչեւ 12 տարեկան հասակը Տիկ. Եղիսաքէթը սովորեց Շուշում ուսական դպրոցում, որ հիմնւած էր աղնական եւ հարուստ ընտանիքների զաւակների համար: Ապա տեղափոխեց Թիֆլիս եւ մտաւ երկրորդ գլխավորին: Թիֆլիսում ապրում էր մօրաքոյրների մօտ, որոնք ամուսնացած էին ուսւ բարձրաստիճան պաշտօնեաների հետ: Ընդունակ եւ լաւ սովորող աշակերտուհի էր: 1893 թ. Գիմնազիան աւարտեց առաջին կարգի մրցանակով՝ ոսկի մետալով:

Աշակերտութեան շրջանում Տիկ. Եղիսաքէթը դառնում էր մեծ մասամբ ուսական շրջաններում: Նրա մի մօրաքոյրը ամուսնացած էր Կովկասի Ուսումնական շրջանի տեսուչ Շէնդէրի հետ: Նրա աղ-զականների մէջ կային զինուորականներ եւ պաշտօնեային: Ներքեմն, երբ հնարաւոր էր լինում, աղգականներից գաղտնի յաճախում էր եւ հայկական շրջանակներ: Օր. Եղիսաքէթը լինում էր եւ Քրիստափորի ու Սիմոն Զաւարեանի խմբի ժողովներում: Քրիստափորն այդ ժամանակ մաթեմատիկայի դասեր էր տալիս նրա մօրաքոյրը որդիներին: Օր. Եղիսաքէթի երկու եղբայրները Պետրովսկայա Ակադեմիայից ուսանողական ընկերներ էին Զաւարեանի եւ Ռոստոմի հետ

ՏԻԿԻՆ ԵՂԻՍԱՔԷԹ ԶՕՐԵԱՆ

Եւ նոյնպէս մասնակցում էին խմբական հաւաքոյթներին: 1892 թվա-
րին, աղբակիսի հաւաքոյթներէ մէկում, 19 ամեայ Եղիսաբէթը Զա-
ւարեանի մօտ հանդիպում է Ռոստոմին: Ընկերները նրան կոչում
էին «Բոթոթ»: Համեստ, լռակեաց, նիհար ու զփզոյն, պերճանքից
զուրկ՝ երիտասարդ Ռոստոմը հաճելի տպաւորութիւն չգործեց դե-
ռատի աղջկան վրա:

Մի տարի յետոյ, 1894-ին, օր. Եղիսաբէթը արդէն ժընեւում է:
Այնտեղ էր եւ Ռոստոմը, որ զբաղւած էր «Դրօշակ»-ով: Նրան օգ-
նում էին ուսանողներ Սիմոն Շխեանը, Գ. Խաթակը, Յովնան Դաւ-
թեանը, երբ լինում էր ժընեւում, եւ ուրիշներ: Ռոստոմը ապրում
էր մի համեստ սենեակում, որ մի ժամանակ եւ խմբադաստուն եւ
գրաչարանոց էր: Դաշնակցութիւնը միջոց չունէր, շատ չնչին դու-
մար էր յատկացնում իր պաշտօնաթերթին, իսկ ուրիշ հասոյթներ
չկային:

Ժընեւում օր. Եղիսաբէթը մտնում է համալսարանի բնագիտա-
կան բաժինը: Եղբայրը հետը մնում է 4 ամիս, ապա յանձնելով իր
ընկեր Ռոստոմի խնամքին՝ վերադառնում է հայրենիք: Այստեղ օր.
Եղիսաբէթը աւելի մօտից է ճանաչում Ռոստոմին, ծանօթանում է
նրա ապրելակերպին, զաղափարներին, գործին եւ դեռ մի տարի
չանցած, 1894-ին տեղի է ունենում նրանց նշանադրութիւնը, ներ-
կայութեամբ Գ. Խաթակի եւ Սիմոն Շխեանի: Օր. Եղիսաբէթը՝
ձեռքը «Դրօշակ»-ի վրա դրած երգում է, որ երբեք, ոչ մի բա-
նով չի խանդարի Ռոստոմին հասարակական — յեղափոխական գոր-
ծունէութեան մէջ:

Ժընեւի նշանադրութիւնը, սակայն, բուռն դժգոհութիւն առաջ
բերեց Եղիսաբէթի ծնողների եւ ազգականների մէջ: Ինչպէ՞ս, Մե-
լիք — Շահնազարեան աղնական ընտանիքի գաւակը դառնայ կին
մի աղքատ ու տղիւր յեղափոխականի, գիւղացիական ստոր ծագում
ունեցող մէկի, որ նոյնիսկ ապրելու իրաւունքից զրկւած է Ռուսաս-
տանում: Հակառակութիւնը խիստ վճռական էր, բայց օր. Եղիսա-
բէթն էլ Մելիք — Շահնազարեան տոհմից էր. նրա կամքն էլ կամք
էր: Բախումը դարձաւ անխուսափելի. նրան զրկեցին օժիտից՝ Խան-
քենդի գիւղից եւ մերժեցին ճանաչել նրանց ամուսնութիւնը:

Ժընեւում օր. Եղիսաբէթը մասնակցում է հասարակական կեան-
քին, Ռոստոմի հետ շարում է «Դրօշակ»-ը, յօդւածներ է գրում,
առհասարակ օգնում է նրան: Միւս կողմից, եռանդով հետեւում էր
համալսարանական աշխատանքներին: Շնորհիւ իր բացառիկ ընդու-
նակութիւնների՝ շուտով աչքի ընկաւ ուսանողների մէջ: Նրա ու-
սուցիչը, յայտնի գիտնական Կարլ Ֆոկտը, մէկից աւելի անգամներ

յորդորում էր նրան ձեռք քաշել նշանածից եւ նւիրել գիտութեան, նոյնիսկ գիտական պաշտօն էր առաջարկում նրան Իտալիայում, բայց այդ յորդորները մնացին անհետեւանք: Օր. Եղիսարէթը երեք եւ կէս տարում աւարտեց Համալսարանական դասընթացը եւ քիչ յետոյ վերադարձաւ Թիֆլիս, իր մօրաքոյրների մօտ: 1898 թ. սեպտ. 27-ին տեղի ունեցաւ նրա եւ Ռոստոմի Հարսանիքը: Պսակը կատարեց Քամոյենց եկեղեցում, պալատի դիմաց: Խաչեղբայրներ էին նրա մօրաքրոջ երկու որդիները՝ Հեծելադօրի սպաներ: Սրանց ինչպէս եւ բարձրաստիճան անձանց ներկայութիւնը Հարսանիքին տալիս էր առանձին բնոյթ. ոչ ոք չէր կարող ենթադրել, որ սա Հարսանիքն է մի քաղաքական յանցաւորի, որին ոստիկանութիւնը փնտրում էր ամէն տեղ:

Եկեղեցուց Հարսանիքները գնացին Յ. Քաջաղնունենց տունը, ուր տեղի ունեցաւ Հարսանեկան Հանդէսը: Ներկայ էին Հարսի ազգականները, բարեկամները. ներկայ էր եւ դաշնակցական երիտասարդութիւնը՝ Քր. Միքայէլեան, Ս. Զաւարեան, Ս. Շխեան եւ ուրիշներ: Հարսանիքը անցաւ շատ ուրախ եւ ստացաւ մի տեսակ դադափարական հաւաքոյթի բնոյթ: Նոյն գիշերն իսկ, ոստիկանութեան հետապնդումների պատճառով, փեսան թողեց Թիֆլիսն ու հեռացաւ արտասահման, իսկ Հարսը տեղափոխեց Բաղու, ուր ապրում էր մասնաւոր դասերով եւ նախարարութեան յատակադէմքի գծադրութեամբ:

Միայն 1899 թ.ի ամառը նորապսակ զոյգը գտաւ իրար: Տիւրքի յղիսարէթը մեկնեց արտասահման: Ռոստոմը նրան դիմաւորեց Ռուչչուկ քաղաքում: Այս Հաստատուեցին Ֆիլիպէում, ուր Տիւրքի յղիսարէթը հիմնեց մի մասնաւոր դպրոց, գլխաւորապէս դադթական երեխաների համար: Դպրոցը նիւթական օժանդակութիւն էր ստանում Բագուից եւ դրած էր մանկավարժական օրինակելի հիմքերի վրա: Դպրոցում դասաւանդում էր եւ Ռոստոմը, իսկ յետոյ՝ նաեւ Կար. Պիոնեան: Տիւրքի յղիսարէթին օգնում էին նրա 5 հասակաւոր աշակերտուհիները^{*)} որոնց հետ նա պարապում էր առանձին՝ պատրաստելով դպրոցական ասպարէզի համար: Բնակաւոր, դպրոցի հոգին ինքը Տիւրքի յղիսարէթն էր, որ պարապմունքի ժամերից դուրս, երեկոները, զբաղւում էր նաեւ հասարակական գործունէութեամբ՝ դասախօսութիւններով, ծնողական ժողովներով եւ այլն:

Դպրոցը հետզհետէ զարգացաւ, չընդապառնեց հանրային համա-

*) Տիւրքի Սաքենիկ Տէր-Գալսեան, Տիւրքի Պերմուհի Բաքսեղեան եւ ուրիշներ:

կըրանքով եւ դարձաւ օրինակելի կրթական մի հաստատութիւն: Բայց կեանքի եւ աշխատանքի պայմանները շատ ծանր էին, ապրուստի միջոցները սահմանափակ: Ռոստոմը զբաղւած էր կուսակցական գործերով: Յաճախ ճանապարհորդում էր: Դպրոցի եւ ընտանիքի ամբողջ հոգսը ընկած էր Տիւրքի յղիսարէթի ուսերին, որ երկրորդ զաւակի ծննդաբերութեան վրա ծանր հիւանդացաւ եւ երեք տարւայ անդուլ աշխատանքից յետոյ, ստիպւած եղաւ թողնել սիրած գործն ու հեռանալ Կովկաս: Դպրոցը շարունակեց Կ. Պիոնեանը Տիւրքի յղիսարէթի աշակերտուհիների հետ միասին:

Ինչպէս հայ կեանքում ամէն դործ, Ֆիլիպէի վարժարանն էլ, բնականաբար, ունէր հակառակորդներ: Մանաւանդ, խիստ թշնամաբար էին վերաբերւում հնչակեանները, որոնք դպրոցի յաջողութիւնը նկատում էին իրենց մրցակից կուսակցութեան յաջողութեան նըշան: Երբ Տիւրքի յղիսարէթը հեռացաւ, հնչակեանները լուր տարածեցին, թէ նա մեռել է ճանապարհին, եւ Ֆիլիպէում այդ առթիւ նոյնիսկ հոգեհանգիստ տեղի ունեցաւ:

Կովկասում այս անգամ տեղի ունեցաւ հաշտութիւն Տիւրքի յղիսարէթի եւ ծնողների միջեւ: Վերջիններիս աջակցութեամբ նա անցաւ Զւիցերիա, ուր հիմնովին ապաքինւած վերադարձաւ Թիֆլիս եւ ամբողջապէս նւիրեց հասարակական - կրթական գործունէութեան: Միաժամանակ իր աշխատանքով պահում էր եւ Ռոստոմի ընտանիքը:

Հակառակ որ շատ հրապուրիչ առաջարկներ էին անում ուսական դպրոցներից, Թիֆլիսում Տիւրքի յղիսարէթը ուզեց հէնց սկզբից պաշտօն ստանալ հայկական վարժարաններում: Այս վերջինները, սակայն, Դաշնակցութեան հակառակորդ հոգաբարձութիւններ ունէին, որոնք ամէն կերպ խոչընդոտ հանդիսացան, որ յայտնի դաշնակցականի կինը մտնի հայկական դպրոց: Այդ պատճառաւ նա ստիպւած եղաւ դասեր առնել «Վարժուհիների Ընկերութեան Ռուս Դպրոցում»: Եւ միայն 1905 թ., երբ Յովնանեան Դպրոցի հոգաբարձութիւնը փոխեց, Տիւրքի յղիսարէթը հրաւիրեց այնտեղ որպէս դասատու: Յետոյ, երբ Յովնանեանում նորից հոգաբարձական փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ, անցաւ Գալսեանեան վարժարանը: Երկու դպրոցում էլ նա աւանդում էր բնական գիտութիւններ եւ շատ սիրւած էր աշակերտուհիների կողմից:

Դպրոցից դուրս Տիւրքի յղիսարէթը լայն մասնակցութիւն ունէր հասարակական կեանքում. Դասախօսում էր Զուբալովի Տան Ժողովրդական համալսարանում, գլխաւորապէս, բնական գիտութիւն-

ներից, առողջապահությունից եւ ասպրանքագիտությունից, դասեր էր տալիս Բարեգործական Ընկերության արհեստանոց – դպրոցում, աշխատում էր կանանց շրջանում: Ընտրւեց Ներսիսեան Դպրոցի հոգաբարձական կազմի անդամ եւ գործօն մասնակցութիւն ունեցաւ դպրոցի ծրագրի մշակութեան մէջ:

Այս կենդանի եւ հեւիհեւ աշխատանքը տեւեց մինչեւ 1914 թ. ամառը, երբ Տիկին Զօրեանը մեկնեց ժընեւ մի քիչ հանգրստանալու եւ համալսարանում դոկտորի քննութիւն տալու համար: Բայց վրա հասաւ պատերազմը. նա բոլորովին կտրւեց Կովկասից եւ մնաց առանց նիւթական միջոցի: Եւ միայն շնորհիւ աջակցութեան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որ ստանձնեց նրա աղջկայ օր. Թագուշի կրթութեան ծախսը, կարողացաւ անցկացնել պատերազմի արհաւիրից տարիները եւ հետեւել համալսարանի աշխատանքներին եւ կրթութիւն տալ զաւակին: Վերջինս աւարտեց Գեղարեստից Վարժարանը եւ այսօր շնորհալի նկարչուհի է, իսկ ինքը լրացրեց համալսարանական աշխատանքները և ներկայացնելով «Recherches histologiques sur les genres Hyalinia et Zonites» ուսումնասիրութիւնը իրրեւ աւարտական շարագրութիւն՝ 1920 թ. ստացաւ բնական գիտութեանց դոկտորի տիտղոս:

Հետզհետէ վրա հասած դժբախտութիւնները եւ Ռուստոմի մահը պատճառ դարձան, որ Տիկ. Զօրեանը այլեւս Կովկաս չվերադառնայ: 1923 թ. նա պաշտօնի կոչւեց Քրաֆտ – Բոնարի անդուլ ջանքերի շնորհիւ ստեղծւած Հայկական Որբանոցում եւ 11 տարի շարունակ զբաղւեց որբերի դաստիարակութեան գործով: Բայց 1934 թ. Քրաֆտ – Բոնարի Որբանոց – Դպրոցը փակւեց, եւ Տիկ. Եղիսաբէթը նորից զրկւեց իր սիրած գործից, այս անգամ նիւթական եւ բարոյական անհամեմատ աւելի ծանր պայմաններում: Սակայն, որքան եւ դառն լինի վիճակը, նա գոհունակութեամբ կարող է նայել իր անցած ճանապարհին: Նա իր շաղառիկ կարողութիւնը, մրտաւոր հարուստ պաշարը, իր ամբողջ կեանքն ներքեց հայ ժողովրդին: Նրա ձեռքից անցան բազմաթիւ աշակերտներ եւ աշակերտուհիներ: Նա ինչ որ ունէր գոհարերեց հայ դպրոցին ու հայ հասարակութեան: Եւ հպարտութեամբ կարող է ասել. «Ես կատարեցի իմ պարտքն ու ուխտը»: Այժմ հերթը հասարակութեանն է: Ժընեւի գաղութը նրան տալիս է հնարաւորութիւն ասելու. «Ես էլ կատարեցի իմ պարտքը»:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ

ՓԻԼՈՍՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՌՈՍՏՈՄԻՆ

1914 թ. Օգոստ. վերջերին Ռուստոմը Կարնից մեկնեց Պոլիս: Նրան փոխարինելու համար Պոլսից գալու էին ուրիշ մարդիկ, իսկ մինչեւ այդ, նրա տեղը բռնելու էր Մարալ – Փիլոսը՝ համալսարանի Կարնայ Կեմտը. Կոմիտէի հետ: Սակայն, քաղաքական դէպքերը դասաւորւեցին այնպէս, որ դրսից ոչ ոք չկարողացաւ գալ, եւ իբրեւ Բիւրօի ներկայացուցիչ Կարնայ մինչեւ վերջ մնաց Փիլոսը: Նրա հետ էր եւ կինը՝ Տիկ. Վարսենիկը, եւ մայրը. Այս երկու նամակները գրւած են Փիլոսի ձեռքով, ծածկագիր, եւ շատ քանգարժէ՛ք վաւերագիր են ա՛յն ժամանակւայ Հայաստանի կացութեան պատկերացման տեսակետից. Փիլոսի նկարագրած դրութիւնը աւելի կամ պակաս չափով նոյնն էր եւ ուրիշ վայրերում: Նամակները առնւած են Հ. Յ. Դ. Կեմտը. Դիւանից: ԽՄԲ.

Սերեյի Ռուստոմ,

1 Յունւար, 1915, Կարին

... (Սկզբի մասը կրում է անձնական – ընտանեկան բնոյթ): Կուսակցական կեանք, ի հարկէ, չկայ. Բարժող, Գասպար*) եւ այլն այնպէս են յետ քաշւել, որ մերժում են մի ժողովի անդամ մասնակցել: Վանիկը**) լաւ որ մնաց այստեղ. մնացել ենք երիտասարդներս, թէեւ անելու էլ բան չկայ: Նամակ գրեցինք Վահանին էլ, Վարդգէսին***) էլ, բայց չեկան ու չեկան. մինչդեռ նրանց մէկն ու մէկի ներկայութիւնը մեծապէս կարեւոր էր այստեղ: Տրամադրութիւնները դէպի հայերը չափազանց վատ էին մի ժամանակ. վերջերս պէտքէ ասել, որ բաւականին փոխւել է դէպի լաւը: Պատեւազմը սկսւելուն պէս սկսւեցաւ նաեւ չէթայական գործունէութիւնը, որը արտայայտւեցաւ բացառապէս հայերուն դէմ: Բասէնը ամբողջապէս քարուքանդ եղաւ չէթաներու ձեռքով, նոյնը նաեւ Կարնայ դաշտը. 50-60 եւ դեռ աւելի ձիաւորներով կը լեցւէին հայ դիւ-

*) Կարնայ Կեմտը. Կոմիտէի անդամներ, **) Միքիան Թերլեմէզեան, ***) Վահան Փափագեան, Վ. Սերեյնիկեան:

դերը պահանջելով զենք, դրամ: Զինաթափութիւնը մի ճարպիկ միջոց էր եւ պէտք է ասել, որ յաջողեցաւ: Կարնոյ դաշտում սպանեցին նաեւ Օձնի գիւղի Տ. Արիստակէս քահանան (դաշնակցական): Բարբարոսութիւններ շատ եղան: Յղան գիւղեր, որ դրամ ու զէնք առնելու համար գիւղերով կանանց ու երեխաներին լեցրին գետը այսպիսով փրկանք եւ խոստովանում կորցելու համար, ու յաջողեցան. այսքանը դեռ բաւական չէ. դրաւեցին հայերի ունեցած ցորենն ու դարին, խոտն ու դարմանը (յարդը), իսկ այժմ—էլ հայ գիւղերը դատարկել են տալիս հիւանդանոց դարձնելու պատճառով: Այս խոգոթութիւնների մի շատ թոյլ մասն էլ գործադրեցաւ նաեւ թիւրք գիւղերի վրա, բայց այս՝ շատ աննշան մի չափով: Տրամադրութիւններու այս վատթար շրջանին էր, որ բանակի մէջ ծառայող հայերին զինաթափեցին եւ շատ շատերին էլ կոտորեցին անձայն անշուշտ, աղաղակող եւ վրդովեցուցիչ փաստեր կան այս տեսակէտէն: Բասենի մօտ 60 հայ զինուորներ մի անգամից մի ձորի մէջ ըսպանեցին եւ այսպէս շատ տեղեր: Անձայն ու անշուշտ մի կոտորած էր այս, որ բաւական ժամանակ տեւեց եւ այժմ մեղմացած է կամ աւելի ճիշտը վերջացած, բարբաղդաբար: Այս շրջանին էր, որ մենք ժողով գումարեցինք եւ որոշեցինք կուսակալին դիմել.*) դիմեցինք. ինքը դեռ նոր էր եկած, մեղմէ առաջ ինքը խօսեց այն բոլոր բաները ինչ մենք պիտի խօսէինք եւ պատւի խոստում տւեց դադարեցնել այդ բոլորը եւ հեռացնել պատասխանատուները. իր ասելով առնւազն 6 հոգու մահան պիտի դատաւարտէին դաշտում կատարւած խոգոթութիւնների համար: Մինչ այժմ ոչ ոք չգատապարտեց, ի հարկէ, բայց արդար լինելու համար պիտի ասեմ, որ այնուհետեւ իսկապէս որ չէթայական գործունէութիւնը մեծ չափով մեղմացաւ: Այստեղից հեռացեցան Հիւմին ու Շաքիրը **) երկու այն սրիկաները, որոնք պատասխանատուներն էին այդ տխուր դէպքերուն: Ի միջի այլոց ասեմ, որ Հիւմին՝ մեր լսածով Բայազէ-գում սպանել է տւել մեր ընկեր թորոսին:***) Մեր ստացած տեղեկութիւնը պէտք է ասել, որ բաւական վստահելի է:

Այսպէս, սիրելիս, այս վիճակը տեւեց բաւական երկար, բացի այն, նոյն այն մարդիկ ծրագրել էին իբր թէ մեղնից աչքի ընկողներին սպանել տալ մէկիկ-մէկիկ. այս տեղեկութիւնները մեզ հաղորդել են տեղացի վաճառական թիւրքերը, որոնք հակառակ են նման քայլերին, շատ հասկանալի պատճառով. պէտք է ասել, որ

*) Թահսիմ Բէյ: **) Հիւմի Բէյ, Իթքիխատի Կարնոյ Անրկայացուցիչը, Բէհա-էդդին Շաքիր: ***) Գալուստ Ալայեան:

շատ վատ շրջան էր այդ. մենք հնարաւորութիւն չունէինք սերտ յարաբերութիւն պահելու կուսակալի հետ կամ ուրիշներին: Մեր յարաբերութիւնը եղաւ մի անգամ. կուսակալը քաղաքավար էր եւ խնդրեց միշտ դիմենք իրեն, բայց իրեն հետ տեսակցելէ 2 օր ետքը, յանկարծ, Գոլորդուի կողմից փնտրեցանք ես եւ Վահան. երբ հետաքրքրեցանք մեզ փնտրելու պատճառով, զանազան պատասխաններէ վերջ, վերջապէս մեր բժիշկը մեզ յայտնեց թէ «որովհետեւ դաշնակցականներ էք, կուզեն ձեզ հսկողութեան տակ առնել իմանալու համար քաղաքականութիւնով կը զբաղինք թէ ոչ»: Այս բանալու համար քաղաքականութիւնով կը զբաղինք թէ ոչ»: Այս բանը ինձ թուում է պատասխանն է կամ անմիջական արդիւնքը մեր կուսակալի հետ ունեցած տեսակցութեան: Այս էր պատճառը, որ բաղմիցս գրեցինք Վահանին, որ անցնի Կարին, բայց նա տեղից էլ չչարժեց ու մնաց Մուշ, մինչդեռ յարաբերութիւն պահելը շատ պէտք էր, պէտք է եւ այժմ: Ինչպէս բասենցիների մօտ բռնւած են նաեւ կուսակցական թղթեր, օրագրեր, որոնց մէջ կան Մարտական գործունէութիւն, Զինական Փոնդ եւայլն նման բաներ: Պատերազմական ատենը հիմնւելով սրանց վրա մեղնից պահանջեց ծրագիր-կանոնագիրը. տւինք, բայց ի՞նչ պիտի հասկանան. մէկը պէտք է որ անհրաժեշտ լուսաբանութիւնները տայ. կանչել էին Մարտիրոսին ու Ղազարին, գնացին ու այնպիսի բացատրութիւններ տւին, որ աւելի պիտի կասկած տան մեր լուսաբանութիւնները: Ես առաջարկեցի, որ մէկը ընկերանայ ինձ՝ երթալ անհրաժեշտ լուսաբանութիւնները տալու, դժբախտաբար, չեկան. ես էլ իմ լեզու տրկարութեան պատճառով խոհեմութիւն համարեցի մենակ չգնալ, եւ այդպէս կը մնայ աւելորդ կասկածների մէջ, մինչդեռ Վահանի ներկայութիւնը կրնար փրկել մեզ այդ կասկածներից:

Դառնանք բանտարկեալներին. Պետրոսին աջօրեցին Կեսարիա: Բասենցիների քիչ մասը մնում է բանտը, մեծ մասը հանցին արդէն: Կուսակցական խնդիրների մէջ մոռացայ դրել նաեւ դրամի մասին. քո մեկնելուց յետոյ որքան փորձեցինք գոնէ մի 200 ոսկի ստանալ եւ ճամբել Մուշ, չյաջողեցաւ. քեզից յետոյ Խաչիկն*) էլ մեկնեց պատերազմի դաշտը ու կը մնայ դեռ: Ստացայ 85 ոսկի եւ ինձ մօտ եղածից էլ 15 վրան դնելով տւի Ս.ին: Ինձ մօտ եղածից 30 ոսկի էլ տւել եմ Կ. Կ.ին ի հաշիւ բանտարկեալների. չգիտեմ պէտք էր տալ թէ չէ. բայց հաւաքաբար որոշել եւ տւել ենք. բանտում այնպիսի ընկերներ կային, որոնք չէին ստանում ուրիշ տեղերից եւ բացարձակապէս զուրկ էին միջոցներից. այդ 30 ոս-

*) Խաչիկ Փաստրմաեան:

սէնում, Նարմանում մնում են անթաղ. թափթած իրար կողք կողքի, շարան-շարան. դիակներ մարդկանց, դիակներ կենդանիների... Այսպէս է պատերազմի դաշտում... Այն տարածաշրջանները թէ մերոնք գրաւել են Օլթին ու Սարըղամիշը, անպատճառ սուտ է. ճիշտ է, մերոնք գնացին յիշեալ տեղերը, բայց դա լոկ ռազմական մի խաղ էր եւ այնպիսի մի ջարդ կերպն, որ սոսկալի էր. խուճապը հասաւ մինչեւ Կարին, կառավարութիւնը սկսեց ուժ տալ ու զօրացնել ամրոցները. կարծում էին, որ թշնամին նոյն թափով գալու է, բայց սխալւեցին. թշնամին հասաւ իր նախկին դիրքերը եւ մնաց երբեք չփորձելով առաջ գալ: Թշնամու յետ կանգնելը նորից քաջալերեց մերոնց. նրանք սկսեցին հաւաքել ջարդած բանակի անյոյս բեկորները, հաւաքել 45-50 տարեկանները իբր թէ նոր բանակ կազմելու եւ նորից սկսելու կռիւը. այժմ այդ ջանքերի մէջ են ահա. ինչպէս երեւում է անյոյս են նաեւ գերման սպաները: Սրանք վերջերս դիմել են իտալական եւ ամերիկեան կառավարութիւններին, որ իրենց տրամադրելի անեն մի նաւ վերադառնալու համար Գերմանիա, բայց կարծեմ մերժւել են: Լքումը ի՞նչ ժողովրդի, թէ զօրքի եւ թէ մասնաւորապէս սպաների մէջ այն աստիճանի է հասած, որ մեծ հաճոյքով կընդունին թշնամուն, եթէ դայ, բայց թշնամին չի գալիս եւ կարծում եմ չի էլ դայ գարունքէն առաջ:

Պոլիսը լռում է. մի հատիկ նամակ անգամ չենք ստացել. չես գրում եւ դու, կտրւել ենք ամբողջ աշխարհից եւ սեղմւել մեր շրջանակի մէջ, ուր ամէն կողմ սուգ, ամէն կողմ լաց ու կոծ է:

Վերը մոռացայ ասել, որ Խաչիկն էլ հիւանդ է, հիւանդ է նաեւ Մազմանեան Լեւոնի կինը՝ Ադելը, բայց մի՞թէ կարելի է թւել բոլորը: Ջնդին անդադար յիշում է քեզ. վերջին օրերս չի էլ խօսում. երէկ իր մօտն էի, յայտնեցի քեզ նամակ գրելուս մտադրութիւնը, խեղճը լարեց իր բոլոր ուժերը եւ կցկտուր բառերով ասաց հետեւեալը. «Թող Ամերիկան դրամ հասցնէ անդալման ժընեւի մէջ գնելու Դաշն. տունը եւ թող անունը դրեն «Մեր տունը». մի ընկերոջ վերջին ցանկութիւնն է դուցէ որ աւելորդ չհամարեցի քեզ գրել. առհասարակ քեզ շատ է յիշում...»

Դէ՛, մնաց բարեւ, ո՞վ գիտէ դուցէ մենք էլ հիւանդացանք կամ մի բան եղանք, դուցէ էլ չկարողացայ գրել. ախր գրելու սի՞րտ է դիմանում: Մնաց բարեւ, քեզ համբուրում եմ կարօտով, շատ-շատ կարօտով, համբուրում ենք բոլորս, Վարսէնը, մայրս: Եթէ հնարաւորութիւն ունես աղաչում եմ գրիր երկար-երկար:

Քո՛ ՄԱՐԱԼ

Յ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

1919 թ. մարտին, Թիֆլիսում, տօնեց Յովհաննէս Թումանեանի ծննդեան յիսնամեակը: Այդ առթիւ շնորհաւորական հեռագիր էր տւել Հայաստանի Կառավարութիւնը, որին Յ. Թումանեանը պատասխանեց հետեւեալ հեռագրով.

Մարտ 8, Երեւան

Հայաստանի Կառավարութեան Նախագահի փոխանորդ Ա. Խատիսեանին,

Հայրենի երկրի անդրանիկ կառավարութեան անդրանիկ գրական ողջոյնն ու բարեմաղթութիւնները յուզեցին ինձ մինչեւ արտասուեց:

Էս բոլոր զգացմունքները ես բացատրում եմ ոչ թէ իմ գրական գործերի արժէքով, այլ մեր ազգային ոգու անսպարտելի հզօրութեամբ, որին չեն կարող ընկճել ոչ սով, ոչ հիւանդութիւն, ոչ հալածանք, ոչ տառապանք: Միշտ մնում է կենդանի եւ թեւաւորւած մեծութեան ու զեղեցկութեան տենչերով:

Էս անգամ էլ, առասպելական Ֆէնիքսի նման, պիտի յառնի իր օջախները մոխիրներից նոր կեանքով ու աւելի տաղանդաւոր բանաստեղծների զարթոյթ երգերով: Եւ եթէ բանաստեղծի աղօթք էք ուղղում ինձանից, ապա ես միայն մի աղօթք ունեմ նրա համար, որ նա, հայ ժողովուրդը կենդանի մնայ Ֆիդիքայէս, մնացածը ձեռք կը բերի ինքը — ինքը, որ կանդնած է աշխարհների մէջտեղը, Հայաստանի երկնահաս բարձրաւանդակին, երկնքից էնքան մօտիկ, իր խոհուն ճակատը դէմ տւած աշխարհի բոլոր փոթորիկներին՝ պայծառ նայում է դէպի իր մեծ եւ լուսաւոր ապագան:

Իմ հոգին լիքն է նրա ոգու հզօրութեան շնչով եւ նրա մեծ ապագայի անսասան հաւատով:

Եւ թող էդ մեծ ոգին ու էդ անսասան հաւատը զօրավիզ լինեն նրա կառավարութեանը, որ կարողանայ ժողովրդին հանել էս ծանրը ճգնաժամից եւ տանել յաղթանակներից ամենամեծն ու ամենագեղեցիկը — եղբայրական սիրով տիրել հարեւան ժողովուրդների սրտերին՝ Հայաստանի երջանկութեան համար:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

ԱՆՑԵԱԼՔ

ՆԻԿ. ՄԱՌ

Դեկտ. 20-ի գիշերը, Լենինգրադում (Պետերբուրգ), երկարատեւ ու ծանր հիւանդութիւնից յետոյ, վախճանեց մեր ժամանակների ամենախոշոր գիտնականներից մէկը՝ Ակադ. Նիկ. Մառը: Հանգուցեալի դերը առանձնապէս մեծ է Կովկասի եւ Հայաստանի մշակութի ուսումնասիրութեան եւ գնահատութեան գործում: «Վէմ»-ի յաջորդ համարում մենք կը տանք առանձին ուսումնասիրութիւն նրա կեանքի եւ գործի մասին:

ԲԱՀԱԹՈՒՐ ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ

Դեկտ. 1-ին Երեւանում մեռել է հայ գիտութեան ներկած լաւագոյն մտաւորականներից մէկը՝ Բահաթուր Բահաթրեան: Հանգուցեալը ծնւել էր 1872 թ. Ղարաբաղում, ուսել Շուշու ոճալական դպրոցում եւ Գէորգեան ձեմարանում: Բարձրագոյն կրթութիւնը ստացել էր Ժընեւի համալսարանի բնագիտական եւ մաթեմատիկական ճիւղում: Ապա՝ աւարտել էր Գանդի ճարտարագիտական դըպրոցը եւ իբրեւ ճարտարագէտ - քիմիկոս մտել մասնաւոր կեանքի ասպարէզ: Զգալով, սակայն, որ իր կոչումը գիտութիւնն է ու դպրոցը՝ անցել էր մանկավարժական գործունէութեան՝ ներկելով մաթեմատիկայի դասաւանդութեան հայկական դպրոցներում:

1914-17 թ. երեք ուսումնական տարի, Բահաթրեանը մաթեմատիկայի դասատու էր Գէորգեան ձեմարանում, յետոյ՝ ուսուցիչ Երեւանի դպրոցներում եւ ի վերջոյ, դասախօս Համալսարանում եւ Պոլիտեխնիկ ինստիտուտում: Միեւնոյն ժամանակ զբաղւում էր եւ հասարակական գործունէութեամբ. 1918 թ. Հայաստանի ներքին գործոց նախարարի պարենաւորման ներկայացուցիչ էր Վաղարշապատի շրջանում. 1921 թ., փետրարեան ապստամբութեան օրերին, Կոմենդանտ Կոտայքի գիւղերից մէկում: Անդամ էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ նրա համոզած գործիչներից մէկը:

Բահաթրեանի աշխատանքի մնայուն մասը, սակայն, նրա գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւնն է Անանիա Շիրակեցիի մասին: Այդ գործի վրա Բահաթրեանը աշխատեց երկար տարիներ եւ մեծ ջանասիրութիւն եւ հմտութիւն ցոյց տուց:

Բահաթրեանը համեստ, սակաւախօս, մաքուր սրտի տէր, ուղղամիտ անձ էր՝ լաւ մարդ ու լաւ ընկեր: Հայ մշակութիւնը նրա մահով զրկւեց իր արժէքաւոր մշակներից մէկից:

ՎԱՂ. ՏԵՐ - ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ

Դեկտ. 4-ին, Համադանում, Թոքատապին զոհ դնաց մեր քաղաքական տարագրութեան աչքի ընկնող անդամներից մէկը Էջմիածնի Հայրենիքի Փրկութեան Կոմիտէի նախագահ Վաղարշակ Տէր-Խաչատրեանը: Վաղարշակը ծնւել էր 1881 թ. ապր. 5-ին Էջմիածնի շրջանի Սաջու գիւղում: Ուսումը ստացել էր Գէորգեան ձեմարանում, որի դասարանական մասը աւարտելով 1903 թ. անցել էր Բագու, իբրեւ ուսուցիչ Նաւթարդիւնաբերողների Խորհրդի դպրոցներում: 1905 թ. երբ վերաբացւում են հայոց ծխական դպրոցները, Վաղարշակը վերադառնում է Հայաստան եւ յաջորդաբար պաշտօնավարում Աշտարակի, Օշականի, Վաղարշապատի, Նախիջեւանի, Ախալքալաքի, Ալեքսանդրապոլի եւ Մեծ Ղարաքիլիսայի հայկական դպրոցներում, որպէս դասատու կամ աւագ-ուսուցիչ:

Իր պաշտօնավարութեան ընթացքում, ամէն տեղ, Վաղարշակը յայտնաբերում է պարտաճանաչ ու բարեխիղճ վերաբերում դէպի իր ստանձնած պարտականութիւնները: Միեւնոյն ժամանակ գործօն մասնակցութիւն էր ունենում տեղական հասարակական կեանքին: Դեռ դպրոցական նստարաններից նա մտել էր Դաշնակցութեան շարքերը եւ ամէն տեղ ուր լինում էր, իր շուրջը համախմբում էր երիտասարդութիւնը, ստեղծում եռուն դադախարական կեանք:

Երբ 1914 թ. պայթեց համաշխարհային պատերազմը, Վաղարշակը աւագ-ուսուցիչ էր Մեծ-Ղարաքիլիսայի դպրոցում: Նրա նախաձեռնութեամբ այնտեղ կազմւեց Ազգ. Բիւրօի տեղական մասնաճիւղը, եւ ինքը ընտրւեց նախագահ: 1915 թ. նա նախագահ է ընտրւում նոյն շրջանի «Եղբայրական Օգնութեան» Կոմիտէի: Նրա ջանքերով Ղարաքիլիսայում բացւում է Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտէի որբանոցը, որ կարելոր դեր կատարեց որբանամութեան գործում: 1917 թ. կազմւում է Լոռու Գունդը, եւ Վաղարշակը նըգործում է Կոմենդանտ: Կամաւորական շարժումը եւ գաղթականւանների ու որբերի խնամատարութիւնը կլանում են Վաղարշակին ամբողջապէս:

Ղարաքիլիսայի հռչակաւոր ճակատամարտից յետոյ, Վաղարշակը անցնում է Երեւան եւ Արամի կողմից նշանակւում պարենաւորման նախարարութեան ներկայացուցիչ Ապարանի եւ Շիրակի շրջ-

ջաններում, ուր նոյնպէս երեւան է բերում վարչական-կազմակերպական կարողութիւններ:

1919 թ. հրաւիրւում է Վաղարշապատի Ամերիկեան Կոմիտէի որբանոցներէ ընդհանուր կառավարիչ եւ միաժամանակ նշանակւում է խնամատարութեան նախարարութեան ներկայացուցիչ: Զբաղւում է զաղթականների տեղաւորման եւ հոգատարութեան, ինչպէս եւ զաւառական ինքնավարութեան գործերով: 1920 թ. հայ-թիւրքական պատերազմի օրերին, Սուրմալուի ճակատի հրամանատար Դըրօի ներկայացուցիչն էր Ապարանի շրջանում:

Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ, Վաղարշակին էլ վիճակեց ճաշակել բոլշևիկեան Չէկայի հալածանքները. շատերի հետ նա էլ բանտարկեց եւ մահաւանդեց ազատեց փետրւարեան ապստամբութեան շնորհիւ, որից յետոյ ընտրեց Էջմիածնի Գաւառի Փրկութեան Կոմիտէի նախագահ: Այդ պաշտօնում նա երեւան բերեց բացառիկ ոյժ, գործելու կարողութիւն ու կամք: Հակաբոլշևիկեան պայքարի այդ հերոսական օրերին Էջմիածնի շրջանը շատ բանով պարտական էր Վաղարշակին:

1921 թ. ապրիլ 2-ին, բոլորի հետ միասին, Վաղարշակն էլ նահանջեց դէպի Լեւոնհայաստան, այնտեղից՝ Պարսկաստան: Տարազրուութեան 13 տարիներին էլ նա չկորցրեց հոգու արիւթիւնը եւ շարունակեց աշխատել, կրթական եւ կուսակցական ասպարէզում: 1922 թ. նա արդէն ուսուցիչ է Ռաշտի հայկական դպրոցում, ուր մնում է մինչեւ 1926 թ.: Այստեղից տեղափոխւում է Նոր-Ջուղայի դպրոցը, մինչեւ 1931 թ., ապա մինչեւ մահ պաշտօնավարում է Համադանի Հայկազեան Դպրոցում:

Թէ Ռաշտում, թէ Նոր-Ջուղայում եւ թէ Համադանում Վաղարշակը ո՛չ միայն բարեխիղճ ու հմուտ դասատու էր կամ դպրոցի վարիչ, այլեւ եռանդուն ու սիրած հասարակական գործիչ: Նա առանձնապէս ջերմ համակրանք էր վայելում երիտասարդական լայն շրջաններում: Նրա շքեղ ու համաժողովրդական յուզարկաւորութիւնը ապացոյց է այդ յարգանքի:

Տարիներ առաջ Վաղարշակը գրի էր առել իր յուշերը, որոնց մէջ կան շատ հետաքրքրական էջեր: Մենք յոյս ունենք «Վէմ»-ում տալ հատուածներ այդ յուշերից, որոնց ամբողջութիւնը, դժբախտաբար, դեռ կարելի չէ հրատարակութեան տալ:

ԵՐԻԱՆԴ ՕՏԵԱՆ *)

Ծնած է 19 Սեպտեմբեր 1869ին, Պոլսոյ Ենիգիւղ արւարձանը:

Գեղեցիկ մանուկ մըն էր եւ ուշիմ: Դպրոց չի յաճախեր, մասնաւոր դասեր կառնէ տան մէջ: 1878ին կը ճամբորդէ Ֆրանսա եւ Իտալիա, Գրիգոր Օտեանի հետ, որ իր հօրեղբայրն էր: Յետոյ պահ մը կը հաստատուի Ճուրճովայի մէջ (Ռումանիա), ուր զրկած էր հայրը իբրեւ օսմ. հիւպատոս: Քանի մը տարի վերջը կը վերադառնայ Պոլիս եւ կը մտնէ Պէրպէրեան վարժարան, ուր կը հրատարակէ ձեռագիր թերթ մը, Վառաքան: Ռ. Պէրպէրեան կը խափանէ Օտեանի թերթը, բայց նոր մը կը հանէ ան, նոր անունով մը դարձեալ, Անհաշտ: Կը շարունակէ նաեւ մասնաւոր դասեր առնել Գրիգոր Մարգարեանէ, Տիւպիւլայէ եւ Տիւփիէէ:

1888ին կը ճամբորդէ Անտիոք, Գէորգ Ասլանի հետ, որ մօրեղբայրն էր: Վերադարձին, 1893ին, կը մտնէ Հանրային Պարտուց Վարչութեան մէջ: Այդ շրջանին կսկսի աշխատակցիլ Մախսին, Մանգուլիի Էփէնարին, Արեւիլին: 1894ին կը մտնէ Հայրենիքի խմբագրութեան մէջ, ուր կաշխատի մինչեւ 1896 Օգոստոս 24, երբ, Պանքայի Դէպքին պատճառով, կը հեռանայ Պոլիսէն: 6-7 ամիս կը մնայ Աթէնք, ուր կաշխատակցի Միութիւն թերթին: Յետոյ կը մեկնի Եգիպտոս: 1897-1898 կաշխատի Պօղոս Նուպարի ազարակին մէջ իբրեւ հաշակալ: 1899ին կանցնի Փարիզ: Կաշխատակցի Գուրտոն Լուսինեանի Փրանս - հայերէն բառգիրքին խմբագրութեան, յետոյ միջնորդ՝ հնարժէք առարկաներու, պահ մըն ալ պաշտօնեայ՝ արշաւի ձիերու հայթայթիչի մը մօտ: Կը մեկնի Վիեննա, աշխատակցելու Եռանդեւուրի բառարանին, յետոյ Լոնտոն՝ գործակցելու Նոր Կեանքին, ապա դարձեալ Փարիզ՝ խմբագրելու Ազատ Խօսքը: 1902ին Եգիպտոս է նորէն, քանի մը տարի պաշտօնեայ՝ ձուլիչի մը մօտ: 1904ին՝ Հնդկաստան, իբրեւ ազամանդի վաճառական: 1905-ին՝ Եգիպտոս, իբրեւ ձուլարանի պաշտօնեայ: Մինչեւ 1908, այստեղ կը հրատարակէ Ազատ Բեմ, Ազատ Խօսք, Արեւ, Կրակ, Օրէնք:

Օսմ. Սահմանադրութենէն յետոյ Պոլիս է: Կաշխատակցի Արե-

*) Գեղեցիկ երկերի լոյս տեսաւ Ե. Օտեանի երկերի մէկ հատորը Նախատակ Գրքագէտների Բարեկամների հրատարակութեամբ (№ 9): Հատորը ամբողջապէս նւիրած է Փանջունիին. այդպէս էլ կոչւում է՝ «Ընկեր Փանջունի»: Այդ առթիւ օգտակար ենք համարում հատորից արտատպել Ե. Օտեանի գուռ փաստական տեղեկութիւններ պարունակող կենսագրութիւնը: ԽՄԲ.

Լեյֆի, Ագատամարտի, Հայրենիքի, Բիւզանդիոնի, Շանքի, միա-
ժամանակ կը հրատարակէ շատ մը երգիծաթերթեր:

1915ին՝ կաքսորւի եւ կը հասնի Տէր-Ջօր, ուր աւելածու է պահ-
մը, յետոյ թարգման՝ թուրք սպայի մը մօտ, ապա՝ դերման սպա-
յի մը մօտ: Այստեղ կիսլամացնեն զինք եւ ուսուցիչ կը նշանակեն
Համայն: Ժամանակ մը վրջ կը բանտարկեն:

Զինադադարին՝ Պոլիս է: 1919-1922 կաշխատակցի ժամանակի,
Վերջին Լուրի, Ճակատամարտի: Քէմալական արշաւի առջեւ,
1922 Սեպտեմբերին կը թողու Պոլիսը եւ կանցնի Պուրթէշ: Կաշխա-
տակցի Նաւասարդին: 1924ին կը մեկնի Սուրիա, հիւանդ մօրեղբօ-
րը մօտ: Այստեղ կաշխատակցի Նոր Փիւնիկին ու Հայ Կեանքին:
Յետոյ կանցնի Եգիպտոս, ուր կաշխատակցի Արեւին, Հայկ. Սինէ-
մային, եւ ուր կը մեռնի 3 Հոկտեմբեր 1926ին:

Բեզուն գրող մըն էր: Ահա իր աշխատութիւնները. —

Ա. ՎԷՊԵՐ. — Սալիհա Հանըմ, 3 հատոր (1912), Թաղականին
Կնիկը (1921), Միջնորդ Տէր Պապան (1920), Դատաստանական հոր-
հուրդին առջեւ (1921), Մատնիչը (1920), Առաքելութիւն մը ի Ծա-
պըլվար (1913), Ընկեր Փանջունի Վասպուրականի մէջ (1914), Մի-
քէի սիրարկածը (1920), Ընտանիք, Պատիւ Բարոյական (Արեւելք),
Ես դրսեցի չեմ առնիր (Ժամանակ), Թիւ 17 Խափիէն (Վերջին
Լուր), Կանանց հովանոցով կիներ (Վերջին Լուր), Կաւէ հերոսներ
(Վերջին Լուր), Տարիքա (Վերջին Լուր), Ընկեր Փանջունի տարա-
գրութեան մէջ (Նաւասարդ), Հայ կուլտուրականները (Շաւիղ),
Հայ Տիարքոսան (Արեւ), Ապտիւլ Համիտ եւ Շէրիֆ Հոլմա, Պատե-
րազմ եւ Խաղաղութիւն (Շանթ):

Բ. ՎԷՊԱԿՆԵՐ. — Վաշխատուն (Հայրենիք), Գործ եփող մը
(Հայրենիք), Ազգային բարերար (Շիրակ), Ոսկեմոլ (Շիրակ),
Գործի մարդիկ (Անահիտ), Մուլէտ (Անահիտ), Բարի դահիճը (Ա-
նահիտ), Մօսա Քլէսիմ (Անահիտ), Համբարձում աղա (Բանբեր),
Բրոքականտիսքը (Նոր Կեանք), Վաճառականի մը նամակները (Մա-
նանա), Ճուղուպրիսք եւ Ընկ. (Կառապիտոս), Վարպետ Պողիկար-
պոս (Վերջին Լուր), Յեղափոխութեան Մակարոյձները (1920),
Ազգ. Երեսփոխաններ (Մանանա),

Գ. ԹԱՏԵՐԱՆԱՂԵՐ. — Զարշըր Արքին աղա, Միջաշէլ Կիւրճ-
եանի աշխատակցութեամբ, (1906), Զավալլըն (1909), Մահմանա-
դրութեան 69րդ յօդածը (1927), Վարդան Մամիկոնեան:

Դ. ԹԵՐԹԵՐ. — Մեծ մասը ինք հիմնած եւ խմբագրած է, մէկ
մասն ալ ընկերովի:

Ագատ Բեմ, շաբաթաթերթ, Աղեքսանդրիա, 1903-1907, Ագատ

Խօսք, Փարիզ, 1901-1902, Աղեքսանդրիա 1906-1907, Թերթիկ,
օրաթերթ, Աղեքսանդրիա 1906, լոյս տեսած է միայն 28 թիւ,
Օրէնք, շաբաթաթերթ, Աղեքսանդրիա, 1905, լոյս տեսած է միայն
13 թիւ, Կրակ, շաբաթաթերթ, Աղեքսանդրիա 1906, լոյս տեսած է
միայն 3 թիւ, Սեւ Կատու, շաբաթաթերթ, 7 թիւ միայն, 1912-13,
Պոլիս, Մանանա, 1913-1914, Պոլիս, Արեւ, 1908, Գահիրէ, Կառապի-
նատ, շաբաթաթերթ, 1919, Պոլիս, Իգնատ Աղա, շաբաթաթերթ, 8
թիւ միայն, 1919, Պոլիս, Շաւիղ - Իգնատ Աղա, շաբաթաթերթ,
1920-1922, Պոլիս:

Ե. ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Նախապետ Ռուսինեան (Մա-
սիս), Ծերեմ (Մասիս), Ֆիզիքա Պօղոս Պատուի (Մասիս), Գրիգոր
Օտեան (Մասիս), Ս. Ժողովները (Հայրենիք), Իշխանաց Կղզիները
(Արեւելք), Հին Խնդիրներ (Հայրենիք), Փարսիները (Ազատ Բեմ),
Ժողովող (Շիրակ), Պօղոս Նուպար (1913), Հայկական հնդիր (1914):

Զ. ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ. — Տասներկու տարի Պոլսէն դուրս (Ժամա-
նակ), Արիւնտ Յիշատակներ (Նոր Կեանք), Անիծեալ Տարիներ
(Ժամանակ), Մանկութեան Յիշատակներ (Իշխան Աղա), Գրական
Յիշատակներ (Ոստան):

Է. ՏԱՐԵՅՈՅՅՆԵՐ. — Ոմանց Տարեցոյցը, Աղեքսանդրիա 1909,
Ապուշներու Տարեցոյցը, Պոլիս (1912), Երգիծական Տարեցոյց, Պո-
լիս, (1921-1922):

Ը. ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Արգասաւորութիւն, Զոյա, (1910),
Յարութիւն, Թուրքոյ, Աննա Քարէնիմա, Թուրքոյ, (1911), Նիք
Քարքըր, շարք, Նաք Փինքէրքոն, շարք, Մեռելներու Տունը,
Տաստաշէվսքի (Հայրենիք), Անժ Փիքու, Արեւ. Տիւմա (Հայրե-
նիք), Տալիս, Փօլ Պուրթէ (Արեւելք), Յովհաննէս Զմշկիկ, Կիւս-
թալ Շլումպէրթէ, (1914), Իշխանն ու Աղփառը, (Արեւ), Սուրին
Իշխանութիւնը (Արեւ), Յակոբայ Զրեորը, (Արեւ):

Թ. ՔՐՈՆԻԿՆԵՐ. — Անթիւ են իր ջրօնիկները, զորս կարտադը-
րէր շաբթէ շաբաթ կամ օրը օրին, զանազան խորագիրներու տակ, —
«Առաւան տոմսակ», «Առաւ պատշաճի», «Իրիկեան տոմսակ», «Վեր-
նատունէն», եւ այլն: Այդ ջրօնիկները ցանցնած է Հայրենիքի, Ա-
րեւելի, Ագատամարտի, Ժամանակի, Վերջին Լուրի, Շաւիղի, Նոր
Արշալոյսի, Նոր Փիւնիկի, Հայ Կեանքի, Արեւի, Շանքի, և այլուր:

Ժ. ՕՏԵԱՆ ՕՏԱՐ ԼԵԶԻՈՎ. — Օտեանի կարգ մը գործերը թարգ-
մանած են Ֆրանսերէնի, յունարէնի, թիւրքերէնի, ռուսերէնի եւ
պուլկարերէնի:

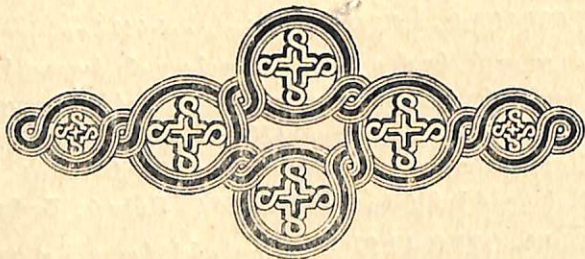
Օտեան չունէր մշակումի ճաշակը, այնպէս որ գրած է առանց

յատակագծի, առանց ձեւելու, յաճախ առանց ներշնչումի՝ եթէ կարելի է գործածել այս դասական բառը: Ահա թէ ինչո՞ւ, Օտեանի տաղանդը չափելու համար, անհրաժեշտ է աչքի առջեւ ունենալ իր ամբողջական գործը եւ յետոյ տաշել, անընդհատ տաշել՝ գտնելու համար կորիզը, ուր պահւած է անգուգական տաղանդ մը:

Սկեպտիկ դառն աւելը քիչ մը շատ կուտած էր իր ճաշակը, այնպէս որ պէտք է գարմանալ՝ երբ այս վաւերական եւ օժտւած երգիծաբանը կը ստորագրէ քիչ մը շատ անհամ տոմսերու տակ: Օտեան չուղեց երեւնալ կոճկւած, տաշւած, փնարկւած, իր վարդապետութեամբ՝ կեանքը յաճախ երկար մանրամասնութիւններու բեռ մը կը նետէ վրան ու կը ծածկէ աստուծային հուրը: Այդպէս են եւ իր ստեղծագործութիւնները, ՝ արեւստի անմահ բարախումբը գտնելու համար իր գործերուն մէջ՝ դուք ստիպւած էք փորել այն դէպք, որ գոյացեր է էջ լեցնելու ցանկութեամբ: Իր տիպագրութիւնն ալ կը մատնէ այդ թէքները: Որքան ալ անմահ ըլլան, իր հերոսները քիչ մը շատ կապւած են իրենց ժամանակին՝ մանրամասնութիւններու բեռով, զոր կառնեն օրւան կեանքէն:

Իբրեւ մարդ, եթէ հաւատաւոր մը չեղաւ, ՝ հեգնական անտարբերութիւն մը, եթէ ոչ արհամարհանք, ցոյց կուտար գաղափարներու եւ իտէալներու պայքարին, ՝ Օտեան միշտ պարկեշտ մնաց նկարագրով: Ոչ իր տաղանդը ծախու դրաւ, ոչ ալ պարծենցաւ իր տաղանդով: Համեստ էր հոգիով: Համեստ ապրեցաւ եւ կեանքով, մինչ կրնար բարեկեցիկ կեանք մը ունենալ, չնորհիւ իր ընտանիքին ընկերային դիրքին ու յարաբերութիւններուն:

Ն. Գ. Բ.

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՆՈՐ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Ինչպէս յայտնի է, Հայաստանը այժմ բաժնւած է 27 վարչական միաւորների, որոնց մի մասի անունը վերջերս փոխւած է: Այսպէս, նախկին Ղարափիլիսան այժմ դարձել է Կիրովական, նախկին Աղբարան՝ Ամասիա, Քէշիշէնգը՝ Միկոյեան, Փաշալուն՝ Ազիզբէկով, Ղուրդուզլին՝ Հոկտեմբերեան եւայլն: Այսպիսով, առ 1935 թ. վերջը, Հայաստանի 27 վարչական միաւորները կրում են հետեւեալ անունները, ՝ *Ամասիա, Ստեփանաւան, Ալլահաբէկով, Իջեւան, Շառլաղին, Լենինական, Կիրովական, Դիլիջան, Արթիկ, Ապարան, Ախտա, Թալին, Աշտարակ, Կոտայք, Նոր-Բայազէտ, Հոկտեմբերեան, Վաղարշապատ, Ղամաբու, Վէդի, Մարտունի, Բասարգէշար, Միկոյեան, Ազիզբէկով, Սիսիան, Գորիս, Ղափան, Մեղրի* (Տես փարտէզը):

Նոյն ձեւով փոփոխութեան ենթարկւած են եւ բազմաթիւ ուրիշ վայրերի անուններ: Այստեղ առաջ ենք բերում ցանկը այն վայրերի, որոնք վերջերս վերանանւած են Հայ. Գործ. Կոմիտէի կողմից: Առաջ դնում ենք հին անունը, յետոյ՝ նորը:

ԱՊԱՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆ.

Բաշապարան - Ապարան.
Ալիֆուչակ - Քուչակ.
Տամբըլու - Մուսեան. (Աս. Մուսեանի անունով):
Քէշիշէնգ - Գեղարօտ.
Մուլաղասում - Զովունի.

ԱՂԱՐԱՅԻ ՇՐՋԱՆ.

Շրջանը վերանանւած է Ամասիայի: Շրջանի կենտրոնը՝ Ամասիա: Թուրքի Ղըզլիլիսա - Կարմրաւան. Ղարաւամագ - Ենիեռլ.
Ալիսան - Գետիկ.
Սուլթանապատ - Շուրապատ.
Ղարափիլիսա 3-րդ - Զորաշէն.

ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆ.

Օհանավանք - Օհանաւան.
Ղըզլիլաւան - Ոսկեվագ.
Ղարաւանք - Փոքրաւան.

ԱԼԼԱՎԵՐԴԻ ՇՐՋԱՆ.

Խաչի Դուռ - Ծաղկաշատ.
Որնակ - Ակներ.

ԱԿՏԱՅԻ ՇՐՋԱՆ.

Բաւրանաբա - Աքարբէկեան (Յայտնի չէրիստ Աքարբէկեանի անունով):
Ելեռովկա - Սեւան.
Փաշաղիզ - Մարմարիկ.
Սուխոյ Ֆոնտան - Ֆոնտան.
Ն. Միխայիլովկա - Միխայիլա.

ԱՐԹԻԿԻ ՇՐՋԱՆ.

Զըրփըլի - Զրափի.
Խաչփիլիսա - Փարոս.
Բոդագփեասան - Զորակապ.
Բոդդոզան - Սարակապ.
Մուլագէտֆա - Մարալիկ.
Մեծ Արիսովի - Մամբաշ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐԱՆԻԱՆԻԱԾ ՇՐՋԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՔԱՐՏԷԶ

ԲԱՍՍԱԳԻՉԱՐԻ ՇՐՋԱՆ.

Աղբիլիսա - Ագաղ.
Սատանաթաշ - Գիւնէյ.
Զարգիբիլ - Զառէնդ.
Ղըրխըրուլաղ - Ակունք.
Կարակոյիւն - Ագիզու.

ԴԻԼԻՋԱՆԻ ՇՐՋԱՆ.

Զիբուլիսու - Ծովագիւղ.
Պողոսիլիսա - Շեմալսեան (Բոլշեիկ եղիշէ Շեմալսեանի անունով):

ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՇՐՋԱՆ.

Հաջի Նազար - Կաֆո (Բոլշեիկ Կաֆո անունով):
Մեծ Քեափանակ - Մուսայէլեան (Բոլշեիկ Մուսայէլեանի անունով):
Ղարափիլիսաքուրփի - Ալուրիկ.
Ալեքսանդրովկա - Ղարիբջանեան (Բոլշեիկ Բ. Ղարիբջանեանի անունով):

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ՇՐՋԱՆ.

Շրջանը յաճախ կոչուում է եւ Վաղ-սլաս՝ Վաղարշապատի կրճատում ձեւը:

Հաջի Ղարա - Այգեշատ.
Խաչափարալ - Զախմաք.
Վ. Թուրքմանլու - Ապագայ.
Ն. Թուրքմանլու - Լուսագեղ.
Քեդրփալու - Արշալոյս.
Հաջիլար - Մրգաստան.
Շորլու Դէմուրչի - Դէմուրչի.
Շորլու Մէհմանդար - Մէհմանդար.

ԿՈՏԱՅՔԻ ՇՐՋԱՆ.

Բաշգառնի - Գառնի.
Ղըզղալ - Աստղաբերդ.
Դաւալսարաք - Աւագ.
Գեդիլիլիսա - Կապուտան.
Քեարփիլի - Գեղադի.
Ճաքղան - Հրագղան.

ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՏԻ ՇՐՋԱՆ.

Շրջանի անունը փոխւած է Կիլիկի-
կան:
Ղարափիլիսա - Կիրովական.
Նիկիտիս - Ֆիլիստով (Բոլշեիկ Վ. Ֆիլիստովի անունով):
Խաչի Գիւղ - Դեքէդ.
Ղամշկուտ - Եղեգնուտ.

ՍՏԵՓԱՆԱՆԻ ՇՐՋԱՆ.

Ստեփանաւանը նախկին Զալալ Օղլին
է:
Ղըզլիլիսա - Կըզլիլաշ.
Վարդնցովկա - Կալինին.
Զուլաֆէնդ - Կըզլիլաֆ.
Կառուրքուլաղ - Կարնադիլ.

ՔԵՇԻՇՔԵՆԴԻ ՇՐՋԱՆ.

Շրջանը վերածւած է Միկոյեան:
Քեշիշէնդ - Միկոյեան.
Հասանէնդ - Շատին.
Ղոյբուր - Գետաֆ.

ՓԱՇԱՒԱՆԻ ՇՐՋԱՆ.

Շրջանի նոր անունն է Աղիզբէկով
(Բոլշեիկ Մաշադի Աղիզբէկովի անու-
նով):

Փաշալու - Աղիզբէկով.
Սուլքանաբէկ - Բարձրունի.
Իքղան - Գիլիստան.

ԻՋԵՆԱՆԻ ՇՐՋԱՆ.

Քրդեան - Ենոֆան (Բոլշեիկ Ենոֆ Մկրտումեանի անունով):
Խաւարճար - Լուսաճար.
Կունէն - Գետաշէն.

ԹԱԼԻՆԻ ՇՐՋԱՆ.

Մաղարշուղ - Շենիկ.
Սլաշի - Շղարշի.
Ղուլաբովիշ - Ոսկեքաս.
Փիլիսալաֆ - Արեգ.
Օճի Ղըշուղ - Զվատան.
Զոքա - Սոքիկ.
Սչանլու - Աւքոն.
Դուչէնդ - Բառոժ:

ՂՈՒՐԴՈՒՂՈՒԼՈՒ ՇՐՋԱՆ.

Շրջանի նոր անունն է Հոկտեմբերեան.
Սարդարաք - Հոկտեմբեր.
Ղուրդուղուլու - Արմալի.
Հաջի Բայրալ - Բալիշալար.
Քեարիմարի - Սովետական.
Մուլարաղալ - Բաղալ.
Մուլարաղալ - Բամբակաշատ.

ՆՈՐ ԲԱՅԱՋԷՏԻ ՇՐՋԱՆ.

Քեոսամահմէդ - Բատիկեան (Բոլշեիկ Բատիկ Բատիկեանի անունով):

ՍԻՍԻԱՆԻ ՇՐՋԱՆ.

Ղարափիլիսա - Սիսուան.
Ալիլու - Սալվարդ.

ՄԱՐՏՈՒՆՈՒ ՇՐՋԱՆ.

Քեդաղաւան - Ծովիմար.
Ալիզընդ - Աստղաճար.

Զուլախաչ - Զուլաֆար.
Աւղալաղալու - Վաղաշէն.

ՂԱՄԱՐԼՈՒԻ ՇՐՋԱՆ.

Դաւալար - Դաւալար.
Գեղաղալու - Մարտիկեան (Բաշեիկի
Սէրգո Մարտիկեանի անունով):
Դոնդուգիան - Զանգիլար.
Սէյիգէնդ - Շուրաֆէնդ.
Ասորի Դուին - Վերին Դուին.

Հայ Դուին - Ներքին Դուին.
Իմանշալու - Միջեան (Բաշեիկի Լիպ.
Միջեանի անունով):

ՎԵԴՈՒ ՇՐՋԱՆ.
Քէշիշվերան - Զովաշէն.
Մուլաաիմէդ - Օթլախ.
Քէշիշվադ - Դաշէնդ.
Դաւալու - Արաքատ.

ՀԵՐԿ ՈՒ ՅԱՆ

Դուրգէն Միթարեանը - մեր ամենէն
նուրբ երկրասարդ զբաղատներէ մէկը -
տարեմուտի առթիւ, «Յուսարեք»-ում
(31 դեկտ.), փորձում է զնահատու-
թեան ենթակել անցած զբաղան տար-
ւայ «Հերկ ու Յանը» եւ ապագայի
որոշ հեռանկարներ ցոյց տալ:

Գ. Միթարեանի զխողովութիւններն
ու զատողութիւնները մտածել են տա-
լիս, եւ դրանց մէջ է նրանց արժէքը:
Այստեղ առաջ ենք բերում նրա յօդա-
ծի հիմնական մասը՝ յապաւելով միայն
այն, որ շօշափած հարցերի անհրա-
ժեշտ տարրը չէ, կամ չեղում է բուն
խնդրից:

Անցաւ տարի մըն ալ եւ հայ երկնա-
կամարին տակ, մթին ու մռայլ, գրակա-
նութիւն մը մշակեցաւ:

Հինքերուն կողմէ, եւ նորերէն ալ:
... Փանի մը գիրքեր երատարակե-
ցան. վէպ, պատմածք, մէկ երկու հա-
տոր ֆերբուած եւ շատ մը յօդած՝ հան-
դեսներուն ու օրաքերքերուն մէջ:

Յայտնութիւն՝ նոր գործի կամ նոր
դէմքի՝ չկայ: Հեկիսի կեանք մը, օր-
ւան շարժումին հետ փայլելու նիգով.
եւ գործեր ու յօդածներ՝ որոնք հագիւ-
նաւորութիւն գրաւեցին. լայնածի՜ր ու-
շադրութիւն, նորութեան մը, ինքնատը-

պութեան մը, խորութեան մը բերած
ցնցումովը:

Լուեց պատկերապաշտ Զարեանը. ընդ-
հատեց գիւղաշունչ Համաստեղը, ցրե-
ցաւ Փարիզի անհանդարտ խումբը, որ
հանելի էր իր ազմուկովն ու գծած ամ-
բարտաւան շարժումներովն իսկ. պատ-
նէշին վրա մնաց նորէն լայնաշունչ Օ-
շականը, իր Մնացորդաց-ովը, որ սա-
կայն մնաց առանձին, տարօրինակ մա-
կատագրով. ուսման չկարգացին. շատեր
չհասկցան, յոգնեցան ուրիշներ, եւ ու-
մանք ալ վախճան ու վար փաշեցին իրենց
ձայնը. անոնցմէ ալ վերջինները՝ ու-
րոնք երկու տասնեակ էջնոց գրքի մը
կը սպասեն, բառեղէն պսակներ հիւսե-
լու եւ դատարկահունչ պերճախօսութիւն
մը ցուցադրելու համար:

Այս բոլորը՝ միգ միայն, հայ գրա-
կանութիւնը կենդանի պահելու. հայ
մտքի կանքեղը՝ ամառ, ինչպէս կայ
նայն միգը՝ հայ կեանքը ողջ եւ հայ
դէմքը հարազատ պահելու համար:

Դրական գործ, անշուշտ, այս ինք-
նապաշտպանութիւնն ալ:

Կա՛յ ուրեմն աշխատանք եւ հաւատ-
քը՝ հայ մտքի ստեղծագործութեան
հանդէպ:

Այս աշխատանքը կը կատարւի վան-
քերէն սկսած մինչեւ Հայաստան, ուր

հին արժէքներու պրպտումը, պատմա-
կան ու լեզուագիտական խաղաղութիւն-
ները մերարժէք յիշատակարաններու
ծնունդ կուտան, հակառակ կայարէ այն
մթնոլորտին, որ կը ծանրանայ հոն հայ
մտքին վրա:

Ամենէն բախտաւոր կալածը ասիկա,
պատմագիտական ու բանասիրական այս
դաշտը, երկրէն ներս թէ դուրս, եւ
միշտ հինքերու կողմէ:

Եւ այս հին կողմիներուն կողմէ՝
նորերը, հագուանդ, որոնք հաւատք
ունին ու աշխատելու եղանակ:

Բայց, ինչ որ ըսինք՝ անհատական,
մեկուսի միգեր են, ապրելու եւ ապրե-
ցնելու սահմանած միայն:

Մեր պահանջը՝ այս չէ սակայն, չի
բաւեր միայն ապրելը, որովհետեւ ապ-
րիլը՝ միջոց է, միշտ ու փարքամ կեան-
քի մը համար, ստեղծագործական բար-
ձրագոյն վայելքներու եւ կառուցում-
ներու համար:

Արդ՝ ի՞նչ է հարկաւոր, որպէսզի ինք-
նապաշտպանութեան սահմաններէ
դուրս դանք՝ ձեռնարկելու համար «Ըս-
տեղծագործական բարձրագոյն վայելք-
ներու եւ կառուցումներու»: Գ. Միթ-
արեանը դրան պատասխանում է այս-
պէս. -

Նախ՝ պէտք է աւելնայ, անի՛ գրա-
կանութեան դերն ու կշիռը. կաւելնա՛յ,
- այո՛, եթէ գիտակցութիւնը գայ լըր-
ջութենէն անոնց, որ կը մշակեն գիրը,
եթէ գայ աստածաշունչ այն պաշ-
տամունքին որ ընտրեալները միայն
կրնան ունենալ. եւ ինչպէս կրօնքը, նը-
մանապէս հայ միտքը ունենայ, դառնայ
տանար, ուր երկիւղով ու երկիւղածու-
քեամբ մտնեն մարդիկ. ուրկէ դուրս
նետին անբարեշունքն ու անարժանե-
քը. եւ, վերջապէս, ուրկէ պարթկան
մտածումի ու գգացումներու յորդ շա-
տրանները:

Տե՛նդ, տե՛նք, մոլեգնութիւն ու
փառութիւն միայն, - ընդունելով որ տը-
ւած է տաղանդը, իբրեւ հիմք - եթէ

կուգենք հեռապատկերը դարձնել իրա-
կանութիւն:

Այն ատեն, հարկ պիտի ըլլայ ան-
շուշտ, քրքրել հինք. ինչ որ կայ միմ-
չեւ մեր օրերը. քօթի փռնին մեր նա-
խորդներու գործերէն. գատել ռակին պը-
ղնակէն, եւ իբրեւ բիրտոյ ու արժէք՝
աւելցնել հայ մշակույթի գանձարանին
վրա, դարաւոր կնիքով:

Ժամանակն է այլեւս, որ մէկ կողմ
դրին բոլոր նկատումները եւ մինչեւ
իսկ խղահարութիւնները. կշիռքի, վե-
րագնահատութեան ենթարկելու բոլոր հի-
ները, ողջ կամ մեծած, մեր մեծ նա-
հատակներէն սկսած մինչեւ մեր օրերու
կենդանի նահատակները. ատենն է որ
անոնք բոլորը, անխտիր, պառկին ար-
ւեստի նշտրակին տակ ու հերձատիւն,
առանց ողորմանքի, դաժանօրէն, եթէ
կուզէք:

Մեր հին, երկիւ գրականութիւնը -
վէպ, ֆերբուած, ֆնտազիաութիւն, - ա-
մէն ինչ որ կիյնայ այդ կալածին մէջ,
պէտք է որ քօթի: Հարկ է որ կիցին
գրական դէմքերը բոլորին, ու անոնց
անիւնները, այսինքն՝ անկորնչելին, նը-
ւիրական մնացորդը, առնին սափորնե-
րու մէջ ու դրին պաշտամունքի տա-
նարին մէջ:

Անշուշտ, վերագնահատման այս մա-
րուն, հարկ պիտի ըլլայ նաեւ ժխտել
եւ ուրանալ. սրբազան ուրացում, որ
ստեղծագործ է այնքան, որքան գեղեց-
կութեանց պանծացումը:

Մեր ժամանակակից գրականութիւնը,
այսինքն՝ գրական սերունդը, պէտք է
գիտնայ վերջապէս թէ ի՞նչ կը կշռեն,
այսօրւան արժէքով, Զօհրապ մը կամ
Զարդարեան մը, Տէրեան մը կամ Թու-
մանեան մը, եւ ողջերէն՝ Զարեան մը,
Շանթ մը կամ Ահարեան մը. անկախ՝
իրենց ժամանակէն ու պատմական մի-
ջակայքէն:

Այս կերպով միայն անցեալը կը դադ-
րի բեռ ըլլալէ ու կը դառնայ հարստու-
թիւն: Հինք կը դադրի փտութիւն ու

բոլորն ըլլալէ ու կը վերածուի նորին համար լուսեղէն պատանդանի:

Մեծութիւնները կը ծնին, չմոռնամք ստիկա, գրական առողջ աւանդութիւններէ: Ծագումի ու գերդաստանի շուքը, աբիւնն ու ազնականութիւնը միայն ընկերակցութեան յատուկ չեն: Իմացական կեանքը, ազգերու մշակոյթն ալ ունին իրենց ժառանգականութիւնը: Առանց փրանսական դասականութեան — չերթալու համար շատ հեռուն — ու առանց անոր մշտանորոգ պրպտումին ու գոռումին, փրանս. արդի գրականութիւնը պիտի դառնար տխրող ու անարիւն: Ընկեցիկ, *պաթաու*՝ իրենց իսկ բառով, աւելի դժբախտ ու անտէր մտքի դաշտերուն մէջ քան կեանքէն ներս:

Ժխտում, անկասկած, բայց զգոյշ ու զգաստ. պայծառ հորիզոններուն լոյսին տակ, ... Ժխտումը պէ՛տք է ըլլայ, առանց նամարտակութեան: Խորունկ եւ զգայութեան ու մտածումներու խռով-փի արդիւնք. կեղծիքին, անհարազատին ու անտաղանդին հաստատումով: Աղուար է ժխտումը, ուրացումը մինչեւ իսկ, երբ մենք կեցած ըլլանք մարմարին վըրա, այլապէս կը դառնանք ծիծաղելի, երբ գտնէ պատանդանները փլին ու ապառաժները մնան իրենց տեղը անասան, իսկ մենք քաւալիմք պատրանքներու աշտարակէն վար...:

Այս ժխտումէն պիտի ծնի նորը, վաղ-ւանը, կը հաւատամք. անո՛վ պիտի հասնինք ստեղծագործ փնտռութիւն, փնտռութիւն՝ որ մեզ պիտի տանի այն յորդ երակին՝ որ հայունն է:

Ուրախալի է, որ մեր գրականութիւնը, մասնաւորաբար վերջին տասնամեակին, իրեն խուզարկութեան դաշտ ընտրած է հայ կեանքը, հայ հայրենիքը, հայ հոգին: Համաստեղէն մինչեւ Նաբոնի ու Սասունի, հայ երկիրն է որ իր էջերը կը բանայ, իր յուշերը կը պատմէ: Շահնուրն ու Զարդարեանը, որոնք ժամանակակից կեանքը կուտան, հայ կեանքն է որ կը խուզարկեն նորէն:

Բայց, չի բաւեր այս ամէնը. չենք գոհանար եղածով, որ յառաջաբան է դեռ, մթնոլորտ, անաւարտ նկար. մենք կուզենք որ հայը իր ցեղային բովանդակ փառովը ցոլայ մեր գրականութենէն ներս. դարերու մէջէն. արիւնոտ իր պատմութեանով այլ առաջնալի իր հաւատովը: Պատմի աշխարհին այն հըրաշքը՝ որով հազարամեակներ ապրող հայը, ոչ միայն կը պահէ յամառօրէն իր գոյութիւնը, որ խորհուրդ դարձած է ալ, այլեւ հալածանքին ու արիւնին մէջէն սիրտ ու կամք ունի դեռ ստեղծագործելու: Գծագրի հայ հոգին, որ կայ դարէ դար եւ ինքզինքը կը փնտռէ իր ինքնութիւնը՝ քաղաքական, կրօնական, լեզական ու իմացական: Այս հրաշքը կուզենք որ քառագոյթէ հայ գրականութեան էջերէն:

Այս ոսկի գիծը զգացած է ու ցուցադրած, նիշդ քսան տարի առաջ, խումբ մը արժէքով գրողներու կողմէ (Վարաժան, Քիւֆէնեան, Ահարոն, Զարեան, Բարսեղեան) *ՄԷՆԵՆԻ Ա. Բիւլին* մէջ (1914 Յունվար 1) ուր ըսած են իրենց «Հանգանակ»ին մէջ եւ պանծացուցած ցեղային գծին հրաշագործ ոյժը:

«Կը հաւատանք. Հայ Հոգին՝ Լոյսն է, Ոյժն է, Կեանքն է, անդրեական չեզ-ղութեանը մէջ ԱՐԻՍՏՈՒՆ ցեղին որուն կը պատկանինք»:

Քսա՛ն տարի ետք, նոյն նշանաբանն ունինք մենք, բայց աւելի յստակ ու հարկադրական երանգով: Ինչ որ ընդ-ձշմարած են անոնք յայտնատեսութեամբ իբրեւ գրական բռնիք, կուզենք որ մեզ համար, այսօր, պատգամ դառնայ, արիւն ու ոսկոր առած. կուզենք որ անոնց բուրբի վրա բանաձեւած տեսութիւնը փառաց իջնէ ու խառնի մեր կեանքին, մեր ժամերուն ու գործին, գանգաւորներու քրտինքին հոտը վրան:

Գրական նոր սերունդը պէտք է դրօշակ դարձնէ եւ ուխտեալներու մոլեգոնութեամբ իրականացնան ձգտի այն՝

ինչ որ քսան տարի առաջ ուրիշ սերունդ մը պատգամած է ու մասամբ կիրարկած:

Հայ ցեղը՝ իր դարերու կեանքին մէջ ու դէպի ապագան իր վագֆովը. հայ խառնածքը՝ դէպի գաղափարականութիւն հակած ու խուզարկու՝ հոգեկան ու իմացական հորիզոններու. հայկական դիւցազնամարտը՝ ժամանակի մէջէն, յանուն ազատագրութեան եւ հայրենիքի ինքնութիւնը:

Ցեղապաշտութիւն, բայց առանց ալամբրութեան. հեռու՝ մեզ ազգայնամոլութենէն, այլանդակ ու ջլատիչ բաց՝ համամարդկային շարժումներու առջեւ, ընդունակ՝ ընդգրկելու մարդկային հոգին, խառնելու ընդհանուր մտածումներու ալիքին, պահելով միշտ իր ինքնութիւնը:

Հարկ է որ հայ արեստագէտը, — դիրինը, գոյնինը կամ ձայնինը — իր ցեղային երակին հասնելու ատեն, բաւական հզօր ըլլայ մարդուն հասնելու համար. եւ հայը տալով մարդը կարենայ տալ, ընդհանուր ստեղծագործութեան կարգին տեղ ունենալու եւ ազգային հորիզոններէն կարենալ հասնելու համար մարդկայնութեան սահմաններուն:

Այս ամենը՝ բայց՝ միշտ տեսնած ու տրւած արեստի մը մէջէն, — ռե, լեգու եւ իրականացման եղանակ — առանց որուն գուրկ են մնայուն արժէք մտաւոր ու զգացական բոլոր կառուցումները. անկերպարան նիւթ՝ որ փարապապետին կը սպասէ դրակի վերածելու. կամ կաւ ու գաճ՝ որ արածանգործի մուրմին կը կարօտին, յը-

ղացած, բռնած երագ մը յաւերժաց-ւելու համար:

Ունինք տարրերը, — ռգի, պերն լեգու, հարուստ պատմութիւն ու փար-բամ դարաշրջան: Պիտի ունենանք կամքն ու հաւատքը՝ որ տանին մեզ այս ուղիով: Բայց նախ՝ պիտի ունենանք այն դէմքերը, որոնք ուխտածներու պէս, մեր նորագոյն պատմութեան հեռանկարն պէս, կրկէս իջնեն, նոր հերկեր բանան, պայքար ու կիրք ստեղծեն, ուրանան, գուրգուրան, խուզարկեն ու կերտեն եւ մօտենան հայուն դարադըրոշմ ճակատագրին ու բռնեն անոր լուսեղէն խորհուրդը:

Այդ ուխտանքները միայն կրնան իրագործել, — ինչպէս մեր անմահ փետայինները, ինչպէս մեր հին ու առաջնախաղ կրօնաւորները ըրած են իրենց կալածին մէջ, — մեր ցեղաշունչ երագը, գրականութեան կալածէն ներս, անկորնչելի քանդակներու վերածելով հայուն փշրած, բայց միշտ անկոտորակ ոգին, հայուն մշտափափոյս բայց մշտանոյն էութիւնը:

Մինչեւ չծնի այս բոլոր հաւատքը, այս խորունկ մոլեռանդութիւնը գրականութեան հանդէպ հայ գրողներուն մէջ, կարելի չէ տեսնել այս ունենալ ո՛րեւ մեծաշուք ստեղծագործութեան մասին:

Գալիք տարին՝ այս մոլեռանդ ու փոքրկաշունչ շոկատին տարին քող ըլլալ, տարին՝ գրական դիւցազնական սերմանումին:

Ինչո՞ւ հաւատք չունենալ սակայն, յեղափոխութեան ու յեղափոխականներու գործին՝ արեստի ու գրականութեան սարալանջերուն վրա:

Գահերէ:

Գ. ՄԻԽԱԻԼՅԱՆ

Ո՞վ է «ԽՏՐԱԴԻՄԱՅ»-Ի ՀԵՂԻՆԱԿԸ

«Վէմ»-ի Բ. Բ-ի մեր յօդածում պատասխանելով այն հարցին, թէ ո՞վ է «Խորադիմայ Դժբողութեան» կատա-

կերգութեան հեղինակը, ասել էինք. ... «Խորադիմայ»ն այն ձեռով, ինչպէս որ նա հասել է մեզ, երբեք ձեռքով

կամ երեք խմբագրութեամբ է անցել — յօրինել է Մատաղ Բանաստեղծը՝ ուղղումներ ու սրբագրութիւններ է արել Օհանասիւնեան միաբանութիւնը (ընկերութիւնը) եւ վերջապէս հիմնական բարեփոխութիւններ է ենթարկել ու հրատարակութեան տւել դպիր*) «Մարտիրոս Մկրտիչեանը»։ Բուն հեղինակի անձնաւորութիւնը մնում էր անյայտ, որովհետեւ ո՛չ գրածով, ոչ էլ նրան կցած ընդարձակ բացատրութեան մէջ («Հասարակաստութիւն») յիշած չէ նրա իսկական անունը։

Ի հարկէ, Մատաղ Բանաստեղծը եւ վերջին խմբագիր Մարտ. Մկրտիչեանը կարող են երկու բոլորովին տարբեր անձնաւորութիւններ եղած լինել — ինչպէս որ ենթադրել էինք մեր վերոյիշեալ յօդուածում։ Սակայն մեր ձեռք բերած նոր տեղեկութիւնները բոլորովին տալիս են նախ անհերքելի, որ նրանք բերեալ մէկ եւ միեւնոյն անձնաւորութիւնն են։

Այդ դէպքում այդ *Մէկ* անձնաւորութիւնը *Ինքը դպիր Մ. Մկրտչեանն է*, որ հանդէս է եկել երկու տարբեր դէմքով եւ երկու տարբեր անուններով—Մատաղ Բանաստեղծ եւ Մ. Մկրտչեան։

Ուզում ենք ասել, որ *Մատաղ Բանաստեղծ* կոչւածն էլ նոյն ինքն Մ. Մկրտչեանը կարող է լինել, որը զանազան նկատումներով սկզբում յարմար է համարել իր անձը քաղցնել «Մատաղ Բանաստեղծ» վարագոյրի ներքոյ։

Նկատումներից առաջինը համեստութիւնը կարող էր լինել։ Ներսիսապետ մարդ — դպիր Մարտիրոսը «Խորագիր»-ի տպագրութեան տարին (1821 թ.) բոլորովին երիտասարդ էր — հանդէս

գալով մէկ շատ պատասխանատու գրքւածով, բնական է որ, համեստութիւնից դրդւած, չկամենար իր անունը դրուել նրա նակատին։

Միւս պատճառը վախը կարող էր լինել։ Թէպէտ դեռ երիտասարդ, բայց արդէն բաւական մեծ անուն ու հեղինակութիւն ունէր նա, որպէս գիտնական։ Դրա հետ միասին՝ եթէ իր «Մատաղ» քերթը տակաւին չէր սկսել, բայց արդէն պատրաստութիւններ էր տեսնում հրատարակութեան ձեռնարկելու։ Հետեւաբար, այս նոր երկով նա կարող էր իր փայլուն անունը վտանգի տակ դնել։ Եթէ այդ երկը անյաջող դուրս գար — ապա կարող էր իր հեղինակութիւնը կորցնել։ Եւ ուրեմն այդ փորձութիւնից զերծ մնալու լաւագոյն միջոցն էր՝ կեղծ անունով հրատարակ գալ, որպէսզի գրածով տապալելու դէպքում իր անունը անվար ամար։

Բայց կար մէկ աւելի կարեւոր համաձայնեալ եւս։ Այդ այն է, որ «Խորագիր»-ում իր բոլորովին նորութիւն էր իր միջավայրում, մանաւանդ միւսն ու տիպերն էլ առնւած տեղական կեանքից ու բացասականօրէն ներկայացած։ Ուրեմն, որոշ մարդիկ, գուցէ եւ ամբողջ Հնդկահայութիւնը, կարող էին վիրաւորած զգալ իրենց ու քննադատել հեղինակին։ Ուստի եւ բնական է, որ վերջինս, հնարաւոր բոլոր դժգոհութիւններն ու զայրոյթը իրենց հեռացնելու եւ տարբեր հումով ուղղելու համար, բարձր նկատէր մէկ անձանք հասցէ՝ Մատաղ Բանաստեղծին հասցէն ցոյց տալ։

«Հասարակաստութիւն»-ից մէկ փոքրիկ փոփոխութիւնով բաւական է մեր ասածն ապացուցելու. «որովհետեւ նոր մին անձանք բանի հեղինակայ դառնել (Մատաղ Բանաստեղծը. իր.) և խրատայել էլ (իմացել է) որ իր ժամանակակիցներն կարելիայ խոստովին (զայրաւան), վստահորոյ ոչ անունայ յիշէլ եւ ոչ տրպէլայ տվէլ»։

*) Դպիր բառը մեծ վերցրել էինք միայն գիտնականի, գրագետի մտքով։ Սակայն «Մատաղ» քերթից տեղեկանում ենք, որ Մարտիրոս Մկրտչեանը եղել է նաեւ եկեղեցու դպիր, տիբացու։

Բայց շուտով մեր մատաղ Բանաստեղծը փոխարկւում է։

1821 թ-ի վերջերին դպիր Մարտիրոսը խմբագրում եւ հրատարակում էր «Մատաղ» քերթը, որի մասին քերես մէկ ուրիշ անգամ առիթ ունենանք ընդարձակ խօսելու։ Այստեղ այսօր միայն ասենք, որ «Մատաղ»-ի մէջ բաւական ցուցմունքներ ենք գտնում, որոնք վկայում են, թէ յիշուի, *Դպիր Մարտ. Մկրտչեանը պիտի եղած լինէր «Խորագիր»-ի իսկական հեղինակը, նոյն ինքը Մատաղ Բանաստեղծը*։ Այդ ցուցմունքները կամ փաստերը երկու տեսակի են — առաջին՝ կողմնակի վկայութիւններ, երկրորդ՝ հենց իր իսկ դպիր Մարտիրոսի խոստովանութիւնը կամ յայտարարութիւնը։

Նմոյշի համար թէ մէկից եւ թէ միւսից մէկ-մէկ օրինակ բերել աւելորդ չենք համարում։

Այսպէս քերթակից Մեկիտոսը «Մատաղ»-ի խմբագրին ուղղած իր նամակում գրում է. «*Քոյ յօրինեալ «Խորագիր»-ի խմբագրութեան Գիրքին, մանաւանդ Հայկեր 1) ինձ միայնգամայն այլ իմ մարդ փոխարկէց. նախ քան իմ կարողանալու կարծումի ինձ պէտ խելօք, հետեւեալ (խորամանկ) մարդ չկէր (չկար). բայց որ ժամ (յորժամ) էտ կարողացի, Մեկիտոս դիտաւանդ 2) վարքին մտադրութիւնն արարի. տեսի որ դրա մօտ պիտի նոր այբբեն կարգում եւ բան սաւորեմ (սովորեմ), եթէ եղպէս մարդ գտանվի...*»

Եւ *Խորագիրէ* կարգացի նոր խաւացայ, որ աշխարհս դարտակ չի եւ յորժամ Հայկեր կարողացի, պարզ խաւացայ աշխարհս ինչ խրատայ։ Չճմալարի բարեկամ շատ փոքր կգտանվի,

1) «Հայկեր» «Խորագիր»-ին կցած «Հասարակաստութեան» Բ. մասն է։

2) Մեկիտոս «Խորագիր»-ի գլխաւոր հերոսը։

սուտ բարեկամ շատ»։ (Էջ 170, ընդգծումներն մերն են. իր.)։

Ընդգծած «*քոյ յօրինեալ*» եւ «*Խորագիրէ*» արտայայտութիւնները, ինչպէս եւ քերթակցի դիմումը Դպիր Մարտիրոսին, մտածել են տալիս, որ «Խորագիր»-այ խմբագրութեան»-ը յիշուի Դպիր Մարտիրոս Մկրտչեանի հեղինակութիւնն է, մանաւանդ որ հենց իր քերթում էլ արձանագրւում է այդ հանգամանքը։ Հակառակ դէպքում՝ դպիրը կամ չէր տպագրի նման մէկ քերթակցութիւն եւ կամ գոնէ ծանօթութեամբ կը հերքէր։

Երկու տարի յետոյ՝ ինքը Դպիր Մարտիրոսն էլ, իր իսկ բերանով յայտարարում է, որ այո՛, «Խորագիր»-ն *Բ. Խորագիր* անունով էր խմբագրւում, որպէսզի կարող էր այդ յայտարարութիւնն անել, որովհետեւ այլեւ ո՛չ համեստութեան եւ ո՛չ էլ վախի տեղ էր մնում։ Ամենքն արդէն գիտէին իրողութիւնը։ Լաւագոյն դէպքում՝ հասարակաց կարծիքը նրան էր համարում «Խորագիր»-ի հեղինակը։ Միւս կողմից՝ գրածով մեծ յաջողութիւն էր գտել եւ ուրեմն Դպիրը կարող էր պարծանալ յայտարարել, որ իրեն է պատկանում։ Ապացոյց, որ կարճ ժամանակի ընթացքում երեք անգամ խաղացում է կալկարայում, հասարակութեան ամենաաչի ընկնող դէմքերի մասնակցութեամբ։

«Մատաղ»-ի 1823 թ. Յունարի վերջի համարում (էջ 1071) Դպիր Մարտիրոսը դնում է հետեւեալ ծանուցումը. «Տխուրան ծանուցանելն որ *Խորագիր* երրորդ մասն եւ Խորագիրայ ստրութեանն տպած պատրաստ էր վաւրն բաժանման. անիրաւ մկնէրն եւ ընդունելին (նպուռները) կտրատել են երեցի»։

Երրորդ մասի կողմանէ ոչինչ փոքր չունեմ, քանզի այժմ յարկաւոր չի, ամենեւեմ խաւացրի *Բ. Խորագիր* (ուզում

է ասել՝ «հտրադիմայ»-ի) արժանաւորութիւնն. մատագովութեան կրկին յարկաւորութիւնն չունիմ. բայց վասն հտրադիմայի ստրջութեան համար շատ աստուած. ի՞նչ պիտի առել (անել), յուսովս կրկին յօրինել եւ տպագրել ըստ պատենութեան եւ հանգամանաց ժամանակի, եթէ տէր կամեսցի» (Ընդգծումներն մերն են. իր.) :

Ի՞նչ ենք տեսնում այս պերմախօս փաստաթղթից — առաջին՝ այն, որ Դըպիր Մարտիրոս Մկրտչեանը իր իսկ բերանով վկայում է, թէ *ինքն է «հտրադիմայ»-ի հեղինակը, ինքն է յօրինել եւ իր իսկ գործն է նա :*

Երկրորդ՝ որ նա յօրինած եւ տպագրած է եղել նաեւ «հտրադիմայ»-ի Գ. մասը — առաջինը՝ բուն գրածն է, երկրորդը՝ նրա «Հասարակաստութիւն»-ն, կրկին բացատրելու, հասկացնելու համար իր գործի, այսինքն՝ «Խըտրադիմայ Դժոգութեան»-ի «արժանաւորութիւն» :

Երրորդ՝ որ նա յօրինած ու տպագրած — պատրաստած է եղել նաեւ մի երկրորդ թատերգութիւն՝ «հտրադիմայ ստրջութիւն» անունով : Դժբախտաբար, պահեստում անիրաւ մկներն ու ցեղը մեր Դպրի այդ նոր հեղինակութիւնները կտրատում, փչացնում են եւ նա ըստիպւած է լինում այրել իր տարիներին աշխատութեան արդիւնքը : «հտրադիմայ»-ի Գ. Մասի համար նա այնքան էլ չի ցաւում, որովհետեւ նրա կարիքն այլեւս չկայ. ամենքն արդէն գիտեն ու հասկացել են «հտրադիմայ Դժոգութեան»-ի արժանաւորութիւնը : Շատ ցաւում է «հտրադիմայ ստրջութեան»-ի համար, որովհետեւ նա նոր աշխատութիւն էր եւ դեռ եւս հասարակութեան սեփականութիւն չդարձած : Սակայն, յայտնի կրկին յօրինել ու տպագրութեան յանձնել — եթէ պայմանները մերեն :

Այսպէս, յարեմն, եթէ մեր բերած վկայութիւնները տառացիօրէն հասկա-

նանք, այլեւս կասկած չի մնայ, որ «հտրադիմայ»-ի իսկական հեղինակը կամ մեզ ծանօթ Մատաղ Բանաստեղծը ինքը Դպիր Մարտիրոս Մկրտչեանն է, «Շտեմարան» թերթի խմբագիր-հրատարակչը եւ Օհանասիւտեան ընկերութեան հիմնադիրներից ու ամենահռչակուն անդամներից մէկը :

Մեզ քուով է՝ իսկապէս սխալւած էլ չենք լինի, եթէ Դպիր Մարտիրոսին ընդունենք որպէս իսկական հեղինակը մեզ գրողեցնող թատերգութեան եւ նրան նայնացնենք Մատաղ Բանաստեղծի հետ :

Բայց չմոռանանք փակագծերի մէջ իսկոյն նաեւ աւելացնել, որ վերոյիշեալ երկու փաստերը — թղթակից Մելիտոսի վկայութիւնը եւ իր՝ Դպրի յայտարարութիւնը — կարելի է քերել այլ կերպ էլ ըմբռնել : Այսինքն՝ որ «հտրադիմայ»-ի իսկական հեղինակը նիշտ որ մեզ անծանօթ Մատաղ Բանաստեղծն է, եւ նա ու Դպիր Մարտիրոսը բոլորովին տարբեր անձնաւորութիւններ են : Սակայն Դպիրը իրեն համարում է գրած-քի *հաստակաւ* տէրը եւ նրա հեղինակը, որովհետեւ ինքը ահագին մասնակցութիւն է ունեցել նրա խմբագրութեան եւ հրատարակութեան գործում :

Թերեւս նոյն հիմունքներով էլ ժամանակի հասարակաց կարծիքն էս ներքա՛ն է համարել այդ երկի հեղինակը, որի մէկ արձագանգն է թղթակից Մելիտոսի նամակը :

Հետագայում գուցէ նոր միւրքեր, նոր փաստաթղթեր էլ գտնուին, որոնք եւ նոր լոյս սփռեն այս մութ հարցի վրա : Սակայն այսօրայ մեր ունեցած տեղեկութիւններով պէտք է ընդունել, որ յիշեալի, «*հտրադիմայ»-ի իսկական հեղինակը Դպիր Մարտիրոս Մկրտչեանն է, որը ինչ-ինչ պատճառներով նպատակաւորօրէն է գտել իր անձը թաղցնել Մատաղ Բանաստեղծի անւան տակ :*

Ջուղա — Սպահան.

Յ. ԻՐԱՋԵԿ.

ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

ՆԻԷՐ ՀԱՅԱՍՏ. ՀԱՆՐ. ԳՐԱԴԱՐԱՆԻՆ

Ամերիկայի Շիքագօ քաղաքում ապրող Աստիկ Տէվէնեանը Հայաստանի Հանրային Գրադարանին ներկէ է իր 40,000 գրքից բաղկացած հարուստ գրադարանը, որ արդէն ստացել է 25 տարւայ ընթացքում եւ, ի միջի այլոց, բովանդակում է նոյն հաւաքածոներ արեւմտահայ գրականութիւնից, ինչպէս նաեւ հազարաւոր հրատարակութիւններ : Հայաստանի Հանր. Գրադարանում յատուկ սենեակ է յատկացւած Տէվէնեանի ներած գրքերի համար :

ՈՆ. ԱՆՈՓԵԱՆԻ ԵՐԿԵՐԸ

Մեզ հաղորդում են, որ Հայաստանի Պետերատը որոշել է հրատարակել հանգուցեալ բանաստեղծ Ոնոփրիոս Անոփեանի երկերի ժողովածուն, որի կազմութիւնն ու խմբագրութիւնը յանձնւած է բանաստեղծ Սիմ. Բաբիեանին : Արդէն հաւաքւած են Անոփեանի տպւած եւ անտիպ բանաստեղծութիւնները եւ յանձնւած արտագրութեան : Բնագրի համեմատութիւնից յետոյ, պիտի կազմի հատորը, որին կցւելու է եւ բանաստեղծի կենսագրութիւնը :

ԽԱԶ. ԱՐՈՎԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Մոսկւայում, «Նշանաւոր Մարդկանց կեանքը» մատենաշարում, լոյս է տեսել Վ. Վահանեանի ռուսերէն ընդարձակ աշխատութիւնը «ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆ» վերնագրով : Հատորը բաղկացած է 320 էջից եւ պատկերազարդ է : Յաւելածում առաջ են բերւած «Հայկական Օրագրու-

թիւն» հանդէսի մասին փաստաթղթեր՝ հանւած կազանի համալսարանի դիւանից : Գրքին կցւած են հարուստ ծանօթութիւններ եւ մատենագրական ցանկ Արովեանի մասին :

ԵՐԳԻՆԱԹԵՐԹ ԵՐ ԵՒԱՆՈՒՄ

Հակառակ «գրական պրոդուկցիա»-ի փանակական զգալի վերելքի, Հայաստանում մինչեւ այժմս էլ չեն կարողանում ստեղծել քիչ շատ լուրջ երգիծաթերթ : Մի ժամանակ երեսնում հրատարակւում էր «Ձուռնա» երգիծաթերթը, ներքան յաջորդեց, «Կարմիր Մոծուկ»-ը : Սրա մահից յետոյ, Թիֆլիսում ծնունդ առաւ «Կարիճ»-ը, բայց նոյնպէս շուտով խափանեց : Այս բոլոր ձեռնարկներն էլ, ընդհանուր առմամբ, անարին եւ խեղճ բաներ էին : Վերջին փանի տարիները, սակայն, այդ էլ չկայ. հորհրդ. Միութեան ամբողջ տարածութեան վրա մէկ հատիկ հայերէն երգիծաթերթ գոյութիւն չունի :

Այժմ երեսնում ուզում են լրացնել այդ պակասը. որոշւած է յուն. 1-ից հրատարակել «Եղիշ» անունով մի երգիծաթերթ, որին պիտի աշխատակցեն հենրից Լեւ-Կամսար, Փալանդուկ Մկօ, Գ. Դէմիրեան, Սո. Զօրեան եւ ուրիշներ, մի շարք երիտասարդ երգիծաբաններ, ինչպէս Եդ. Խոջիկ, այլեւ Արուստեան եղբայրներ, Դանչօ եւ ուրիշ ներկայիս :

Թէ որքան յաջող եւ տեսական կը լինի «Եղիշ»-ը, ցոյց կը տայ ապագան : Պէտք է նկատել, սակայն, որ երգիծաթերթի գոյութեան եւ զարգացման երկու հիմնական պայմանն էլ պակասում

են երեւանում – ազատ միջավայր, այսինքն խօսքի ազատութիւն, եւ հանդուրժող ոգի իշխանաւորների մէջ:

Եթէ «Կրօնական»-ը Մոսկւայում, կամ «Նեանդիթ»-ն Թիֆլիսում որոշ յաջողութիւն ունեն, գլխաւոր պատճառը այն է, որ ռուս ու վրացի բոլշեւիկները մտքով աւելի բարձր են ու աւելի լայն-սիրտ, քան երեւանցիները:

ՍՍՍՌԻՆՑԻ ԴԱԻԻԹ

Հայպետհրատը ձեռնարկել է «Մասունցի Դաւիթ» երկհատոր մեծ ժողովածուի հրատարակութեան: Ժողովածուի մէջ մտնելու է ժողովրդական վէպի մօտ 60 տարբերակ (վարիանտ): Առաջին հատորը բաղկանալու է մօտ 1000 էջից եւ ընդգրկելու է 40 տարբերակ, որոնցից շատերը գրի են առնւած վերջին տարիները եւ լոյս են տեսնելու առաջին անգամ: Բոլոր տարբերակներին կցւած են յառաջաբաններ եւ ծանօթութիւններ: Ժողովածուն խմբագրել եւ տպագրութեան պատրաստել է պրոֆ. Ման. Արեղեանը: Արտաքին ձեւաւորումն ու պատկերազարդումը կատարել է նկարիչ Յակ. Կաջոյեանը:

«ՎԱՀԱՆ ՏԵՐԵԱՆ» ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Յուճարին լրանում է վառ. Տերեանի ծննդեան յիսնամեակը եւ մահւան 15 ամեակը: Այդ առթիւ երեւանում պատրաստում է մի ժողովածու, որ նոր նիւթեր է բովանդակելու բանաստեղծի կեանքի եւ ստեղծագործութեան մասին: Ի միջի այլոց, պատրաստւած են «Էջեր Վ. Տերեանի յեղափոխական գործունէութիւնից»՝ Մոսկւայի դիւանական վաւերագրերի հիման վրա: Ժողովածուի մէջ մտնելու են Ն. Մառի մէկ յօդածը՝ «Իմ ուսանող վառան Տերեանի մասին», պրոֆ. Ի. Օրբելու յիշողութիւնները, Վ. Վահանեանի գրի առած տեղեկութիւնները Վ. Տերեանի գործունէութեան մասին հոկտեմբերեան յեղա-

շրջման օրերին Պետրոգրատում եւ Մոսկւայում, Ա. Շահիջանեան – Տերեանի գրութիւնը՝ «Տերեանի վերջին ուղեւորութիւնը», Բանաստեղծի աւագ եղբայր Զաւակեցու յուշերը եւայլն: Բովանդակութիւնից դատելով՝ ժողովածուն պէտք է լինի հետաքրքրական, նոր տեղեկանքով հարուստ վաղամեա բանաստեղծի կեանքի եւ ստեղծագործութեան լուսաբանութեան համար:

ՄՆԷԲՈՆԵԱՆ ՖՈՆԴ

Մեկնեան ֆոնդի 1935 թ. հրատարակութիւնների համար նախատեսւած է 125,000 ռուբլի: Արդէն տպագրութեան է յանձնւած 10 հատոր գիրք, որոնց թւում՝ *Յակոբեանի «Ուղեգրութեան»* 2րդ հատորը, *Ե. Շահաղիլի «Խաչ. Արովեանի Դիւանը»*, *Յ. Մանանդեանի «Հայաստանի հին հարտարապետները»*, *Խ. Սամէլեանի «Հին Հայաստանի Կուլտուրան»*, 3-րդ հատոր, *պրոֆ. Զաւակեանի «Նիւթեր Հայաստանի Սոցիալական Պատմութեան վերաբերեալ»*, *պրոֆ. Յ. Օրբելու «Հայաստանի Արեւստի պատմութիւնը»*, *Դ. Սիմոնեանի «Միջնաւրդեան»* եւայլն: Տպագրւած պատրաստ են եւ շուտով լոյս կը տեսնեն *պրոֆ. Մելիքեանի Բէկի «Վրաց աղբիւրները հայերի եւ Հայաստանի մասին»*, *Դ. Լեւոնեանի «Հայաստանի Պարբերական մամուլն սկզբից մինչեւ այժմ»*, հանգուցեալ *Սպ. Մելիքեանի «Հայաստանի երաժշտութեան պատմութիւնը»*, *Ալ. Բալանթարի «Վաղարշապատի պեղումները»*, *Հր. Աճառեանի «Արմատական Բառարանի յաւելածը»* եւայլն:

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳՐԱԳԱՐԱՆ

Բուքրէշում կազմւած է հրատարակչական անանուն մի ընկերութիւն – «Մասիս» – 500,000 լէյ դրամագլխով: Ընկերութեան նպատակն է հրատարակել հայերէն լեզուով գրքեր կամ օտար լեզուներով հայերի մասին աշխատու-

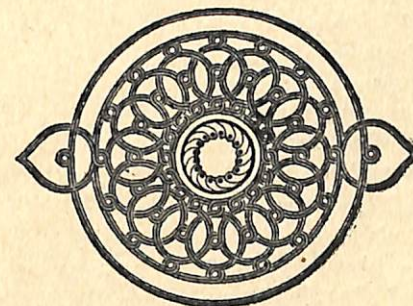
թիւներ: Ընկերութեան կանոնագրի 7րդ յօդւածը տրամադրում է. «Հրատարակել հայ տղոց եւ պատանիներու համար հայերէն դասագրքեր, գրական գործեր եւ հանդէսներ. տարածել հայ հասարակութեան խանրուն մէջ արեւմտեան մշակոյթը, ինչպէս նաեւ ծանօթացրել օտարներուն հայ մշակոյթը: Հաստատել յատուկ մրցանակ՝ ընկերութեան շահին մէկ մասովը, քաջալերելու համար արժէքաւոր գրական գործերը»:

Ընկերութիւնը առաջին հերթին ձեռնարկել է մանկական գրականութեան հրատարակութեան՝ հիմք դնելով «Մասիս» մանկական մատենաշարին, որից տարեկան պէտք է լոյս տեսնէ 24 զբոսայգի՝ իւրաքանչիւրը 32 էջից բաղկացած: Արդէն լոյս են տեսել երեք զբոսայգիներ: Հրատարակութիւնը արտաքին գեղեցիկ է – ընտիր քուրճ, մաքուր տիպ, խոշոր տառեր, պատկերազարդ. կողքի վրա Մեծ ու Փոքր Մասիսների եւ Արաքսի նկարը: Գինը շատ

մատչելի: Մատենաշարը պէտք է իր մէջ ամփոփէ հայ եւ օտար մանկական գրականութեան լաւագոյն մասը: 24 զբոսայգի տարեկան բաժնեգինն է 2 դուլար կամ 30 ֆր. ֆրանկ: Բաժանորդագրել կարելի է եւ «Վէմ»-ի միջոցով:

«ՍՆԻԱՆ» ՀՐԱՏ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Բոստոնում կազմւած է «Սնեան» անունով հրատարակչական մի ընկերութիւն, որ հրատարակելու է ժողովրդական – հանրամատչելի գրքեր հայ եւ օտար լեզուներով: Արդէն տպագրութեան է յանձնւած մօտ մի տարի առաջ Հայաստանից դուրս եկած եւ վերջերս «Հայրենիք»-ում մի շարք հետաքրքրական յօդւածներ ստորագրող Էջմիածնցիի «Տասն եւ հինգ տարի պոլշեւիկ երկիրներու մէջ» աշխատութիւնը: «Սնեան»-ը պիտի հրատարակէ նաեւ Համաստեղի երկերի անգլիերէն թարգմանութիւնը:

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱՐՄԷՆ ՍԵՒԱՆ «ՄԱՍԻՍ» ՏԱՐԵԳԻՐԲ

Բ. Տարի, 1935, Սոֆիա.

Պարսամբան եղբայրների «Կեանք և Արևստ»-ի կողմից Արմեն Սեւանի «Մասիս» տարեգիրքին էլ, կարծես, սահմանափակ է պայքարում: Առաջինը գերազանցապես ուշադրություն է դարձնում արտաքին գեղեցկության վրա, «Մասիս»-ը, պահելով համոզմունք արտաքին վայելչությունը, գլխավոր տեղը տալիս է բովանդակության: Այս տարի էլ Արմեն Սեւանի տարեգիրքը օժտված է բազմակողմանի և հետաքրքրական բաժիններով — *գրականություն և գեղարվեստ, գիտություն, գիւտն հին ու նոր թղթեր, բուլղարական երկեր ու այսօր, անհետացող դժգոհություն* և այլն: Գրական բաժինը բաղկացած է մի քանի մասերից — արձակ ու չափածոյ հայկական միւսեր, էջեր բուլղար գրականությանից, արձագանք Հայաստանից, և մշակույթը արտասահմանում, գրախօսական, երգիծական և այլն: Այս բաժինը, որ բնույթով է հատուկ գրքեր կէսը, կազմված է խմբագրի ու ճաշակով: Արմեն Սեւանը վարպետ է գրական — գեղարվեստական կտորների ընտրության մէջ: Բաժնի ամենէն սիրուն կտորը, ի հարկէ, Արարիկի Մշակերտ գիւղի «Օրօք»-ն է, որ Արմեն Սեւանը առել է իր հանգուցեալ մօրից: Որքան և նեղ լինին «Վէմ»-ի էջերը, մեծ անպատեհաւ ուզում ենք առաջ բերել այդ գոհարը: Արժէ, որ մեր հմուտ երաժշտագէտներից մէկը ձայնագրէ, որ տարածուի իբրեւ օրօքներից:

Ձագուկս օր օր կանչիմ օրերուդ,
Թեւիկս դէմ դնեմ գալած չարերուդ,
Ձարերուդ, չարերուդ քու վատ օրերուդ.
Օր օր, օր օր:

Օր օր, օր օր, իմ նռան հատիկ,
Իմ նռան հատիկ, խնձորի մորմիկ,
Խնձորի մորմիկ, նարնջի կտիկ,
Նարնջի կտիկ որ նոր է մորմեր,
Որ նոր է մորմեր՝ պտուղ չէ տեր.
Օր օր, օր օր:

Օր օր, օր օր, իմ հոգուն հոգեկ,
Իմ հոգուն հոգեկ՝ իմ նորտունի էգեկ
Իմ նորտունի էգեկ, որ նոր է ժմեր.
Որ նոր է ժմեր, խաղող չէ տեր.
Օր օր, օր օր:

Օր օր, օր օր, օրը շատանայ,
Օրիկը շատանայ՝ տարեկոյ երկընայ.
Տարեկոյ երբայ հարիր տարւայ մօտե-
նայ:

Օր օր, օր օր, իմ գարնան գառունկ,
Իմ գարնան գառունկ՝ աշնան պըլպըլունկ:
Օր օր, օր օր:

Արդուկս պաղջաներու կիւն ևս դուն,
Պզտըտիկս շափախին պիւլպիւն ևս դուն.
Օր օր, օր օր:

Գրական բաժնից յետոյ ամենից շատ տեղ գրաւողը «Բուլղարահայր երկեր և այսօր» բաժինն է: Յ. Քիւրտեանը փորձում է ներկայացնել բուլղարահայր մշակույթի յիշատակարանները, և ի միջի այլոց, ցաւ է յայտնում, որ ֆիլիպէ ապաստանած էտիրնեցիները չեն ծախած իրեն իրենց մօտի ձեռագիրները: Մեծ կարող ենք, ընդհակառակը, շնորհաւորել, որ էտիրնեցի հայրենակիցները չեն յօժարած հայ մշակույթի յիշատակա-

րանները շուկայ հանել և մի քանի դարի փոխարէն Ամերիկա ճամբել: Հայ մշակույթի յիշատակարանների տեղը Ամերիկան չէ, այլ Հայաստանի բանգարանը, կամ արտասահմանի հայ մատենադարանները:

Այս բաժնի արժեքաւոր միւսերից են ևս դերասան Վ. Շահինեանի բուլղարական տեսութիւնը բուլղարահայր բարոյների մասին, Ն. Գասպեանի «Վէլիֆո-թնոն-վո»-ն՝ տեղի հայ գաղութի և եկեղեցու պատմութիւնը, Ե. Յակոբեանի «Բուլղարահայր առեւտրական դասակարգը», դժբախտաբար, նոյնպէս բուլղարական մի ակնարկ, և մի շարք տեղեկատու ու վիճակագրական միւսեր: Այս վերջիններից յիշենք բուլղարահայր վարժարանների 1933-34 թ. հետեւեալ բնական պատկերը:

1933-4 թ. Բուլղարիայի 13 հայ համայնքներում կար 15 հայ դպրոց, 91 ուսուցիչներով (62 հայ և 29 օտար) և 2355 երկսեռ աշակերտներով: Ամենից մեծ դպրոցը Փլովտիւի Վ. Վառվառեան վարժարանն է՝ 19 ուսուցչով (16 հայ, 3 օտար) և 627 աշակերտով (337 մանչ, 290 աղջիկ), ապա՝ Վառնայի Միսաքեան վարժարանը՝ 8 ուսուցիչ (6 հայ, 2 օտար), 288 աշակերտ (151 մանչ, 137 աղջիկ), Ռուսուֆի Ս. Մեսրոպեան վարժարանը՝ 7 ուսուցիչ (4 հայ, 3 օտար), 248 աշակերտ (143 մանչ, 105 աղջիկ), Բուրգասի Հայկազեան վարժարանը՝ 6 ուսուցիչ (3 հայ, 3 օտար), 237 աշակերտ (123 աղջիկ, 114 մանչ), Սոֆիայի Արամեան վարժարանը՝ 4 ուսուցիչ (միայն հայ) և 208 աշակերտ (107 մանչ, 101 աղջիկ), և այլն:

Շատ հետաքրքրական կը լինէր, եթէ տարեգիրքը չսահմանափակէր միայն մէկ աղիւսակով, այլ աւելի հանգամանօրէն պատկերացնէր բուլղարահայր կրթական գործը: 2355 աշակերտը բուլղարահայր դպրոցական հասակի երեխաների ամբողջական թիւը չէ. իսկ ի՞նչ դրութեան մէջ են միւսները՝ մնում են անուսում, թէ՞ օտար դպրոցներում են

սովորում. եթէ վերջինս է, ի՞նչ է նրանց վիճակը ազգային տեսակետից:

Հետաքրքրական են ևս Գրքեան հաշի մասին առաջ բերած տեղեկութիւնները. 1933-34 թ. Բուլղարիայում եղել են 14 մասնաճիւղ 1,016 անդամներով և 242,435 լէվ ընդհանուր մտնով: Եթէ այս բերը բաղդատենք, օրինակ, երկու անգամ աւելի մեծ հայութիւն ունեցող Ֆրանսայի Հ. Կ. հաշի հետ, Բուլղարահայր Գր. հաշի կատարած աշխատանքի արժեքը է՛լ աւելի կը բարձրանայ:

Վերջապէս, մի քանի խօսք էլ «Դիւան»-ի «Ինչ ու նոր քրքրեք»-ի մասին: Այստեղ, առաջ է բերւած Ներսէս Պատվարձապետեանի առաջնորդներին, հոգեւորականներին և ազգային մարմիններին ուղղւած (1880 թ. յունւ. 18) կոնդակը Վանի, Ալաշկերտի և Բայազէդի շրջանների սովեակներին օգնութեան նըպաստ հանգանակելու մասին: Կոնդակում ասւած է, թէ Պոլսում կազմւած է կենտրոնական մասնաժողով, իսկ քաղերում և գաւառներում՝ տեղական միւղեր, որոնք պիտի դիմեն «Ազգի Գրքեան»:

Այս ձեռնարկը, որի հոգին էր հրիմեանը, ժամանակին մեծ դեր կատարեց սովեակար ժողովրդի փրկութեան գործում:

Միւս վաւերագրերն են «Օգնութեան կոչը» 1887 թ. Զէյթունի մեծ հրդեհի տարի, Հ. Ն. Ալիեանի մի քանի նամակները էջմիածնից և Վիլնէայից, և մի վաւերագիր Բուլղարահայրութեան Բալկանեան պատերազմին մասնակցութեան վերաբերող: Խօսքը Անդրանիկի կամաւորական խմբի մասին է:

Ինչպէս ասացինք, տարեգիրքը բովանդակում է բազմակողմանի և հետաքրքրական միւսեր: Աւելացրէք վրան և բազմաթիւ ու մաքուր տպւած պատկերներ: Արմեն Սեւանը աշխատում է տալ հանգուցեալ թէւորակի տարեգիրքը փոխարինող մի հատար — դժուար գործ, որ սակայն որոշ չափով յաջողւում է: Եթէ հասարակութիւնը ֆաշիստներ և

պէ՛տք է որ քաջակերէ ու տայ նիւ-
թական հնարաւորութիւններ, «Մա-
սիս»-ն, անշուշտ, կը լինի Թէոդիկի

ԵՐ. ՕՏԵԱՆ՝ «Ընկեր փանջունի»,

հրատ. «Նահատակ Գրագէտ. Բարեկամներ»-ի, Իւլ 9, Փարիզ, 1935.

«Նահատակ Գրագէտ. Բարեկամներ»-ի
լոյս ընծայած վերջին հատորը (№ 9)
յատկացած է ամբողջապէս «Ընկեր
փանջունի»-ին: Առնուած է ինչ որ Օտ-
եանը գրել է այս նշանաւոր «Յեղափո-
խական»-ի մասին՝ «Առաքելութիւն մը
ի Մալլվար», «Ընկեր փանջունի վաս-
պուրականի մէջ» եւ ընկ. փանջունիի
«աշխարհահայեացքը» բնորոշող «գրա-
խօսութիւններ օրայ հարցերուն շուրջ»:
Դուրս է մնացել միայն «Ընկեր փանջու-
նի տարագրութեան մէջ» անաւարտ հատ-
ւածը, որ անարժէք է քէ գրական եւ
քէ փանջունիի տիպի լրացման տեսակէ-
տից: Հատորի վերջում դրւած է «Պահ-
պանողականը»՝ «պոլսական տիպար մը»,
իսկ սկիզբը՝ Օտեանի ամփոփ կենսա-
գրականն ու հեղինակութիւնների ցան-
կը: Գիրքը հրատարակւած է «Ն.Գ.Բա-
րեկամներ»-ի Մատենաշարին յատուկ
քննադատութեամբ եւ արտաքին վայել-
չութեամբ:

Անշուշտ, խմբագիրները ծանր խնդրի
առջեւ են կանգնած եղել Ե.Օտեանի հա-
տորը կազմելիս: Ի՞նչ ընտրել, ո՞րը առ-
նել Օտեանի անհաշիւ գործերից: Ե.Օտ-
եանը օրը օրին գրող մարդ էր. արտա-
դրում էր արագ եւ առատ, անկարգ,
յանախ առանց ծրագրի եւ նախօրոք
կազմած բովանդակութեան: Գրում էր
ինչ որ գրութեան վայրկեանին գալիս
էր գրչին: Շատ անգամ՝ ոչ որպէս ներ-
շնչում, այլ իբրեւ պարտականութիւն,
նաեւ «հացի համար»: Այստեղից՝ նրա
գարմամայի անփութութիւնը, չտեսիւ
համար աւելին, դէպի իր գրիչն ու գը-
րութիւնները: Ե. Օտեանի երկերում,
ազնիւ ոսկին եւ անպէտք քաղցր անհասկ-
տելիօրէն խառնուած են իրար:

Հատորի խմբագիրները ընդհանուր
առմամբ միշտ են լուծել խնդիրը՝ Ե.

գործը շարունակող մի հրատարակու-
թիւն:

Օտեանի գրութիւնների դէպից ընտրելով
«Ընկեր փանջունի», որովհետեւ այս
գրւածքը նախ՝ Օտեանի ամենէն մնա-
յուն գործն է, երկրորդ՝ գեղարեստա-
կան տեսակէտից՝ ամենէն յաջողւածը եւ
բնորոշը հեղինակի տաղանդի համար:
Ե. Օտեանը շատ փայլուն էջեր ունի,
բայց իր անմահութիւնը պարտական է
փանջունիին, որ իբրեւ գրական տիպ
յաւիտենական է հայոց գրականութեան
մէջ, ինչպէս յաւիտենական են Աբիստ-
ղոմ Աղան, Պեպոն:

«Ընկեր փանջունի»-ի բոլոր մասերը
նոյնարժէք չեն: Ամենէն կատարելալը, ի
հարկէ, առաջինն է՝ «Առաքելութիւն մը
ի Մալլվար»: Այստեղ Օտեանը գործ
ունի գլխաւորապէս ընդհանուր երե-
ւոյթների եւ տիպերի հետ: Հեգմանքի
սուր նշարակը ձեռքին, իսկական ար-
ւեստագէտի լրջախոհութեամբ եւ հնա-
րաւոր առարկայականութեամբ նա ներ-
կայացնում է կեանքի բացասական, ծի-
ծաղելի կողմերը: Այդ պատճառով նրա
գրչի տակից դուր են եկել կենդանի եւ
անմահ տիպեր ու պատկերներ: Ընկեր
փանջունի, Տէր Սահակ, Րէս Սէրֆօ,
Խեւ Աւօ, Սմեմը վարդան, Քէլէշ Մըկօ,
Կօլօշեց Սեդօ - ո՞ւմ ծանօթ չեն Օտ-
եանին Սահմանադրութիւնից յետոյ
Պոլսում եւ գաւառներում սուրկի պէս
բուսած այս հերոսները: Ե. Օտեանի
տաղանդի մեծութիւնը նրանումն է, որ
նա սուր դիտողութեամբ դիտել է այդ
հերոսների յատկանշական գծերը եւ խը-
տացնելով ու ընդհանրացնելով՝ ստեղ-
ծել է գրական կենդանի տիպարներ: Ե.
Օտեանը, ընդհանուր առմամբ, իրական
գծերով ու գեղարեստօրէն վերարտա-
դրել է եւ այդ հերոսներին յատուկ
գաղափարներն ու գործերը: «Մի քիչ
փո՛ղ» - այլեւս մեր կեանքի եւ գրա-

կանութեան մէջ մնայուն դարձած խօսք
է:

Ինչպէս ասացինք, «Առաքելութիւն մը
ի Մալլվար»-ի մէջ Ե. Օտեանը գործ
ունի ընդհանուր երեւոյթների եւ տի-
պերի հետ եւ ոչ որոշ անձերի կամ հիմ-
նարկութիւնների, այդ պատճառով նրա
տաճ տիպերն ու գաղափարները շատ
աւելի ընդարձակ են, քան Օտեանի ի
նկատի ունեցած միջավայրն ու ժամա-
նակը: Փորձեցէ՛ք Օտեանի ակնացով դի-
տել, օրինակ, այսօրայ բոլշեւիկեան
միջավայրն ու գաղափարները: Դուք կը
տեսնէ՛ք, որ փանջունիութեան ամենէն
հարագատ պատկերը բոլշեւիզմն է: Ըն-
կեր փանջունին՝ դա նոյն ինքն հայ բոլ-
շեւիկն է, Մալլվարում պատահած դէպ-
քերը այսօր ամէն օր գրեթէ բառացի
կերպով կրկնում են Հայաստանում:

«Կեցցէ՛ ազատ սէրը,

«Կեցցէ՛ ազատ միութիւնը,

«Անկից ամուսնական ստրկութիւնը,

«Անկիցն ընտանեկան շղթաները,

«Կեցցէ՛ն գիտակից շարքերը»-

Ընկեր փանջունիի Մալլվարում յօր-
նած բռնցիկի այս տողերը հո ամէն
օր կարդում ենք «հարկիր» Հայաստա-
ն»-ի էջերում:

Կամ քիչ յետոյ, ընկ. փանջունիի
կազմակերպած քաղաքական ամուս-
նութիւնը վանում տառացի պատկերը
չէ՞ այսօրայ Հայաստանի «Ջագս»-եան
հոչակաւոր ամուսնութիւնների:

Հաւանական է, այս է պատճառը, որ
երեսնում մինչեւ այժմ «Առաքելու-
թիւն մը ի Մալլվար» արգելւած պը-
տուղ է եւ չի մտել Ե. Օտեանի գործե-
րի հրատարակելիք հատորների մէջ:

Անհամեմատ աւելի քոյլ են ընկ. փան-
ջունիի յաջորդ մասերը, որոնք գե-
ղարեստական ստեղծագործութիւն լի-
նելուց աւելի պարզ լրագրական պար-
սաւագրեր են: Ե. Օտեանը այստեղ
դուրս է եկել անաչառ արւեստագէտի
դերից եւ դարձել է պայքարող կողմ.
փոխանակ գրադելու ընդհանուր երե-
ւոյթներով ու տիպերով, նա գրադոււմ

է քանձաքցեալ կազմակերպութիւններով
եւ անձերով: Եւ գրադոււմ է որպէս
հակառակորդ, մանր - մունր անարժան
հաշիւներ մաքրող: Միանալով հակա-
դաշնակցական նեղմիտ ու կուսգան ամ-
բոյսին՝ նա կուսակցական առօրեայ կը-
ռիւ է վարում: «Ընկեր փանջունի վաս-
պուրականի մէջ», բայց, մանաւանդ,
«իմ աշխարհահայեացքները» շատ հեռու
են գեղարւեստական կատարելութիւնից
եւ աւելի շուտ պատկերացնում են Ե.
Օտեանի քաղաքական ու քաղաքացիա-
կան նկարագրի քերութիւնները: Օտեան
այդտեղ Դաշնակցութեան վզին է բար-
դում բոլոր այն անհիմն եւ ակնյայտի
կերպով չարակամութիւնից բխող ամ-
բաստանութիւնները, որոնցով ժամանա-
կի «շէրիաք» մամուլը աշխատում էր
սեւացնել Դաշնակցութիւնը: Աղքատար
վանք, Սանասարեան վարժարանի տե-
ղափոխութիւն, եփրեմի փոքու, Պատ-
րիարքարան, Խորհրդարանական ընտրու-
թիւններ, Բարեգործական, վասպուրա-
կանում պատահող դէպքեր - ժամանա-
կին պոլսահայ մամուլը անագին աղմուկ
բարձրացրեց այս խնդիրների շուրջ՝
հազար ու մէկ մեղք վերագրելով Դաշ-
նակցութեան: Այդ խնդիրները կազմում
են ընկ. փանջունիի երկրորդ եւ երրորդ
մասի բովանդակութիւնը: Ե. Օտեանն
այդտեղ կրֆաւ եւ միակողմանի հրա-
պարակագիր է եւ ոչ գեղարւեստագէտ:
Այդ պատճառով, մինչ «Առաքելութիւն
մը ի Մալլվար» սահմանած է մնայու
անմեռ, այս մասը գրւած օրն իսկ ար-
դէն անարժէք էր հայոց գրականութեան
համար՝ քէ եւ, անկասկած, մէջը պա-
տահում են եւ գեղարւեստական բարձր
շնորհքով օժտուած էջեր:

Ինչպէս ռուսական առածն է ասում,
«երգից բառ կարելի չէ դուրս ձգել»:
«Նահ. Գրագ. Բարեկամներ»ը լաւ են
արել, որ ընկ. փանջունին տւել են ամ-
բողջութեամբ, առանց նրանից մասեր
դուրս ձգելու: Դրանով նրանք ցոյց են
տւել գրական լայնախոհութեան եւ ի-
րենց պաշտօնի գիտակցութեան օրինակ:

Ե. Օտեանի ժամանակի դեպքերը այսօր այլևս պատմութիւն են. քէն Ընկ. փանջունի վերջին մասերը այդ պատմութեան խեղաքիրումն են, մի տեսակ ծուռ հայելին, բայց մենք ի վիճակի ենք միշտը սխալից գտնելու, որոնք ցորենից ջոկելու: Այն ինչ որ մշտնադիտ է ու մընայում՝ կապրի յաւիտեան Ե. Օտեանի գործում. սուտն ու սխալը կը մեռնեն ժամանակի ընթացքում:

Պատմում են, որ «Առաքելութիւն մը ի Ծաղկաբերդ»-ի լոյս տեսնելուց յետոյ, Սիմոն Զաւարեանը հանդիպելով Ե. Օտեանին՝ բարեկամօրէն ծեծել է ուսը եւ ասել.

– Պ. Օտեան, եթէ ես դրամ ունենայի, փանջունիէդ հինգ հազար օրինակ կը տպէի եւ կը տարածէի մեր բոլոր ընկերների մէջ...:

Մեծագոյն գովեստը, որ Ե. Օտեանը կարող էր լսել իր գործի համար:

Ս. Զաւարեանի բաղձանքը, համեստ սահմաններում, իրագործել են անհ. Գրագ. Բարեկամները: Հասարակութեան կը մնայ կարգաւ ու տարածել:

Ս. Վ.

ՅՈՒՍԻԿ ԱՐՔԵՊ. ԶՈՀՐԱՊԵԱՆՆ՝

«Հայոց եկեղեցու պատմութիւնը» (ռումաններէն).

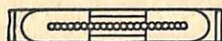
Ռումանիայի հայ ազգաբնակչութեան այն մասը, որ դեռ պահել է ազգային կրօնը, բաժանուած է երկու հատածի. հին բնակիչները, որոնք կորցրել են մայրենի լեզուն եւ մինչեւ վերջերս խօսում էին քիւրճերէն, իսկ այժմ սկսում են խօսել ռումաներէն, եւ նորերը, որոնք գլխաւորապէս գաղթած են Թիւրքիայից՝ հալածանքների եւ կոտորածների հետեւանալով: Այս վերջինները պահել են հայերէն լեզուն ւ իրենց գաւակներին, գէթ նախնական շրջանում, տալիս են ազգային կրթութիւն:

Յուսիկ Արքեպ.-ի ներկայ գիրքը պատրաստած է գլխաւորապէս առաջին կարգի հայերի համար, որպէսզի նրանք հասկանալի լեզուով ծանօթանան իրենց ժողովրդի եւ ազգային եկեղեցու անցեալին: Բնականաբար, հեղինակի նըպատակն է զարթեցնել այդ մարդկանց մարած կամ մարող ազգային գիտակցութիւնը եւ աւելի ամուր կապերով կապել ազգային հաւաքականութեան հետ:

Յուսիկ Արքեպան անուր, նրա գործացումը և հայ ժողովրդի ու եկեղեցու պատմութեան խորունկ ծանօթութիւնը պէտք չունեն մեկնութեան: Նա տւել է գեղեցիկ կազմած, համաբաւաստելի ու յստակ մի գործ, որի բերելիք օգուտը վեր է ամէն կասկածից: Հեղինակը մեծ հմտութեամբ իրար հետ է կապել ազգային եւ եկեղեցական պատմութիւնը եւ առանց գիրքը երկրորդական մանրամասնութիւններով խեղելու, տւել է պարզ ու յստակ պատկերը հայ ժողովրդի անցեալ ցակատագրի:

Յուսիկ Արքեպ.-ի ընտրած ուղիւ գիտութիւն եւ պատմական մշտնադիտութիւն – լաւագոյն ուղիւն է հասնելու համար ուժացած եւ ուժացող հայ բեկորների սրտին: Յուսանք որ այս մէկ գործով չի սահմանափակւի նրա աշխատանքը. նա, նոր աշխատութիւններ էլ կը տայ ռումանացած հայերի մէջ ազգային գգացումը արթնացնելու համար:

Յ. Զ.

ՍՏԱՑԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արմէն Սեւան, «Մասիս», Տարեգիրք, Բ. Տարի, 1935; Սոփիա. 288 էջ, Գին 30 ֆր.:

Հայաստան Գէորգեան, «Վիշապների Աշխարհում», Ա. հատոր. Ցանֆու, 1934, Վիէննա, 180 էջ:

Լուսթֆի Մինաս, «Գարուն», ռումաներներ, հրատ. «Արփի», 1935, Պոստըն:

Ծաւաւի Հայկազունիք, Ծրագիր ու կանոնագիր, Կալկաթա:

Վահ. Զարգարեան, «Յիշատակարան», Նշանաւոր Ազգային, 1935 Բ., Գաիրիէ, Գ. հատոր, Բիւ 35-36:

Մասիս, «Մանկական Գրադարան», № 1, 2, 3. հրատ. «Մասիս» Հրատ. Ընկ., 1934, Պուրթը:

«Հայրենիք», Բիւ 2:

«Հանդէս Ամսօրեայ», Բիւ 11-12:

«Սիոն», Բիւ 12:

«Երկունք», Բիւ 6-8:

«Հասկ», 1935, Բիւ 11, 12:

«Բաղձալէպ», Բիւ 11-12:

«Նորհրդ. Արեւոտ», Բիւ 10, 11:

«Գրական Թերթ», Բիւ 29, 30:

«Կաւկազ», (ռուս), Խմբ. Հ. Բամատ, Բիւ 12,

«Գոյամարտ», Օրացոյց, 1935 Բ. Զ. տարի. Հրատ. Հ.Յ.Գ. Մարտիլի Պատ. Միութեան:

«Մասիս», Օրացոյց, 1935 Բ. Հրատ. Հ. Անէմեանի, Թաւրիզ:

ՎԷՄ ՆԻՒՐՈՂՆԵՐ

Երկրորդ տարեշրջանի «Վէմ» նւիրում են. —

Գ. Սարգիսեւեան, Ռիթմիկ – Հայ ձեմարան, Բէյրութ:

Պ. Գորգիկեան, Փարիզ – Հ. Հալաճեան, Տամասկոս:

Պ. Գորգիկեան, Փարիզ – Տիկ. Լ. Եսսայեան, Բաղդադ:

Պ. Գորգիկեան, Փարիզ – Յ. Տէրմէնճեան, Թէհրան:

Տարօնեան, Փարիզ – Հայ Երիտասարդաց «Տարօնեան» Միութիւն, Տէտէաղաճ:

Մ. Զօրեան, Լոնգ Այլընդ Սիթի – Հ.Յ. Գ. Պատանեկան Միութիւն, Բէյրութ:

Մ. Օգանեան, Բոստոն – Մեքսիկեան ձեմարան, Սոփիա:

Յ. Պարոյրեան, Նիւ Եօրք – Ատրպ. Կենտր. Դպրոց, Թաւրիզ:

Յ. Կորոյեան, Նիւ Եօրք – Աղգ. Վարժարան, Հալլէք:

Զարդարեան ընտանիք, Փարիզ – Հ.Յ.Գ. Զարդարեան Գրադարան, Լիոն:

Սեդր. Աւոյեան, Նիւ Եօրք – Ազգային Վարժարան, Սուլթանապատ:

Ա. Թ. Բրուտեան, Նիւ Եօրք – Միւ Ե. Կէի Հաստատութեան, Հալլէք:

Տֆր. Պ. Յ. Դարբինեան, Տիքրօիտ – Մուրատ Ռաֆայէլ. Վարժարան, Մեք:

Տֆր. Պ. Յ. Դարբինեան, Տիքրօիտ, – Մուրատ-Ռաֆայէլեան Վարժարան, Վեներիկ:

ՄԱԼԵԱՍ

Զ Ա Ր Թ Օ Ն Ք

Հայ Յեղափոխութեան վէպը: Հինգ ընդարձակ հատորներ: Գեղարեստական վառ գոյներով ներկայացւած է Հայ Յեղափոխական շարժումը մինչեւ Օսմանեան Մահմանազրութիւն:

Ամէն հայ դրասէր, ամէն հայ դրադարան պէտք է ունենայ Մալխասի այս գործը, որ Բաֆֆի վէպերի չափ հետաքրքրական է եւ նոյնքան գաղափարաւոր:

Հինգ հատորը միասին՝ 50 ֆր.: Կարելի է վճարել երկու նւաճով: Ստանալ «Վէմ»-ի միջոցով:

Մ Ա Ս Ի Ս

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԲՈՒՔՐԵՇԻ ՄԷՋ

500,000 լէյ դրամադրութիւն «Մասիս» Հրատ. Ընկերութիւնը նպատակ է դրել հայ մանուկների եւ պատանիների համար հրատարակել հայերէն ընտիր գրքոյկներ հայ եւ օտար առաջնակարգ հեղինակներէ: Արդէն լոյս տեսած է 4 գրքոյկ՝ մաքուր տրւագրութեամբ, լաւ թղթի վրա, պատկերազարդ:

«ՄԱՍԻՍ» Գրադարանը տարեկան պիտի հրատարակէ 24 գրքոյկ, իւրաքանչիւրը 32 էջ, կամ տարեկան 788 էջնոց մի սուար հատոր:

Զաւակներ ունեցող ամէն հայ ընտանիք պէտք է ստանայ «Մասիս» Գրադարանը, որի տարեկան բաժնեգինն է 24 գրքի համար՝ 30 ֆրանկ կամ երկու տոլար, բացարձակապէս կանխիկ:

Բաժանորդագրւել կարելի է «Վէմ»-ի միջոցով:

Ս Ի Ո Ն	Բ Ա Զ Մ Ա Վ Է Պ
ԱՄՍԱԳԻՐ	ԱՄՍԱԳԻՐ
Տարեկան 6 անգլ. շինք կամ 1-50 դր.	Տարեկան 3-50 դրար
Հասցէ՝	Հասցէ՝
Patriarcat Arménien, Jérusalem (Palestine)	"Pazmaveb", St. Lazar, Venise (Italie)

Մ Ա Ս Ի Ս

Տարեգիրք Խմբ. Արմէն Սեւան
1935 թ. Բ. Տարի
288 էջ, բազմադրամի բովանդակութեամբ, պատկերազարդ, մաքուր տիպ:
Գին՝ 100 լէվ կամ 30 ֆր. ֆր.
Գիւմել՝ Վեպէց, 21, Սոֆիա
Կարելի է ստանալ «Վէմ»-ի միջոցով:

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք
ԱՄՍԱԳԻՐ

Տարեկան	5 դրար
Վեցամսեայ	3 ,,
ՀԱՅՐԵՆԻՔ ԱՄՍԱԳԻՐ ԵՒ ՕՐԱԹԵՐԹ ՄԻԱՍԻՆ	ՕՐԱԹԵՐԹ
Տարեկան	10 դրար
Վեցամսեայ	5 ,,
Հասցէ՝	
13-15 Shawmut st.	
BOSTON MASS (U.S.A.)	

Յ Ո Ւ Ս Ա Բ Ե Ր
ՕՐԱԹԵՐԹ

Եգիպտոս, տարեկան,	150 եգ. դի.
,, վեցամսեայ,	80 ,,
Արտասահման, տարեկան,	40 շինք
,, վեցամսեայ	20 ,,
Հասցէ՝	
'Houssaper', B. P. 868	
Le CAIRE (EGYPTE)	

Ն Ո Ր Օ Ր
ՕՐԱԹԵՐԹ

Յունաստան, տարեկան,	420 տր.
,, վեցամսեայ	210 ,,
Եւրոպա, տարեկան,	135 ֆր.
,, վեցամսեայ	80 ,,
Ամերիկա, տարեկան,	8-00 դրար
,, վեցամսեայ,	4-50 ,,
Հասցէ՝	
"NorOr", 20-A, Rue Vouli,	
ATHÈNES (GRÈCE)	

Ա Ր Ա Զ

ԵՌՕՐԵՆՑ ԹԵՐԹ
Տարեկան 500 լէյ
Հասցէ՝
"ARAZ" Str. Campul Mosilor,
№ 2. Bucarest, (Roumanie)

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

Տարեգիրք (Ն. Տարի)
Խմբ. Մ. Եւ Մ. Պարսամեան
Պատկերազարդ-Գեղարեստական գործ
Գին 20 ֆրանկ

Գիւմել՝
M. Barsamian
30, Rue Drouot - Paris (9e)

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք
ՕՐԱԹԵՐԹ

Տարեկան	6 դրար
Վեցամսեայ	3 ,,
Նստմանայ	2 ,,
Հասցէ՝	
Hairenik Press, 13-15 Shawmut st.	
BOSTON-MASS (U.S.A.)	

Ա Լ Ի Ք

ԵՐԿՕՐԵՆՑ ԹԵՐԹ

Տարեկան	85 դիւ
Վեց ամիսը՝	45 դիւ
Արտասահման	
Տարեկան՝	170 ֆր. ֆր.
Հասցէ՝	
"ALIK", Impr. Moderne	
Khiabane Posthané, Teheran	
(Iran)	

Մ Ե Ղ Ո Ւ

Երգիծական Շարքարքերը
Ներքին՝ տարեկան 100 լէվ
,, վեցամսեայ 50 լէվ
Ամերիկա Տարեկան 2 դրար
Արտասահման Տարեկան 30 ֆրանկ
Հասցէ՝

K. Kaladjian
B. P. 444, Sofia, (Bulgarie).

Հ Ո Ր Ի Զ Ո Ն
ՕՐԱԹԵՐԹ

Ներքին՝ տարեկան	300 տր.
Արտասահման՝ տարեկան	150 ֆր.
Հասցէ՝	
Rue Mitropoleos, 14.	
Salonique, (Grece)	

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

—*—

ԴՐՕ.— Մի հատուած յուշերից	1
ԱՐՏԱՇԵՍ ԱԲԵՂԵԱՆ.— Դորպատի համալսարանը	15
ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԱՍՏԻԱԾԱՏՐԵԱՆ.— Արամը	23
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱԻՐԵԱՆ.— Թիֆլիսի բարբառի վնասարարները	36
ՍՏԵՓԱՆ ՔՈԶԱՐԵԱՆ.— Լեւոն Աթաբեկեան իբրեւ բանաստեղծ եւ մտածող	45
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՂՐԻՄԵՅՈՒ ՏԱՂԵՐԸ	60
ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՍՈՐԵԱՆ.— Շլիսերուրգի հայ կալմաւորը	67
ՍԱՄՍՈՆ.— Հայաստանի անդր. դեսպանը Պարսկաստանում	73
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ.— Տիկին Եղիսաբէթ Զօրեան	96
Հին ԹՈՒՂԹԵՐ.— Փիլոսի նամակները Ռոստոմին: — Յովհ. Թումանեանի նամակը Հայաստ. Կառավարութեան	101
ԱՆՅԵԱԼՔ.— Նիկ. Մառ.— Բահաբուր Բահաբեան.— Վաղ. Տէր-Խաչատրեան.— Եր. Օտեան	108
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ.— Հայաստանի բնակավայրերի նոր ա- նունները.— Հերկ ու Յան, Գ. Միքիթաբեան.— Ո՞վ է «Խտրադիմայի» հեղինակը, Յ. Իրազեկ	115
ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ.—	125
ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ.— Ա. Սեւան, «Մասիս» Տարեգիրք, Ս.— Ե. Օտ- եան, «Ընկեր փանջունի», Ս. Վ.— Յուսիկ արքեպ. Զոհրաբեան, «Հայոց Եկեղեցու պատմութ.», Յ.Զ.	128
ՅԱԻԵԼԻԱՆ.— Վ. Եղ. Մանկունի, Գեորգ Դ. Լ. իր ժամանակը	113-128

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս, Իտալիա՝
տարեկան 70 ֆրանք
Ֆրանսա եւ մնացեալ երկիրները, տարեկան՝ 60 ֆրանք
Ռումանիա, Բուլղարիա, Յունաստան Սիւրիա, եւ
Պարսկաստան՝ ,, 50 ֆրանք
Հասցէ՝. նամակների, դրամի, յօդածների եւ ուրիշ ամէն
տեսակ առաքումների համար.—

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

« Զ.— Ձեռնադրեցէ յեպիսկոպոսութիւն, զորս եկեղեցականք
« եւ ժողովրդականք իւրաքանչիւր վիճակի միակամ հաճութեամբ
« եւ վկայութեամբ ընտրեալ մատուցանիցեն, իսկ զորս վասն վի-
« ճակաց Տաճկաստանի, յետ ընդունելոյ վկայադրութեան ի Պատ-
« ըրաբարանէն Կ. Պօլսոյ, նոյնպէս եւ զորս մատուցանիցէ ի Մի-
« արանութենէ Սրբոյ Նրոսաղէմի, վկայական գրով Պատրիարքէ
« նոյնոյ Աթոռոյ՝ ձեռնադրեցէ եպիսկոպոս: »

« Է.— Բացարձակապէս իշխան է օրհնել զսրբալոյս Միւռօնն,
« եւ առաքել ընդ ամենայն եկեղեցիս Հայոց: »

« Ը.— Սրբազան Կաթողիկոսն ունի իշխանութիւն պաշտպանե-
« լոյ եւ պահպանելոյ զիրաւունս Ազգային Կալածոց եղելոց ի
« Տաճկաստան եւ յամենայն տեղիս՝ ուր եւ գտանիցին, որպիսիք
« համարեալ են վանորայք, եկեղեցիք եւ գերեզմանատունք եւ այլն
« հանդերձ նոցին ստացուածովքն առանց միջամուխ գլոյ վերակա-
« ցութեան նոցին, եւ առանց փոխադրելոյ իրիք ի նոցունց ըստ
« հաճոյս: »

« Թ.— Ի բաղմաց ժամանակաց առ աստանդական թափառելոյ
« Ազգի մերում ի զանազան տեղիս եւ յիշխանութիւնս, չեղեւ գու-
« մարումն Ազգային Ընդհանուր Ժողովոյ, վասն որոյ Սրբազան Կա-
« թողիկոսն ըստ Չորրորդ յօդուածոյ ծանուցեալ կարողութեան իւ-
« ըոյ, յետ ոչ բաղում ժամանակաց գումարեցէ Ընդհանուր Ազ-
« գային Ժողով ի վիճակաւոր եպիսկոպոսաց, ի վարդապետաց, ի
« վանահարց, յուսումնական կղերք եւ յիշխանաւորաց ամենայն
« վիճակաց Ռուսաստանի, Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի եւ այ-
« լոց տեղեաց, որպէս զի ի նմին ժողովի ի քննին առեալ զարդի
« վիճակ եւ զհանգամանս եկեղեցեաց Ազգիս, զխափանեալսն վե-
« րածիցեն (ծեսցեն) յիւր տեղի, զպակասեալս լցուցեն, եւ զթիւր-
« եալսն ուղղեցեն, ըստ Առաքելական եւ Հայրապետական կանո-
« նաց եւ կարգաց Եկեղեցւոյ, եւ հրատարակել ըստ ամենայն նոցա,
« որպէս զի որք զանցանիցեն զնոքօք, զորս ժողովն հաստատեաց եւ
« հրատարակեաց, անկցին ընդ պատժովք դատապարտութեան: »
« Նոյնպէս եւ բաղմաց գործոց Ազգայնոց ցրուելոց ընդ զանազան
« կողմանս, յորոց են՝ որ առ նուազութեան խղճի, եւ են՝ որ առ
« անդիտութեան կամ ի պատրելոյ՝ ի հարօրինակ անցեալ իցեն ընդ
« օրէնս եւ ընդ կանոնս, եւ զԱզգն թողեալ ընդ պարտեօք օրինա-
« ղանցութեան, եւ յանցաւոր եւ պակասաւոր, հոգ տարցէ ժողովն
« ի քաւութիւն անցելոցն եւ ի հանդարտութիւն խղճի բովանդակ
« Ազգին: »

« Ժ.— Սրբազան Կաթողիկոսն հաստատեցէ ի միումն ի մօտա-

« Լոր մենաստանաց Սրբոյ Մայր Աթոռոյ Էջմիածնի բարձրագոյն
« ուսումնարան վասն ժողովրդաբարձրութեան Եկեղեցւոյ, զի ի վար-
« թելոյն ի նմա յարիցեն բանիբուն եկեղեցականք:

ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒՆՔ ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՅ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ

ԵՒ Կ. ՊՕԼՍՈՅ

« Ա.— Ընդհանրական Կաթողիկոս Սրբոյ Էջմիածնի, ծանիցէ
« զՊատրիարքն Երուսաղէմի Ծայրագոյն Արքեպիսկոպոս եւ Պատ-
« ըրիարք եւ նախապատիւ՝ զհաւերէց Աթոռոյ Սրբոյ Յակոբեանց ա-
« ռաքելոցն, ընդ գերագոյն հոգեւոր իշխանութեամբ Մայր Աթոռոյ
« Սրբոյ Էջմիածնի:

« Բ.— Ընդհանրական Կաթողիկոսն Սրբոյ Էջմիածնի ծանիցէ
« զՊատրիարքն Կ. Պօլսոյ՝ Ծայրագոյն Արքեպիսկոպոս եւ Պատ-
« ըրիարք Ամենայն Հայոց բնակելոց ի Տաճկաստան, ընդ գերագոյն
« իշխանութեամբ Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, եւ ունել իշխա-
« նութիւն կարգելոյ եւ յետս կոչելոյ զԱռաջնորդս վիճակաց եղելոց
« ի Տաճկաստանի խորհրդակցութեամբ Հոգեւոր Ժողովոյն ընդ
« իւրեւ եղելոյ:

« Գ.— Կաթողիկոսունք Սսոյ եւ Աղթամարայ ի նստել յԱթոռն
« Հայրապետութեան իւրեանց, նոյնպէս եւ Պատրիարքունք Սրբոյ
« Երուսաղէմի եւ Կ. Պօլսոյ, յընտրել իւրեանց յօւստէ եկեղեցւոյ
« եւ ի ժողովրդենէ, եւ ի նստել յԱթոռ, յատուկ գրով յորում ստո-
« բագրեալ իցէ եւ ուխտ եկեղեցւոյն, մատուցեն զհաւատիս մե-
« ծարանաց առ Մայր Աթոռն Սրբոյ Էջմիածնի: Չորեքին Աթոռքս
« այսօրիկ խորհրդով Հոգեւոր Ժողովոյ իւրեանց՝ զամենայն իրո-
« ղութիւնս որ վերաբերեն ի հեղեւորս՝ կարեն տնօրինել եւ կար-
« գաղրել իւրաքանչիւր յիւրեանց վիճակի. իսկ ի բունի եւ ի դէսս
« զԺողարին խնդրոց փութացեն խորհուրդ հարցանել ի Սուրբ Սի-
« նոգէ Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի:

« Դ.— Իւրաքանչիւր վիճակաւոր եպիսկոպոսունք Հայոց բնակե-
« լոց ի Տաճկաստանի՝ վասն ամենայն հոգեւորական եւ քաղաքա-
« կան խնդրոց, պարտին դիմել ի կեդրոն իւրեանց ի Պատրիարքա-
« կան Աթոռ Հայոց ի Կոստանդնուպօլիս, ունելով իրաւունս յոր-
« ժամ հարկաւորից բողոքել եւ առ Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածնի:
« Սակայն Սուրբ Աթոռն, յորժամ բողոք ինչ հասցէ առ ինքն ի վի-
« ճակէ իմիքէ, զպատճէն բողոքոյն արձանագրեալ յիւրում դիւանի,
« կանխաւ վասն նմին իրաց խնդրեաց եւ ընկալցի զճանօթութիւն

« ի Պատրիարքարանէ Կ. Պօլսոյ, եւ ապա մատիցէ տալ զարժանին
« վճիռ:

« Ե.— Ամենայն գանգաւոր, որ լինիցին ի հոգեւորական մասին
« զԿաթողիկոսաց Սսոյ եւ Աղթամարայ եւ զՊատրիարքէ Սրբոյ Ե-
« րուսաղէմի, կամ զմիոյ ումեքէ յԱռաջնորդաց Տաճկաստանի,
« առաջարկեցեն նախ Հոգեւոր Ժողովոյն Կ. Պօլսոյ, ուր եւ տար-
« ցի փոյթ ամենայն ինամով վճարել զիրան: Բայց եթէ խնդիրն ոչ
« լուծանիցէ ի ժողովի անդ, իրաւունս ունիցին որք զբողոքն հա-
« րեն՝ այնուհետեւ բողոքել եւ առ Սր. Սինօղն Մայր Աթոռոյ Սըր-
« բոյ Էջմիածնի, որոյ արձանագրեալ յիւրումն դիւանի զպատճէն
« ամբաստանութեանն, խնդրեաց ի ճանօթութիւն ի Պատրիարքա-
« րանէ Կ. Պօլսոյ վասն նմին իրաց, եւ ընկալեալ օրինաւոր կերպիւ
« զնիցէ ի դործ զպատշաճն եւ զարժանաւորն:

« Զ.— Սրբազան Պատրիարքն Սրբոյ Երուսաղէմի, յառանձին
« եւ ի պատշաճաւոր ուրեք արտաքոյ քան զմեծահռչակ վանս Սրբոյ
« Յակոբեանց, հաստատեաց բարձրագոյն ուսումնարան վասն ժա-
« րանգաւորութեան Եկեղեցւոյ:

« Զայսօրիկ ամենայն ապաքէն ի դիր առեալ միարանութեամբ,
« եւ մատուցեալ Սրբոյ Սինօղի Արարատեան Մայր Աթոռոյ մերոյ
« Սրբոյ Էջմիածնի, կամիք՝ զի պատճէն այսր թղթոյ նոյնութեամբ
« յերկուս ալ եւս օրինակս գրեալ եւ վաւերացեալ, մինն որ առ ի
« մէջ մատուցեալ բնագիրս է, պահեսցի ի դիւանի անդ Սրբոյ Ա-
« թոռոյն, իսկ մնացեալ երկուցուն պատճէնից այսր սահմանադրու-
« թեանս զվաւերացուցեալս ի Սրբոյ Աթոռոյն, զմինն առաքել ի
« Կոստանդնուպօլիս՝ զի պահեսցի անկորուստ ի դիւանի Պատրիար-
« քարանին, եւ զմիւսն ի Սր. Երուսաղէմ յԱթոռ Սրբոյ Յակոբեանց՝
« զի պահեսցի, եւ իւրաքանչիւր Պատրիարքունք անմոռաց յուշի
« ունիցին, եթէ ընդ որովք պարտեօք իցեն ի դիտել զիրաւունս սըր-
« բաղան Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, եւ ի կատարել զամենայն
« դործ հոգւոր իշխանութեան յանձն եղելոյ ինքեանց, եւ ըստ այնմ
« միտ դիցեն վարել:

« Անստեղծիւր պահպանութիւն գրից ելոց ի սմա կարեւոր ճանա-
« չի ի պահպանութիւն արտօնութեանց սրբազան Հայրապետի Հայ-
« կազեան Աղգին՝ ի հոգեւոր տեսչութիւն նորին, եւ ի գործադրու-
« թենէ եւ ի պահպանութենէ սահմանելացս ծանիցի գերագոյն հո-
« գողութիւն նորա ի վերայ Աղգին, որովք եւ Աղգին ծանիցէ զնա
« Գերագոյն Հայրապետ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, եւ արժանա-
« ւոր յաջորդ Սրբոյ Առաքելոյն, Թաղէոսի եւ Բարթողիմէոսի,
« եւ Սրբոյ Նորին մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին: Իսկ եթէ ոք կամ

« առ շահասիրութեան, կամ անձնդիւրի, կամ առ ակնածութեան
« իշխանութեան իրիք անհոգացեալ ի միտմ իմիք յայսցանէ բերցի
« ի նուազեցուցանել զսա ի Սրբոց Հարց անտի մերոց ստացեալ եւ
« պահեալ արտօնութիւնս եւ անկախութիւնս, եւ պատճառ գտցի
« իւրով անհոգութեամբ վատթարելոյ Աղգիս, զայնպիսին ոչ ըն-
« դունէ եւ ոչ ճանաչէ Աղգին իբրեւ արժանաւոր յաջորդ Լուսաւոր-
« չեան Աթոռոյ ընդհանուր Հայրապետութեան Աղգիս: Սակայն եւ
« ոչ այսու ցրտանայ ինչ եւ հեռանայ ի գրկաց Սբ. Աթոռացն, զոր
« միշտ Մայր իւր ճանաչէ, այլ համարէ զայն առ ժամն իբր Աթոռ
« թափուր առանց արժանաւոր դահակալի, եւ խնդրէ յաղթս իւր
« յԱստծոյ՝ շնորհել եկեղեցւոյ իւրում, զոր ապրեցոյց արեամբ իւ-
« ըով եւ պայծառացոյց առաքելական ջանիւք Սրբոյ Հօրն մերոյ
« Գրիգորի Լուսաւորչին ժառանգ արժանի նմին՝ ի Տեսչութեան եւ
« ի մատակարարութեան հոգեւոր պիտոյից Աղգիս:

Յամի Փրկչին 1859 Մայիս 8՝ ի Կոստանդնուպօլիս:

Պ. Կ.	Սարգիս Եպս.
Յակոբ Եպիսկոպոս	անդամ Հոգեւոր Ժողովոյ
Սրբոյ Երուսաղէմի փոխանորդ	Յօհաննէս վրդպ. Սեթեան
Իսահակ վարդապետ,	անդամ Հոգեւոր Ժողովոյ
Պօղոս Պետրոսեան վարդապետ	Պատրիարքական փոխանորդ
անդամ Հոգեւոր Ժողովոյ	Յարութիւն վարդապետ.
Յովհաննէս վրդ.	Անդրէաս վրդպ. Պօղոսեան
անդամ Ժողովոյ Կ. Պօլսոյ.	անդամ Հոգեւոր Ժողովոյ
Տ. Յովհաննէս	Իւսկ. Սբ. Խաչ եկ.
Մայր Եկեղեցւոյ, անդամ Հոգեւոր	Յօհաննէս աւագ քհնյ Փափաղ-
Ժողովոյ	եան անդ. Հոգեւոր Ժողովոյ
Արիստակէս քհնյ.	Երեմիայ քհնյ
անդամ Հոգեւոր Ժողովոյ	անդամ Հոգեւոր Ժողովոյ

Անդամք Աղգային Գերագոյն Ժողովոյ

Կնիք աղգային

Ստորագրութեան Հոգեւոր Ժողովոյ մերոյ եւ կնքոյ Ժողովոյ
Աղգիս ստորագրութեանն վկայելով, զայս Աղգային խնդիր եւ առա-

Հարկութիւն ստորագրութեամբ եւ կնքով մերով վաւերացուցանեմք

1859 Մայիս 11 ի Կոստանդնուպօլիս

Ի Պատրիարքարանն Ամենայն Հայոց.

Պատրիարք Կոստանդնուպօլսոյ

Գէորգ Արքեպիսկոպոս

Կնիք Պատրիարքին

« (Իսկական յայտարարութեան թուղթն յանձնեալ եղեւ առ ձե-
« նեռալ մայեօր Մելիքեան: 1859 Մայիս 15ին հանդերձ նամակաւ
« Պատրիարքին առ Զօրապետն):

« Բաց ի յայտարարութենէս յայսմանէ վերոգրելոյ, յիշեալ
« զօրապետին մատուցաւ՝ առանց ստորագրութեան փոքր ցուցակ
« մի ծանուցադիր, օրինակ զայս:»

« Աղթամարայ Կաթողիկոսն հանդերձեալ է երթալ յուխտ ի
« Սբ. Էջմիածին եւ Վեհափառ Սրբազան Կաթողիկոսին Ամենայն
« Հայոց՝ մատուցանել զհպատակութեան իւրոյ եւ սիրոյ եւ միա-
« բանութեան մեծարանս եւ շնորհաւորել զսուրբ կոչումն նորա ի
« դահ Հայրապետական: Վասն որոյ առ այս խնդրի, զի ի դալ նո-
« բին՝ Սրբազան Հայրապետն եւ Սինօղն Մայր Աթոռոյն ցուցցեն
« առ նա զիւրեանց պատուասիրութիւն, եւ մի՛ խստութեամբ բանից
« եւ առաջարկութեանց վարեցեն, այլ չափաւորեալ վայելչու-
« թեամբ կարգադրելով զպատշաճ իրողութիւնս, երկուց Աթոռոցն
« իրաւասութիւնք բացատրեցին դաշնադրութեամբ ընդ միմեանս:
« Եւ յորժամ Սրբազան Հայրապետն ընդ գերագոյն իշխանութեան
« իւրոյ հաստատել բարեհաճեցի կաթողիկոսական պատուով (այ-
« սինքն՝ թէ պատուեալ միայն Կաթողիկոս անուամբ), անուանես-
« ցէ զնա Տեղապահ իւրումն ընդհանրական կաթողիկոսական իշ-
« խանութեան ի վերայ վիճակիս Աղթամարայ եւ սրբոց վանացն,
« միշտ ըստ կարելոյն չափաւոր կերպիւ կախումն ունելով յիւրմէ,
« փոքր ընդարձակութեամբ յիրս գործառնութեանց իւրոց:»

Ահա հռչակաւոր ծրագիր այն զորմէ տարածայնէին նպատակա-
ւոր հակառակորդք իբր առաջարկութեան առ ի միանալ ընդ ոռ-
սական եկեղեցւոյ կամ մտանել ի պաշտպանութեան նոյն եկեղեցւոյ:

Արդարեւ տարապարտ միանգամայն տգիտական էին համար-
մունք եւ ակնկալութիւն տացեալք հանդէպ հասարակ զօրապետի
միտմ հայազգւոյն, որպիսին էր յայնժամ Միքայէլ ԼօռուՄելիք-
եան: Նոյնպէս քննադատելի էին առաջարկութիւնքն ուղղեալ առ

գաւառական կրօնական ժողովն ուստահայոց, թէ եւ կրէ նա զպիտակ անուն Սիմօն վաւերացեալ ուստահաստ կանոնադրութեամբ 1836ի:

Ապիկար թելադրութիւնք եւ անիորձ մտադրութիւնք Տ. Տ. Մատթէոս Կաթողիկոսի՝ առանց երեւելոյ ի միջի, պարզին զտըգիտութիւնն միջազգային իրաւանց՝ մանաւանդ ուղղութեան ուսական կառավարութեան՝ առաջարկելով կաղմել զընդհ. ժողովը եկեղեցական (յօդ. 4) եւ կարգել յանդամս Սիմօնի զեկեղեցականս ի Հայոց Տաճկաստանեայց, Ռուսաստանեայց, Պարսկաստանեայց եւ զաղթականութեանց (յօդ. ք.), միանգամայն ի փոխանորդ Կաթողիկոսական զոմն ուստահայ եկեղեցականաց հանդերձ սարօքն (յօդ. ք.) եւ մոռնալ զփոխանորդն իւր յանձին Պատրիարքին Կ. Պօլսոյ, որպէս ճանաչէ մեծ Եպարքոսն Օսմանցւոց յամսն 1868-69 յատուկ գրութեամբն, որպէս տեսցի յիւրում տեղւոյ ի պատմութեան փախանորդութեան Սարգիս Եպսի Զոլուեան:

Ի գլխոյ Արտօնութեանց ուշադրաւ են առաջարկեալքն վասն Սոսյ եւ Աղթամարայ, եւ գովելի ըստ ամենայնի:

Յաւիտենական են յանգերքն եկեղեց. Ընդհ. ժողովոյ եւ առաջարկն Ազգ. Եկեղ. բարեկարգութեան, զորս գեղեղեն մինչեւ ցայժմ առանց գիտակցութեան:

ԳԼՈՒԽ Լ.

ՅԱՂԱԳՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐԿԻՈՅ

Օր աւուր զօրանային աղբեցութիւնք ոմանց երիտասարդաց, եւ ջանային հաստատել զՍահմանադրութիւն ազգային եւ զսահմանադրական վարչութիւն ընդ դէմ ամիրայից իբր յապահովութիւն ազգային զարգացման եւ յառաջագիմութեան:

Միացեալ էին ընդ նոսա ոմանք յամիրայից յառաջագիմասիրաց՝ Յովհաննէս Պէյ Տատեան, Պետրոս աղայ Խօրասանճեան, զարգացեալ որդիք ոմանց գլխաւորաց ազգայնոց՝ Նիկող. Պալեան, Գրիգոր Օտեան եւ այլն, եկեղեցականք սակաւաթիւք, եւ մեծամասնութիւն համակիր լրագրաց եւ հանդիսից Հայոց արծարծէին բացէ ի բաց եւ եռանդեամբ զինդիրս զայս եւ վառէին, պատրաստէին զժողովուրդ:

Ս. Պատրիարք Գէորգ Արքեպս. խրախուսէր զնոսա, եւ հաստատութիւն արձանադրութեան վիճաբանութեան ժողովոյ նախաբան եւ կարապետ լեալ՝ ողբերեալ էր յառաջագիմականս: Ապաքէն օրէնք եւ կանոնք հաստատունք ապահովեն զբարեւոյ զեկավարութիւն ան-

ձընիւր Ազգի, պետութեան եւ եկեղեցւոյ, բացակայութիւն որոյ խանգարեն եւ կործանեն զազգ, զպետութիւն, զեկեղեցի, զընկերութիւն, զընտանիս եւ զտունս, սպառեալ եւ զգոյութիւնս նոցա:

Զուրկ էին Հայք յայսպիսեաց հաստատուն եւ ընդարձակ օրինաց եւ կանոնաց կարեւորաց ըստ վարչականին:

Էին արդարեւ կանոնք եկեղեցականք եւ հաւաքածոյք Մխիթար Գօշի, որք ոչ օգնէին եւ ոչ կարէին ուղղել զվարչութիւն ազգային, մանաւանդ թէ կարի անձուկք եւ սահմանափակ էին, մինչ կանոնք ազգայինք թէ եւ իցեն թերիք եւ համառօտք, արդիւնաւորեն յաւէտ եւ հանապաղ զհամերաշխութիւն, զբարեկարգութիւն եւ ըգիտակցութիւն ընդհանուր առանց կամայականութեանց եւ քմահաճոյից ըստ ամենայնի եւ յամենայնի:

Մխիթար Գօշ ամփոփեալ է ըկանոնս կարեւորս ըստ ազգային կառավարութեան զոյգ ընդ եկեղեցականին, յորոց Հափեմք զուղղութիւնս որպէս ժամանակակցուց Գօշի, այնպէս նախնեաց մերոց սկսեալ ի վերջին կանոնադիր արքայէ Հայոց ի Լեւոնէ (?), խառն ընդ օտարականաց: Իցի՞ւ թէ բարեփոխեալ զկանոնադ. ըստ յարմարութեան ժամանակաց՝ յօրինէին զկանոնադրութիւն ընդհանուր, եկեղեցական եւ ազգային, յորպիսի ջանս թերացեալ է Հայրապետութիւն Ամենայն Հայոց, եւ յակնէ յանուանէ՝ առթիւ հաստատութեան կանոնադրութեան 1836 ամի որ ի պէտս Ս. Էջմիածնի եւ կառավարութեան եկեղեցւոյ Հայոց որ ի Ռուսիա: Կամեցաւ լրացուցանել Գէորգ զսոյն զայս թերութիւն ի Հայրապետութեան իւրում ընդ վերաքննութեան Պալատիոյ, այլ յարոյց ուսա պետութիւն զմեծամեծ զժողովութիւնս մինչեւ արդել լինել:

Արժան է յայտնել եւ զայս, զի կանոնադրութիւն 1836ի, թէպէտ թերի յոյժ եւ հակասական, միանգամայն հակառակ դարաւոր աւանդութեանց մերոց, ազգայնոց եւ եկեղեցականաց ըստ նուիրականացն խնդրոց անդամ, այլ զի կրէր զհաստատութիւն պետական, ուստի ըստ մասնեայ ապահովէր զկառավարութիւն եկեղեցական եւ ազգային ընդ յարաբերութեանց պետութեան, ընդ որ ստրկացեալ է զարդիս ուսա պետութիւն: Պակասէր կանոնադրութիւն յայսպիսի Հայոց թիւրքիոյ, զոր ջանացին հաստատել անձինք բանիմացք եւ երիտասարդք ոմանք միացեալ ընդ Ս. Պատրիարքի:

Սակայն պակասէին համերաշխութիւնք եւ զիտակցութիւնք, եւ քառեակ կուսակցութիւնք հետեւէին արդիւնաւորել զանձնիւր ծրագիրս իւրեանց սահմանադրականս, զորս եւ ներկայացուցեալ էին Ս. Պատրիարքի:

բերանոյ պատգամաւորութեան առաջարկէն առ Գէորգ Արքեպս.—ի ի դիմաց զօրաւոր Ամիրայից եւ ժողովականաց ի 13ն Նոյեմբերի (1859) : Իսկ ամիրայք բարեմիտք եւ ազատականք՝ որպիսիք էին Պետրոս Խօրասանճեան, Գէորգ Փափաղեան, Աշնունեանք, միացեալ ընդ մեծամասնութեան ժողովրդեան եւ սահմանադրականաց ջանան սիրաշահել զԳէորգ, զի մի՛ հրաժարեսցի, միանգամայն մտանել ի միջնորդութեան եւ իրաւախօսութեամբ կարգադրել զհաշտութիւն ամիրայից եւ հակառակորդաց ի 17ն ամսոյն (Նոյեմ.) :

Փոխադրեն հակառակորդք առժամս զժողովատեղի իւրեանց ի Մեծ-Նոր-Խանէ ի Պէշիկթաշ, ի տունս Պալեանց եւ Յովհաննէս Տատեան, եւ ի 14ն Մարտի 1860 թուականի ուխտեն հրաժարեցուցանել եւ հանել զԳէորգ ի Պատրիարքութենէ :

Յայնմիկ ժողովակիւն էին ամիրայք Կարապետ Պալեան, Պօղոս եւ Յովհաննէս Տատեան, Պարոնայք Յակոբ Մուպահեան, Եւդուպ Եաղուպեան, Աւետիս Պարտիզպանեան, Յովհաննէս Սուրէնեան եւ այլք ոմանք :

Իսկ ի 17ն Մարտի ժողովեալ ի նորոյ ի Մեծ-Նոր-Խանի, ընտրեն ի միջոյ իւրեանց զպատուիրակս առ ի երթալ առ Գէորգ Արքեպս. եւ պահանջել զհրաժարականս :

Պատուիրակքն էին. Եաղուպ Եաղուպեան, Աւետիս Պարտիզպանեան, Կիւմիշճի (ոսկերիչ) Գասպար, Յակոբ Մուպահեան, Թովմաճան Կեսարացի, Մինաս Թօղաթլեան եւ Յովհաննէս Սուրէնեան, որք եկին ի Պատրիարքարան ի յաջորդ աւուր (ի 18ն Մարտի) եւ առաջարկեցին Ս. Պատրիարքի տալ զհրաժարական, որոց խոստացաւ Գէորգ Արքեպս. առաքել զհրաժարողիւ իւր առ Բ. Դուռն ըստ սովորութեան :

Եւ ահա ի սմին աւուր յետ նոցա, եւ ի յաջորդ աւուրս փութացին առ Գէորգ Արքեպս. Պատրիարք զալ վեշտասան պատգամաւորք անձինք պատուաւորք եւ ի դիմաց Հայոց Խառնեղջ, ի Միջադեղջ, յիւսկիտարէ, ի Սամաթիոյ եւ յայլոց գլխաւոր թաղին ոմանց եւ յարուարձանաց, ընդ որս բազումք ի խմբադրաց լրագրոց, եւ խնդրեսցին ի սմանէ մերժել զպօրէն առաջարկութիւն հակառակորդաց եւ չտալ երբեք զհրաժարական ի պատրիարքութենէ, սպառնացեալ յուզել զխռովութիւն մեծ եւ զշարժումն ազգային ընդ դէմ հակառակորդաց : Պնդէին ընդ թախանձանս իւրեանց, որոց պատասխանէ Գէորգ եւ յորդորէ ի խաղաղութիւն եւ թողուլ կամաց իւրոց եւ տնօրէնութեան առ ի գործել զարժանս, եւ սիրաշահեալ ուղղոյ դնէ զնոսա, խոստացեալ շարունակել զպաշտօնն :

Իսկ ի գաղտնի եւ լռելեայն գրեալ զհրաժարական իւր ի նմին

իսկ աւուր՝ առաքեաց որում հարկ էր, գրալ ընդ նմին եւ զառանձին նամակ առ Մեծ Եպարքոս Րիւշտի-Մէհմէտ փաշայ բարեկամ իւր՝ թախանձեաց փութացուցանել զընդունելութիւն հրաժարականի իւրոյ եւ զպատուութիւն ի պատրիարքութենէ, զոր եւ առաքեաց ի յաջորդ աւուր :

Սահմանադրականք եւ ժողովուրդք, խուռներամ բազմութեան Հայոց գաւառացւոց շարունակէին գալ առ Տ. Գէորգ Արքեպս. եւ թախանձին չհրաժարել, որ եւ միամտեցուցանէր զնոսա : Եւ ի միւսմէ կողմանէ հետեւէր ազատութեան իւրում :

Յ31ն Մարտի առաքեաց զբժշկապետ Սերոբէ Վիչէնեան (Սերվիչէն) ի գաղտնի ի միջնորդ առ Սատրապամ Րիւշտի-Մէհմէտ փաշայ եւ առ նախարար արտաքին գործոց (Խարիճիյէ) Ֆուատ փաշայ առ ի հաճեցուցանել զնոսա, որպէսզի ընկալցեն զհրաժարական իւր, զոր մերժէին եւ վերադարձուցանէին առարկեալ զհրաման կայսերական :

Մինչեւ ցտաներորդ օր Ապրիլի կրկնեաց եւ երեքինեաց առաքել զբժշկապետ Սերոբէ ի միջնորդել առ նախարարսդ երկուս, որոց էր բժշկապետ անձնական, որպէս եւ առ հռչակաւորն Առլի փաշայ : Այլ ի նանիր : Գուցէ ոչ կատարէր եւ Սերոբէ զմիջնորդութիւն իւր ըստ արժանւոյն՝ ի գաղտնի լեալ ի կողմն սահմանադրականաց եւ ի շարս անկեղծ բարեկամաց Գէորգայ :

Ի 14ն ամսոյն (Ապրիլի) ինքնին դիմեաց առ Մեծ-Եպարքոս եւ առ Խարիճիյէ, որք շարունակէին մերժել զհրաժարական սորա, իսկ սա պնդէր խնդրել առ ի ազատել զանձն ի պիտակ պաշտօնէ Պատրիարքութեան, յաւելեալ միանգամայն, զի ոչ շարունակեսցէ յետ այսօրիկ զպաշտօնդ զայդ :

Հազիւ ուրեմն յաջորդեալ ստանալ զպատասխանի առանձին նամակի իւրոյ ի Ֆուատ-փաշայէ, որ թողոյր ազատ կամաց սորա, ի յաջորդ աւուր՝ իմա՝ ի 20ն Ապրիլի ինքնին երթալ Գէորգ Արքեպս.—ի առ Սաղարազամ ձեռամբ իւրով յանձնեաց նմա զհրաժարաթուղթս, թէպէտ քաղաքավարութեամբ իմն շարունակէր եւ ջանայր Րիւշտի-Մէհմէտ փաշայ սիրաշահել զսա եւ մերժել զթուղթն : Հազիւ ուրեմն հաճեցաւ ընդ թախանձանս սորա, եւ պատուիրեաց տանել եւ տալ զհրաժարաթուղթդ առ նախարար Արտաքին գործոց, ընդ որում էին յայնժամ յարաբերութիւնք պատրիարքաց, որպէս և արար իսկ ի 21ն Ապրիլի, և յետ յանձնելոյ զհրաժարականն մատոյց Ֆուատ փաշայի զչնորհակալութիւն, եւ եկն ուղղակի ի տուն քեռ իւրոյ ի Կէտիկ-Փաշայ՝ վերադարձեալ ի Բ. Դրանն : Փոխադրեաց անդ ի Պատրիարքարանէ զգոյս իւր զամենայն եւ բնակեցաւ անդ

մինչև ցտեղափոխել զընակութիւն իւր ի Բուսէլի-Հիսար ի Վոս-
փորի:

Ի վերադառնալ սորա ի տուն ի Բ. Դրանէ, զրեաց անմիջապէս
առժամեայ Պատրիարքական փոխանորդի (Ալէքսան վրդպտ. Ուն-
ճեան) զպատուէր զայս:

« Շնորհունակ սիրելի՛,

« Գրովս ծանուցանեմ քեզ զկամաւոր հրաժարումն ի պատրիար-
« քական պաշտամանէս եւ զնախ մեր ի տուն հաճութեամբ Բ. Դը-
« րան, նախապատիւ եւ մեծարու համարեալ զօգուտն Ազգիս քան
« զանձինս, զանց դամենեքումք արարեալ, զի մի՛ ցաւալի երկպա-
« ռակութիւնք եւ վէճք ընդունայք զտեղի ունեցին յաւուրս մեր, որ
« պէս երբեմն պատահեալ են ի դժբաղդութիւն եւ ի դառն հետե-
« ւանս Ազգիս. արդ յանձնելով զօրհնեալ լրութիւն համազգայնոցս
« ի խնամս եւ յամենազօր պաշտպանութիւն Բարձրելոյն Աստծոյ,
« աղօթս եւ պաղատանս վերառաքեմք, զի նոյն ինքն Սրտագէտն
« ամենայն՝ որ առաւել զիտէ զպէտս Եկեղեցւոյ, քան զոր խնդ-
« րեմք եւ իմանամք, բարեխօսութեամբ Սրբազան Առաքելոյն իւրոց
« Թաղէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ երկցս երանեալ Հօրն Մերոյ Սը-
« բոյն Գրիգորի Լուսաւորչի, շնորհեցէ ի տեղի մեր զայլ ոք հո-
« վիւ արժանաւոր ի պատրիարքական բարձրագոյն պաշտօն, հո-
« վուել զԵկեղեցին Գրիստոսի ըստ իւրոց ամենասուրբ կամացն: Եւ
« քեզ սիրելւոյդ հայրաբար պատուիրեմք. մինչև ցգալ հրամանա-
« գրքի ի կողմանէ Մեծազօր Տէրութեան սակս ընտրութեան նորոգ
« Պատրիարքի եւ զհաստատութիւն Ազգային Կառավարութեան՝ ա-
« մենայն աջալրջութեամբ եւ ամենայն փութով յայս անխնայու-
« թեան փոքր միջոցի պատահեալ դործոց հոգ տարցես ըստ քում
« կարողութեան. եւ զամենեսեան ոք դործոց աղաքաւ եկեցեսն ի
« Պատրիարքարանն, շահեցես եւ մխիթարեցես՝ որքան ձեռնհաս
« իցես, զգուշացեալ յամենայն պարագայից՝ եւ ի կասկածելի միջո-
« ցաց խոռովութեան եւ երկպառակութեան՝ զհետ լինելով սիրոյ,
« խաղաղութեան եւ անդորրութեան Ազգիս:

« Տէր ինքն զօրավիգն լիցի քեզ ի դործ քո: Եւ ես եմ եւ եղէց
« աղօթող զկեանս վասն բարեբաղդ ամենաողորմած Թաղաւորին
« մերոյ եւ համայն բարեխորհուրդ նախարարաց, եւս առաւել հա-
« մազգայնոցս երջանկութեան, անդորրութեան եւ յառաջդիմու-
« թեան:

« Լե՛ր ողջ:»

1860 Ապրիլ 21.

Ամիսս իբր տասն եւ ինն վարեաց զիշխանութիւն պատրիարքու-
թեան Կ. Պօլսոյ:

ԳԼՈՒԽ ԼԲ.

ՅԱՂԱԳՍ ՄԵԿՈՒՍԱՆԱԼՈՅ ԳԵՂՈՐԳ ԱՐԳԵՊՍ.—Ի ԵՒ ՍԱԿՍ

ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՍԱՐԳԻՍ ԵՊՍ.—Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿ

ԵՒ ՎԱՍՆ ԱՅԼՈՅ ԱՆՅԻՑ ԻՆՁ

Տարածեալ համբաւոյ հրաժարման Տ. Գեղորգ Արքեպս.—ի պատ-
րիարքութենէ եւ տեղափոխելոյ զընակութիւն իւր Պատրիարքարա-
նէ ի Կէտիկ-Փաշայ, սկսան շարունակել եւ յաճախել անձինք նշա-
նաւորք եւ Սահմանադրականք, պաղատանօք իմն Թախանձել զԳէ-
որգ Արքեպս., զի մի՛ հրաժարեցի, այլ սա չլսելոյ զայդ զինդիր
նոցա, սիրաշահէր զնոսա, մանաւանդ ջանայր աւուրբ յառաջ աղա-
տել զանձն յերթեւեկութեանց եւ ի Թախանձանաց ժողովրդեան՝
մեկուսացեալ անկեան ուրեք՝ ի Վոսփորի՝ հետ ի բազմամարդ
Թաղից եւ յարուարձանաց հայաբնակաց:

Ի 28ն Ապրիլ ամսոյ ընկալաւ Տ. Գեղորգ Արքեպս. զպաշտօնա-
թուղթ Բ. Դրան, որում ապասեալ մնայր, որ հաղորդէր, զի Վեհ.
Սուլթան հաճեցաւ յակամայս ընդունել զհրաժարական, եւ սահմա-
նել զերկու հազարական զահեկանս յամսական ոռճիկ:

Յետ այսորիկ վարձեաց զտուն ի Բուսէլի-Հիսար եւ փոխադր-
եալ անդր զընակութիւն իւր, մեկուսացաւ իսպառ յազգային դոր-
ծոց եւ ի ձանձրալի յարարերութեանց եւ ի Թախանձանաց:

Իսկ Սահմանադրականք, հակառակ յորդորանաց սորա եւ խրա-
տուց՝ ջանային յուզել զինդիրս նորս, յորս յաւելուին նաեւ ջա-
նալ խափանել զընտրութիւն նորոյ պատրիարքի, վասն որոյ, յ2ն
Մայիսի համախմբեալ ի խուռն բազմութեան ի պատրիարքարան՝
յորում աւուր կաղմեալ էր ժողով ընդհանուր առ ի ընտրել զնոր
պատրիարք, աղաղակէին թէ դոհ եմք մեք ի պատրիարքէ մերմէ
եւ ոչ կամիմք զայլ ոք ի պատրիարք ի տեղի նորա: Սաստկանան
բանակուիւք, մինչև հնարս խնդրել ժողովականաց եւ կաղմել զժո-
ղով դռնիակ, պատրեալ զժողովուրդ, եթէ ունին խորհրդակցել ա-
ռանձին ըստ պատրիարքական խնդրոյ, եւ թէ միացեալ էին ընդու-
նել եւ հաստատել զՍահմանադրութիւն ազգային: Եւ այսպէս ա-
ռանձին ի գաղտնի կատարեն զընտրութիւն նորոյ պատրիարքի, յա-
նուն Սարգիս Եպս.—ի Էտիրնէցւոյ, զոր առաքեալ էր Գեղորգ Արք-

Եսլս. ի տեղի իւր ի դէսլ վիճակին Պրուսայո՛ւ՝ յետ դալստեան իւրոյ Պրուսայէ՛ :

Առիթ պատեհ առեալ զայս ընտրութիւն, կարեւոր համարեմք յաւելուլ, զի սոյն այս Տ. Սարգիս ծնեալ յետիւնէ ի 1805 թ. էր եղբորորդի (որդի Յարութիւն անուն եղբոր) հռչակաւոր Պօղոս Արքեպիսկոպոսի Անդրիանոսլոսեցւոյ երբեմն Պատրիարք, միանդամայն պատրիարքական գործակաւարի ի Սուրբ Երուսաղէմ առթիւ պարտուցն Ս. Յակոբեանց վանուց, ձեռնասուն աշակերտ Մեսրոբ Եսլս.—ի*) Առաջնորդի էտիրնէի: Կարգեալ սորա ընտրութեամբ եւ խնդրանօք վիճակայնոց յԱռաջնորդ էտիրնէի, հրաժարեցաւ անտի ի 1851-2 թուականի: Գնաց ի Ս. Էջմիածին առ ի ձեռնադրել եպիսկոպոս, այլ քանզի վախճանեալ էր Յովհաննէս Կաթողիկոս Կարբեցի (1840-1), ոչ կամեցաւ սպասել մնալ մինչեւ ցընտրութիւն եւ ցօծումն նորոյ Կաթողիկոսի, եւ դիմեաց զնաց ի Սիս, ուր եւ էառ զեպիսկոպոսութիւն:

Յորժամ մեկնէր նորընտիր Տ. Մատթէոս Կաթողիկոս աստի ի Կ. Պօլսոյ առ ի Երթալ ի Մայր Աթոռ Արարատեան, ուղեկցեցաւ նմա Սարգիս եւ այսպէս ընկալաւ զվաւերացումն եպիսկոպոսութեան իւրոյ ի Ս. Էջմիածնէ:

Յետ հրաժարելոյ Տ. Սարգիս Եսլս.—ի ի վիճակէն Անդրիանոսլոսոյ, կարգեցաւ յառժամանակեայ պատրիարքական փոխանորդ ի Գում-Գարու: Յամի Տեառն 1857 առաքեցաւ յայցելու հովիւ զաղթական Հայոց Ուլա-Պոլղոսի (Բումանիոյ) եւ Հունդարիոյ ի Յակոբոս Պատրիարք — Արքեպս.—ի, եւ վերադարձաւ ի 1859 ամի, յաւուրս պատրիարքութեան Գէորգայ, յորմէ ապա կարգեցաւ յԱռաջնորդական Դէտ վիճակին Պրուսայո՛ւ:

Արդ՝ Սարգիս Եսլս. եկեար ի Պրուսայէ ի 12ն Մայիսի, զնաց ի Բ. Դուռն ի 14ն ամսոյն, եւ ստանձնեալ սկսաւ վարել զպաշտօն պատրիարքութեան:

Մինչ կարգս պաշաճից պահանջէր ի Գէորգայ կանխել ի շնորհաւորութիւն պատրիարքութեան Սարգիս, ցորչափ չըջէր ի շնորհաւորութիւնս նորահաստատ ետարբոսի Գրգորղոր (Կիպրոսցի) Մէհմէտ փաշայի բարեկամին իւրոյ, եւ այլոց փաշայից եւ չէյիւլիսլամի (Դէնպետ) ի 16ն Մայիսի, նորընտիր պատրիարք Տ. Սարգիս Արքեպս. փութայ խոհեմութեամբ իմն կանխել զայ ի տեսութիւն Տ. Գէորգայ նախորդի իւրոյ ի Բումէլի-Հիսար ի 23ն ամսոյ,

*) Աշակերտի Աստուածաբան կոչեալ Յովհաննէս Եսլս.—ի. որ եւ էր աշակերտ հռչակաւոր ամուսն Զաքարեայ Արքեպս. պատրիարք Կաղզումացոյ:

որ եւ յետ երկուց աւուրց վճարեաց նմա զփոխադարձ տեսութիւն եւ զայցելութիւն զշնորհաւորական ի Պատրիարքարանի ի Գում-Գարու:

Խնդիրն սահմանադրութեան սպառնայր շարժել զերկպառակութիւն աղգային եւ զկնճիռս ծանրակշիռս, որոյ վասն Տ. Գէորգ Արքեպս. ջանայր մնալ մեկուսի, ոչ երթալ ի Պատրիարքարան, եւ լուռ եւ եթ սպասել ելից իրացն չէզոքութեամբ:

Հակառակորդը տեսեալ զվտանդ մեծ եւ զշարժումն նոր որ ընդ դէմ իւրեանց, ջան կալուն սիրաշահել զԳէորգ Արքեպս. եւ միացուցանել ընդ կուսակցութեան իւրեանց, վասն որոյ ի 18ն Յուլիսի ամիրայքն ճարտարապետ Կարապետ Պալեան, եւ վառօղապետ Պօղոս եւ Յովհաննէս Տատեան ձեպեցին զալ առ Տ. Գէորգ Արքեպս. ի Բումէլի-Հիսար, եւ պարզեալ մեղայիւ զյանցապարտութիւնս իւրեանց, խնդրեցին եւ ընկալան զպաշտօնիչ, իսկ Տ. Գէորգ յետ ասելոյ զպաշտօնիչն խրատեաց եւ սիրաշահեալ ուղւոյ ետ զնոսա:

Ոչ կամէր եւ ոչ հեռանայր սա ի չէզոք դրից իւրոյ, եւ թողոյր տեսանել զեւ իրացն:

Յաւուրս յայտնիկ Օգոստ. Սուլթան Մէճիտ Կայսր յաւել չընորհել ամա զքանչան յերկրորդ կարգի Մէնիսիյէի ի 25ն Յուլիսի, զոր ոչ ումէր ի քրիստոնէից հպատակաց եւ ի պատրիարքաց տուեալ էր՝ բաց ի հինգերորդ, ի չորրորդ եւ յերրորդ աստիճանացն: Փաշայք ոմանք եւ եթ ընկալեալ էին տակաւին եւ կրէին ի կուրծս զքանչանս առաջին եւ երկրորդ կարգաց Մէճիսիյէի: Եւ սոյն այս առիթ յաւել զնոր փորձս բարձր դրից, զիւանագիտութեան, ճարտարութեան եւ աղգեցութեան սորա (Գէորգայ): Ընկալաւ զքանչանս զայն ի ձեռանէ Առլի փաշայի հռչակաւոր նախարարէ Արտաքին Գործոց ի ծովեղերեայ ապարանս որ ի Պէպէք ըստ յատուկ հրաւիրանացն ի 11ն Օգոստոսի: Եւ ի յաջորդ աւուր չըջեցաւ սա ի Պաիսիյէի, ոչ մոռացեալ զմտերիմ բարեկամս իւր զՅուստ եւ վճարել զշնորհակալութիւն առ Մեծ-Եսպարքոս, առ Նաքիմիյէ, առ չէյիսլիսլամ, եւ առ նախարարսն Հարպիյէի, Տաիիիյէի եւ Պաիսիյէի, ոչ մոռացեալ զմտերիմ բարեկամս իւր զՅուստ եւ զԲիւշտի փաշայս:

Սակաւ ինչ առեալ հանգիստ եւ ոգի ի յուզմանց եւ ի ծանրատաղտուկ զրազմանց պաշտօնի պատրիարքութեան յետ հրաժարմանն, ջան կալաւ ուսանել զգաղղիարէն լեզու, որում հետեւէր եռանդեամբ, եւ սկսաւ ի 1ն Սեպտեմբերի: Գողցես ուսեալ զհամաշխարհային լեզու գաղղիական՝ կարեր ուղեւորել յԵւրոպայ, զոր եւ սիրէր յոյժ: Իսկ Սարգիս Արքեպս. — Պատրիարք, խորհրդականք եւ

նշանաւոր ազգայինք ոչ թողին հանդիստ առնուլ եւ յաճախակի երթեկուղիներէ թախանձեցին եւ հազիւ ուրեմն յաջողեցան առնուլ զհաւանութիւն Գէորգայ Արքեպս.—ի, որ անդամակցեցաւ Կրօնական Ժողովոյ ի 27ն Ապրիլի, 1861 տարւոյ, եւ եղ կաղմել զՅանձնաժողով յատուկ առ ի պատրաստել զնոր ծրագիր բարեկարգութեան եկեղեցւոյ իբր ի նախակարգապետ Աղբ. Սահմանադրութեան:

Եւ ահա Սահմանադրականք եւ երիտասարդք առաւել իմն սասկուղթեամբ սկսան յուզել զինդիր Սահմանադրութեան եւ պահանջել զկատարումն խոստմանց Պատրիարքի եւ Ամիրայից: Կաղմեցաւ Ժողով Ազգային ի 22 Օգոստոսի (1861) ըստ պահանջման յառաջագիւժական ամիրայից, զլիսաւորաց եւ Սահմանադրականաց: Եւ Սարգիս Արքեպս.—Պատրիարք տկարանայր ընթանալ յուղղութիւն ինչ հաստատուն, շփոթէր, տատամէր, եւ հակամէտ յաւէտ եւ ապաստան ի կողմն հակասահմանադրականաց եւ ամիրայից զլիսաւորաց լեալ՝ ոչ գիտէր առնել ինքնին զխոհեմ տնօրինութիւն առ ի սիրաշահել զամենեւին, որ եւ առիթ ետ մեծի խռովութեան եւ զրգոյժանց Սահմանադրականաց եւ իբր երկու հազար երիտասարդացն համախմբելոց ի Պատրիարքարան եւ յաւազ եկեղեցի, որք սկսան աղաղակել առ Պատրիարք՝ եթէ ոչ ճանաչեմք եւ ընդունեմք զքեզ ի Պատրիարք, միանդամայն յարձակեցան ի վերայ նորա եւ այլոց հակառակորդաց, որք ոչ գիտէին զինչ առնել, եւ քաջին ի նոցանէ ծակամուտ լինէին կամ վիճակին ի փախուստ: Խռովութիւն եղեւ վտանգաւոր, մինչեւ ապտակամարտից եւ փայտափորձից բանալ զգրուես ընդ մէջ Ամիրայից ոմանց եւ երիտասարդաց, ընդ Պողոս պէյի Տատեան եւ խմբագրապետ Կարապետի Փանոսեան եւ այլոց:

Միջամտութիւն կառավարութեան ոչ յապաղեաց, եւ յետ ցըրուելոյ Ժողովոյ եւ բազմութեան, էառ ընդ հսկողութեամբ զՊատրիարքարան: Միանդամայն տնօրինեաց Քաղ. Իշխանութեան հրաւիրել զՊատրիարք եւ զանդամ ազգային վարչութեան (Կրօն. եւ Քաղ. Ժողովոյ) յառանձին խորհրդակցութիւն առթիւ ազգային խռովութեան, որ ծանրանայր օր աւուր:

Վասն որոյ անձինք նշանաւորք ընդ Պատրիարքի, ընդ նախկին եւ նախորդ Պատրիարքաց եւ հանդերձ անդամօք Աղբ. Վարչութեան հաւաքեցան ի խորհրդակցութիւն ի տան Մէհմէտ — Ճէմիլ պէյի փոխանորդի պաշտօնէի արտաքին գործոց ի 14ն Սեպտեմբերի:

Կրկնեալ զխորհրդակցութիւն զայսպիսի եւ ի տան Գապուլի Էֆէնտի տեղապահի նախարարի արտաքին գործոց ի 22ն ամսոյ, ոչ օգնեաց ինչ:

Ազգեցութիւնք ամիրայիցն հակառակորդաց՝ եւ շփոթեալ վիճակ

Բաժանորդ կարելի է գրել հետեւեալ տեղերը.—

Ֆրանսա՝ Լ. Գեւորեան, 17, Rue Damesme, Paris.

Ն. Կակոսեան, 49, Rue Nationale, Marseille.

Յունաստան՝ «Նոր Օր», 20-A, Rue Vouli, Athènes.

Կիպրոս՝ Յ. Մահտեսեան, Arasta St. No. 1, Nicosia.

Բուլղարիա՝ Յ. Տէվէճեան, 78 Bld. Hristo Boteve, Sofia

Ռումանիա՝ Ե. Սարգսեան,

Typ "Astoria", 14, Str. Pictor Lichian, Bucarest.

Եգիպտոս՝ Գ. Մխիթարեան, խմբագր. «Յուսարե»-ի,

B. P. 868, Le Caire.

Եթովպիա՝ Յ. Գ. Պուրսալեան, Hirna.

Պաղեստին, Վահան Կէտիկեան, Haret-el-Nasara. Jerusalem.

Սիրիա՝ Յ. Սիմոնի, B. P. 208, Alep.

„ Զ. Ապահեան, B. P. 870, Beyrouth.

„ Ս. Պոյաճեան, B. P. 321, Damas.

Իրաք՝ Մ. Սոսեան, South Gate Badaveen, 27-1, Bagdad.

Իրան՝ Խ. Մէլքումեան, Թաւրիզ:

„ Ա. Յակոբեան (Խուզիստանի ընդհ. գործակալ),

Արաղան, P. O. Box 22.

„ Վ. Յովհաննիսեան, Թեհրան,

Teint. "Havar", Khiabane Nadery, Tehéran.

Սպահան — Զուլա՝ Թաղ. Թաղէոսեան

Հիւս. Ամերիկայի ընդհ. գործակալ՝ Յ. Կորոյեան,

H. Gopoian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.).

Հարաւ. Ամերիկա՝ Եղ. Խաչերեան, Canning 1245, Buenos-Aires

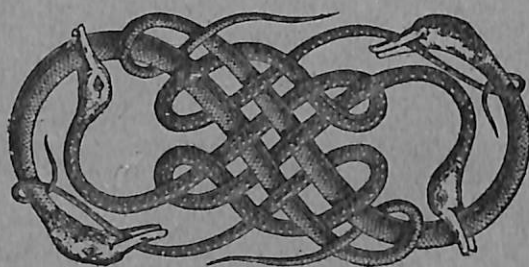
« Յ Ա Ռ Ա Զ »

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՅԻՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Խմբագիր՝ ՇԱԽԱՐԾ ՄԻՍԱԳԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ	Տարեկան	Վեցամսեայ	Յուսմեայ
Ֆրանսա եւ Գաղաւթներ	140 ֆրանք	70 ֆրանք	35 ֆրանք
Ամգիլա, Եգիպտոս, Զիցերիա, Իտալիա	250 ֆրանք	130 ֆրանք	
Ռուսի Երկիրներ	200 ֆրանք	100 ֆրանք	
Ամերիկա	200 ֆրանք	100 ֆրանք	

ՀԱՍՏԷ.— 17, Rue Damesme, Paris XIII

Imp. ARTISTIQUE, — 42, Rue de la Jonquière, PARIS (17e)